

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer • 1996

Museumsrådet i Ringkøbing Amt

FRAM

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer

1996

Museumsrådet i Ringkøbing Amt

FRAM - Fra Ringkøbing Amts Museer
udsendes af Museumsrådet i Ringkøbing Amt som fælles årbog for de museer,
som er tilknyttet museumsrådet

Redaktion:

Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum
Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum
Hans Rostholm, Herning Museum
Allan Leth Frandsen (redaktør)

Tilrettelæggelse: Allan Leth Frandsen

Forside:

Ringkøbing Museum har erhvervet silhuetten af Ringkøbing-købmanden, Buch, med familie.
En del af familiens videre skæbne kunne museumsinspektør Jens Aarup Jensen fastlægge via
sin egen families arkiver. Foto: Jørgen Borg.

Bagside:

Struer har en lang tradition for kajakbyggeri. Tre drenge gjorde et forsøg allerede under
anden verdenskrig, og fotograferede i april 1942 deres resultat i Holmgård Å. Men de var ikke
de eneste, der forsøgte sig med at bygge kajaker. Museumsinspektør Torben Holm fortæller
historien om Kajakbyggeriet Struer.

Kortmateriale:

© Kort- og Matrikelstyrelsen A275-96

Sats og tryk: Christensens Bogtrykkeri, Bogtrykkergården a-s, Struer

Redaktionens adresse:

Historisk Håndsrækning, Parkvej 18, 7400 Herning. Tlf. 97 22 19 16. Fax 97 22 19 68

Ekspeditionens adresse:

Hjerl Hedes Frilandsmuseum, Hjerl Hedevej 14, 7830 Vinderup. Tlf. 97 44 80 60. Fax 97 44 85 02

ISBN 87-88412-34-2

ISSN 0108-3643

Indhold

- 7 *Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum:*
Haves: Museumsråd - frygtes: Museumsrod
- 11 *Jens Aarup Jensen, Ringkjøbing Museum:*
»Købmand Buch i Ringkøbing med familie«
- en nyerhvervet Ringkøbing silhuet
- 17 *Esben Graugaard, Holstebro Museum:*
Den nederlandske forbindelse
– kontakter mellem Holstebro, en by i den vestjyske periferi,
og Amsterdam, verdenshandelens metropol, ca. 1600-1800
- 29 *Torben Holm, Struer Museum:*
Kajakkernes Stradivarius
- 43 *Ellen Damgaard, Lemvig Museum:*
Bakkers og Bølgers land
– landskabet, de folkelige mødesteder, sagnene, litteraturen, kunsten og videnskaben
- 59 *Palle Eriksen, Ringkjøbing Museum:*
Levende døde fra Rindums jernalder
- 71 *Lis Helles Olesen, Holstebro Museum:*
En brandgrav fra bronzealderen og noget om ligbrænding
- 79 *Jens Aarup Jensen, Ringkjøbing Museum:*
Nye dykninger i St. George
- 87 *Elmer Fabech, Konserveringscentret for museerne i Ribe,
Ringkøbing og Sønderjyllands amter:*
Konservering af de bjergede fund fra skibsvraget St. George ved Torsminde
- 99 *Harriet Ludvigsen, Skjern-Egvad Museum:*
Uddannelsesprojektet ved Skjern-Egvad Museum
- 107 *Kirsten Linde, Hjerl Hede:*
Bødkerhåndværket – bevaring af et levende håndværk

- 117 *H. Rostholm, B. Steen og M. W. Olesen, Herning Museum:*
Nye jernalderfund fra Vildbjerg
Herning Museums udgravninger 1986-1996
- 141 *Helle Henningsen, Ringkjøbing Museum:*
Mellem Koustrup og Vesttarp
– om middelalderfund fra en mark i Velling sogn
- 151 *Jens Aarup Jensen og Jørgen R. Rømer, Ringkjøbing Museum:*
Ulfborgprojektet
- 163 *Viktor Hedegaard, Holstebro Museumsforening:*
Portræt af en museumsforening
- 171 Glimt fra museernes arbejdsmark

Haves: Museumsråd Frygtes: Museumsrod

Det danske museumsmonter er stærkt præget af koordinering og samarbejde. De ca. 150 statsanerkendte museer dækker hver sit emne - geografisk eller tematisk - og har ansvaret for en nøje defineret del af Danmarks kulturarv - og for kunstmuseernes vedkommende for kunstudfoldelsen såvel historisk som aktuelt.

Museumsloven er den formelle ramme omkring museernes virksomhed og definerer vilkårene for den nationale og landskoordinerede museumsdrift. Museumsloven omfatter udover de statsanerkendte museer også de statslige hovedmuseer: Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst og de naturhistoriske centralmuseer.

I sit idégrundlag baserer museumsloven sig på balancegangen mellem udlægning af ansvar og opgaver til det lokale engagement og en central koordinering - og styring på nationalt plan.

Derfor er der oprettet flere instanser til at forestå og kanalisere samarbejdet - på såvel nationalt plan som regionalt niveau.

Statens Museumsnævn er det landsdækkende koordinerende organ, der varetager det overordnede tilsyn med de statsanerkendte museer, udarbejder retningslinjer for museumsdriften og tilskynder til samt kanalisere samarbejdet og virkeområdefordelingen mellem museerne. Medlemmerne her vælges hovedsageligt fra de 15

museumsråd der er oprettet i hvert af de 14 amter samt i Københavns og Frederiksberg kommuner.

Museumsrådene koordinerer museumsarbejdet på regionalt og lokalt plan, men udfolder sig ellers ret forskelligt fra sted til sted.

Sammensætningen er dog i følge museumsloven ens for alle: Selve Museumsrådet består af to repræsentanter for hvert af de statsanerkendte museer - normalt den daglige leder og bestyrelsesformanden. Desuden sidder i Museumsrådet to repræsentanter for amtsrådet og én repræsentant for Kommuneforeningen. Herudover har en række samarbejdspartnere sæde som associerede medlemmer: de lokalhistoriske arkiver og ikke statsanerkendte museer.

Èt af hovedområderne for Museumsrådets virksomhed er formidlingen af kontakten og samarbejdet mellem museerne og det pågældende amt, dets politiske udvalg og administrationen. Da museumsrådenes virke på flere punkter er knyttet til amterne og deres respektive profiler kan museumsrådene og deres arbejdsformer tage sig meget forskelligt ud.

I nogle få amter, Bornholms- og Sønderjyllands, er det amterne selv, der er primus motor for selve driften af museerne, og Museumsrådenes virksomhed er naturligvis præget af dette. I andre amter, f.eks.

De danske museer havde langt over fem millioner besøgende i 1995. Nogle af dem så dette maleri af Olivia Holm-Møller: Kvinde ved Spejl på Holstebro Kunstmuseums afdeling: Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller samlingen.

Vestsjællands og Storstrøms amter har amtet væsentlig indflydelse på museernes økonomi og dermed også på det samlede virkefelt.

Men i langt hovedparten af amterne er det de enkelte kommuner, der både bærer og betaler museumsvirksomheden i den pågældende by. Amtets rolle er at støtte museerne - også økonomisk, men i relativt begrænset omfang.

Således er det også i Ringkøbing Amt. Museumsrådets måde at virke på, er tilpasset de faktiske forhold i det regionale museumslandskab. En opgørelse fra efteråret 1995 viste, at i gennemsnit betaler amtets kommuner 55 procent af de samlede offentlige tilskud, staten dækker 33 procent og amternes andel er omkring 12 procent.

Ringkøbing Amt yder støtte direkte til museerne og deres virksomhed. Støtten gives efter forskellige beregningsmåder for de enkelte museumskategorier. Men herudover yder Ringkøbing Amt en storstilet støtte til museerne ved sammen med Ribe Amt og Sønderjyllands Amt at drive Konserveringscentret med afdelinger i Ølgod og Gram. Konserveringscentret løser opgaver vedrørende bevaring og konservering for de statsanerkendte museer i de tre amter.

Museumsrådene blev indført ved Museumsloven i 1976, men i Ringkøbing Amt havde Museumsrådet fungeret nogle år forinden.

Museumsrådet er rammen om museernes lovpligtige opgaver. Det arkæologiske

ansvar for udgravninger af og tilsyn med fortidsminder varetages af Holstebro Museum, Herning Museum, Ringkøbing Museum samt Skjern-Egvad Museum, der har delt amtet mellem sig.

Henvendelser fra Kulturministeriet og Staten kanaliseres ofte gennem museumsrådene til museerne. Ligesom oplæg til diskussioner om kultur- og museums politik naturligt diskuteres og besvares i Museumsrådet. Også arbejdet med kulturlandskabet og kulturhistoriske fænomener hører under Museumsrådets koordinerende virksomhed.

Denne viden, museerne gennem årene har oparbejdet på dette område, har resulteret i kirkegårdsregistreringer, kulturbevaringsplaner og for få år siden i publikationen: Guide til kulturhistoriske oplevelser i Ringkøbing Amt. Museumsrådet udgjorde den koordinerende ramme om denne særdeles efterspurgte bog, og Ringkøbing Amt muliggjorde udgivelsen i kraft af en betragtelig, særskilt økonomisk støtte.

Også fordelingen af og tilsynet med udeponerede kunstværker fra Statens Kunstfond varetages af Museumsrådet, som uddelegerer opgaven til amtets to statsanerkendte kunstmuseer: Herning Kunstmuseum og Holstebro Kunstmuseum.

For fuldstændighedens skyld skal det også nævnes, at Museumsrådet hvert år forestår afviklingen af Amtsmuseumsdagen, hvor alle museernes medarbejdere mødes rundt om på ét af amtets museer eller i naboamterne til et sædvanligvis både fagligt og socialt arrangement. Normalt samler Amtsmuseumsdagen omkring 100 deltagere.

Flagskibet udadtil er FRAM (Fra Ringkøbing Amts Museer), som er udkommet hvert år siden 1982, og hvor man får indtryk af både spændvidden og sammenhængen i amtets museumsliv.

I det daglige er Museumsrådet således på mange områder bindeled mellem de enkelte museer og amtslige og statslige instanser.

Amtsmuseumsdagen 1996 blev afholdt dels på museerne i Skive, dels på middelalderborgen Spøttrup, hvor der i riddersalen var foredrag om nye initiativer på museumsområdet. Men som det ses, blev der også tid til at kigge nærmere på middelalderen. Foto: Henry Ammitzbøll.

Museumsrådet modtager et statstilskud til udøvelsen af sin virksomhed, men vi lægger i Museumsrådet for Ringkøbing Amt vægt på, at administrationen vedblivende er lille og smidig.

Vi lever i en tid - også på museumsområdet - hvor det er god tone at sætte spørgsmålstegn ved alle eksisterende regler og systemer. Nye ideer kommer frem - med meget korte mellemrum - og ofte er det fra Kulturministeriet man hører ønsket om at lave afgørende om på den nuværende museumsstruktur. Og det på trods af at 90 procent af alle museumstilknyttede og lige så mange af Folketingets lovgivere erkender, at vi i Danmark har en særdeles velfungerende, velkoordineret og billig museumsorganisering - omend der naturligvis er en række forhold, der kan tænkes bedre.

Også publikum er øjensynlig glad for at gå på museer. Ialt var der i 1995 langt over fem millioner besøg på danske museer. Og både for de kulturhistoriske museer og de noget færre kunstmuseer gælder det, at de indenfor et halvt år er blevet besøgt mindst én gang af 1/3 af den voksne danske befolkning.

Fra museerne tør vi godt kalde Museumsloven af 1989 for verdens næstbedste museumslov. (Den bedste var den, vi havde her i landet i årene 1984-89, og som Mimi Jakobsen var kulturministeriel gudmoder til).

Blandt de forslag til ændringer, der overvejes for tiden, er spørgsmålet om kunstmuseernes tilknytning til museumsloven i forhold til en eventuel kommende billedkunstlov. Selvom disse overvejelser skulle ende med, at kunstmuseerne får en løsere placering eller slet ingen i museumsloven, vil der fortsat være behov for et fæl-

lesamtsligt organ, hvor kunstmuseerne kan indgå i samarbejdet med de øvrige museums-kategorier på de konkrete områder, der er relevante. Tanken om udlægning af statens økonomiske støtte til amterne eller kommende netværk af kommuner opererer tilsyneladende med en styrkelse af det regionale niveau i museumsorganiseringen. Men også kun tilsyneladende.

Mærkeligt nok har begge de to amter, der er involveret i Kulturministeriets treårige regionale kulturforsøg, som én af deres første handlinger besluttet at nedlægge Museumsrådene og erstatte dem med faglige råd, der skal referere til amternes styringsgrupper.

I Museumsrådet for Ringkøbing Amt er vi bestemt ikke sikre på, at det er en god idé. Vi mener faktisk, at den nuværende struktur med museumsråd på mange måder er rigtig, hensigtsmæssig og lige ud ad landevejen. Museumsrådet skal - ligesom amtet selv - ikke drive museer eller foretage en overordnet styring. Museumsrådet skal koordinere og formidle i de tilfælde, hvor det skønnes naturligt og hensigtsmæssigt. Det betyder ikke, at samarbejdsrelationerne mellem museerne indbyrdes og i forhold til Ringkøbing amtsråd ikke kan udvikles og forbedres. Det vil højst sandsynligvis ske, i takt med at behovene opstår.

Men Museumsrådet som myndighedsinstans i sig selv er rimelig uinteressant. Museumsrådet bør fortsat være en indsigtfuld formidler af museale opgaver på vej til eller fra de museer, som det hele drejer sig om.

Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum
Form. f. Museumsrådet i Ringkøbing Amt

JENS AARUP JENSEN

»Købmand Buch i Ringkøbing med familie«

– en ny erhvervet Ringkøbing silhuet

Silhuetten, der pryder omslaget på dette års udgave af FRAM er en af Ringkøbing Museums ny erhvervelser.

Via museumsverdenens velfungerende samarbejde fik vi den tilbudt i maj af museumsleder Ole Faber på Varde Museum. Han havde via en gammel forbindelse til Vejle fået at vide, at den ville blive sat til salg, men budet gik straks videre til os.

En oplysning på billedets bagklædning fortalte nemlig, at det forestillede købmand Buch i Ringkøbing med familie. Lauritz Buch er en af de kendte Ringkøbing købmænd fra begyndelsen af 1800-tallet, en periode, hvor byen var inde i en opgangstid, der satte varigt præg på dens udseende.

Ole Faber tilbød at agere mellemmand og forhandle pris m.v. Tilbuddet lød så spændende, at det blev accepteret telefonisk. Godt nok har mit forretningsudvalg brokket sig lidt over, at jeg købte en museumsgenstand ubeset, men i denne sag var der nu ikke meget at betænke sig på. A/S Ringkøbing Bank har siden bidraget økonomisk til erhvervelsen. Den 3. juli afleverede Ole Faber selv silhuetten til os. Heldigvis var der ikke noget at fortryde ved den handel, tværtimod, og vi gik straks i gang med at underkaste ny erhvervelsen et nærmere studium, der ikke har gjort den mindre interessant.

Silhuetten måler med ramme 53 x 63 cm og er klippet af en af de mest produktive silhuetterer herhjemme, Franz Liborius Schmitz. Opslagsbogen fortæller, at han var født i Bonn ca. 1762, oprindelig bogtrykker, men kom som silhuetter til Danmark ca. 1795.

Han var bosat i København, men foretog til stadighed mange rejser rundt i landet og døde under en af sine rejser i marts 1827 på Allingskovgård ved Silkeborg. Hans helfigurs-silhuetter er udført som monter og nemt genkendelige, idet personerne næsten altid vises med et eller andet i hånden: blomster, strikkesøj, pipe osv. Som staffage ses ofte træer med fugle flyvende mellem grenene, undertiden er baggrunden tonet i solnedgangsfarver.

Alt dette passer på vores silhuet, der desuden i mellemgrunden viser Ringkøbing Fjord med skibe klippet i gråt og i horisonten Ringkøbing kirketårn og mølle. Silhuetten er tilmeldt både dateret og signeret i nederste højre hjørne, så der slet ikke er tvivl om, hvornår den er fra og hvem, der har klippet den. Med fin skriveskrift står der i tre linjer: »d. 15.tne Juny 1816 / fecit F.L. Schmitz ...Bon. / Premier Silhouetteur dan tout le monde.«

En sproglig cocktail af dansk, latin, og fransk, hvor Schmitz ikke sætter sit lys under en skæppe, men uden videre betegner

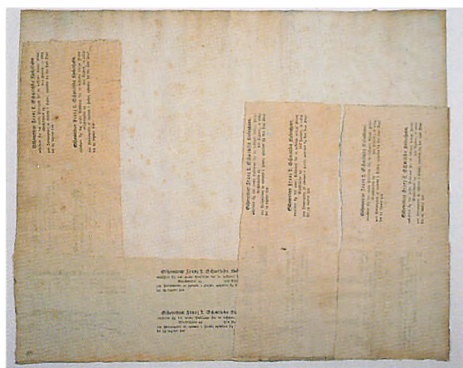
sig som den førende silhuettør i hele verden! For at rense glasset på billedet, for at se nærmere på detaljerne og for at kunne få den fotograferet har vi haft silhuetten ude af rammen.

Det viste sig da, at bagsiden var forstærket med nogle ark papir med fortrykte annoncer for Schmitz. To af disse var desuden på et tidspunkt blevet opklæbet på bagklædningen. Annoncerne må have været beregnet til opslag og skulle udfyldes i hånden med priser og oplysning om, hvor Schmitz opholdt sig undervejs på sine rejser. Der står:

»Silhouetteur Franz L. Schmitz fra Kjøbenhavn,

anbefaler sig det ærede Publicum for de bestemte billige Priser Brystbilleder og hele Figurer, er villig paa Forlangende at opvarte i Huset; opholder sig kun faa Dage her og logerer hos«

Bagklædningens oplysning om, at billedet forestiller købmand Buch i Ringkøbing

*Bagsiden af silhuetten med annonceark for F. L. Schmitz brugt til forstærkning.
Foto: Jørgen Borg.*

med familie, er forsynet med en tilføjelse: »Købmand og Skibsreder, egen import af krydderier fra Kina«.

Esben Graugaard har i Holstebro Museums Årbog 1988 skrevet en artikel om købmand Lauritz Buch, der også havde nære forbindelser til Holstebro og i 1828 udvidede virksomheden med at købe en købmandsgård og oprette en tobaksfabrik i Holstebro, men desværre døde året efter.

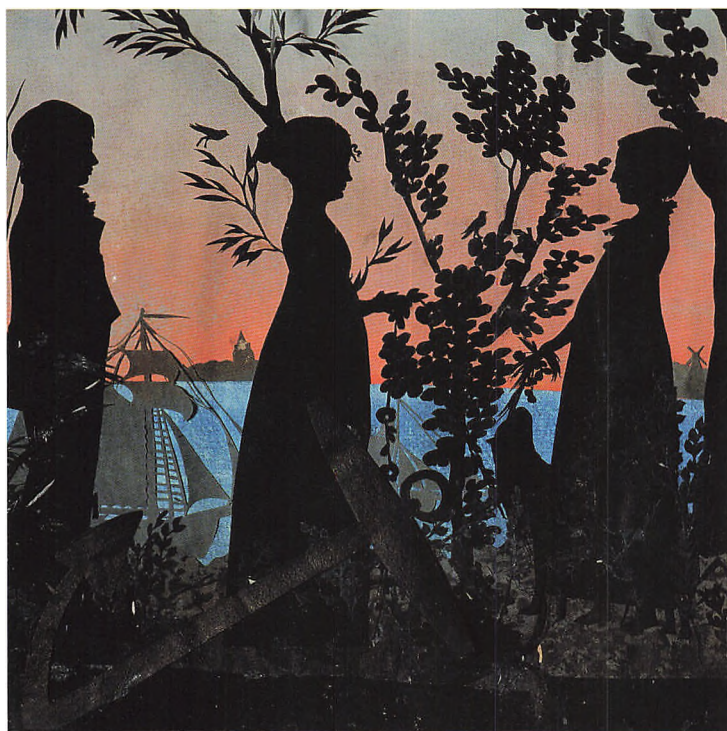
Takket være Esben Graugaards artikel, supplerende kildeoplysninger ved historikeren Per Hauge Mortensen og forskellig ældre litteratur er det muligt at komme ret tæt på især silhuettenes hovedpersoner.

Lauritz Buch har været en driftig og velstående købmand i Ringkøbing. Han omtales både som købmand, agent, sukerraffinadør, fabriksentreprenør, tobaksfabrikant og meget andet. Han var rundet af storbonde- og købmandsslægter med særlig tilknytning til Holstebroegnen og blev født på den store gård Tanderup i Snebjerg i 1771. I 1798 giftede han sig med en pige fra de samme kredse, nemlig Kirstine Wad fra Øgelstrup i Råsted sogn. Parrets første datter blev født året efter.

Den 4. januar 1796 i en alder af 25 år havde Buch løst borgerskab som købmand i Ringkøbing. Ved folketællingen i 1801 findes Lauritz og Kirstine Buch boende på hjørnet af Nørregade og Vester Meldgade, der senere blev døbt om til Nygade.

Få år efter, formentlig i 1804, flyttede de ned på Torvet, hvor Buch havde erhvervet herredsfoged Fuglsangs ejendom ved Torvets østside. Denne ejendom var en for-gænger for Ringkjøbing Banks nuværende hovedsæde, der formentlig er fra 1840erne.

*Detalje af silhuet-
tens underkant med
vægtlod, sukker-
toppe, tønder og en
pakke.
Foto: Jørgen Borg*

*Detalje af silhuet-
ten. Foruden de tre
børn ses der skibe på
Ringkøbing Fjord,
kirketårnet og
møllen i horisonten,
og et skibsanker i
forgrunden.
Foto: Jørgen Borg.*

Som konkurrent til byens første tobaksfabrik, der var anlagt i 1787, oprettede Buch i 1805 sin egen tobaksfabrik i Vester Strandgade. Under Englandskrigene oprettede han i 1811 tillige et sukkerraffinaderi i Mellemgade og året efter en kartefabrik i Holstebro. Han har åbenbart været en meget aktiv forretningsmand.

Mange af byens skibe gik tabt under Englandskrigene, men i den liste, som P.N. Frost har opstillet i sin berømte beskrivelse af Ringkøbing fra 1817, kan vi se, at agent Buch, som han konsekvent kaldes, har part i syv af de i alt 14 skibe, der regnedes for hjemmehørende i byen. Hovedparten af de 14 skibe var i øvrigt nybyggede eller nyan-skaffede efter krigens afslutning i 1814.

De vanskelige tider efter krigen og statsbankerotten påvirkede også Lauritz Buch, der måtte optage lån til forskellige nyinvesteringer. Han købte Brejning sogns tiende i 1817 og herregården Rybjerg i Velling i 1824. Der er ingen tvivl om, at Buch blev anset for en velstående mand. Til hans begravelse i 1829 var der da også indkøbt hele 16 flasker Madeira, 1/2 anker rødvin, 8 potter rom, 12 pund kaffe og 16 pund smør. Desværre viste det sig ved den endelige boopgørelse i 1831, at det faktisk var et fallitbo med et mindre underskud på et par tusind rigsdaler. De sidste investeringer havde endnu ikke nået at give udbytte.

På silhuetten er det den driftige købmand Buch, der er afbildet. En række detaljer symboliserer hans virke. I højre side står der en lille Merkurstatue på en søjle og ved billedets underkant ses fra venstre: et skibsanker, et vægtlod, to sukkertoppe, to tønder, en pakke eller balle ombundet med reb (tobak?), samt yderst th. endnu en suk-

kertop. På fjorden er der vist tre skibe. De to er meget små, mens det tredje i venstre side tydeligt er en galeaserigget smakke, byens største skibstype, der kendes igen fra Jesper Kierkegaards prospekter fra samme tid. I P.N. Frosts liste har Buch part i to galeaser, den ene fra 1814, den anden fra 1816, så billedet er i virkeligheden meget autentisk. Der kan næppe være tvivl om, at den gode silhuetør F. L. Schmitz har været til stede i byen, og heller ikke om, at figurerne, der symboliserer Buchs virksomhed, må være klippet på bestilling.

Bagklædningens påskrift fra nyere tid fortæller ikke alene, at billedet forestiller købmand Buch med familie, men også, at »den unge pige i højre side af billedet blev senere gift med sognepræst Axel Riber, Aale og Tørring.«

Her synes der imidlertid at være gået kludder i familieoverleveringen. Pastor Axel Riber var ganske rigtigt gift med en datter af Lauritz og Kirstine Buch, men det var med den ældste datter Mette Kirstine, der var født i 1799. Brylluppet fandt sted i Ringkøbing d. 7. juni 1816, altså kun otte dage før silhuetten er dateret. Det kan næppe være noget tilfælde, og man må tro, at Mette Kirstine har fået silhuetten af familien som gave, nu hvor hun flyttede hjemmefra. Hun flyttede nu ikke så langt i første omgang, for opslag i Wibergs Præstehistorie og i den lokalhistoriske litteratur kunne hurtigt fortælle, at Axel Riber havde været sognepræst i Lem og Ølstrup fra 1813-1823.

Det ser i virkeligheden ud til, at Mette Kirstine slet ikke er med på silhuetten, for der mangler et af Lauritz og Kirstine Buchs børn. Hvis den nygifte var afbildet, ville

Fra min oldemors gemmer. Visitkortfoto af veninden Christine Albrechtsen, f. Riber. Ca. 1875. Foto: L. Busk, Veile.

hendes mand givetvis også have været med på silhuetten. Efter disse overvejelser må personerne identificeres således fra venstre til højre: Laurids 14 år, Ingeborg 16 år, Mette 13 år, Anne Severine 8 år, Kirstine Buch f. Wad, Lauritz Buch, Laurentze Kirstine 5 år. Ægteparret havde haft yder-

ligere to børn, en dreng og en pige, der var døde som små.

Ved erhvervelsen fik vi oplyst, at silhuetten indtil for nogle år siden har hørt hjemme på Østengaard i Skibet sogn ved Vejle. Den havde i mange år tilhørt gårdens ejer Christian F. Albrechtsen (1906-1991). Men hvordan den var endt der, udover at der måtte være gamle familierelationer til Lauritz Buch og svigersønnen Axel Riber, forlød der ikke noget om.

Ved forskellige opslag kunne der findes ud af, at Axel Riber og Mette Kirstines ældste søn Peter Riber var blevet gift med en præstedatter fra Skibet. Men det var nok ikke det helt rigtige spor. Ved et meget mærkeligt tilfælde kom løsningen imidlertid i nogle af min egen families slægtspapirer, som jeg har påtaget mig at ordne og sad og arbejdede med i sommer.

I gemmerne efter en af mine oldemødre lå der tre breve fra en barndomsveninde: *Christine Albrechtsen f. Riber, Østengaard, Skibet!* Min oldemoder var født 1850 i Nr. Onsild i Himmerland. Her var Peter Riber sognepræst 1858-1863. Christine Albrechtsen var hans datter.

I en fødselsdagshilsen til min oldemoder i 1909 fortæller hun om lille Christian, der har glædet sig ved juletræet. Det må være den Chr. F. Albrechtsen, som havde været ejer af Østengaard og silhuetten, indtil nogle år før den kom til Ringkjøbing Museum. Nogle gange er verden ikke ret stor.

Den nederlandske forbindelse

Kontakter mellem Holstebro - en by i den vestjyske periferi - og Amsterdam - verdenshandelens metropol - ca. 1600-1800

Indledning:

Om byfogedens datter fra Holstebro og sømanden Theunis

Året 1715 - stedet Amsterdam i Nederlandene. Den 11. januar oplyste to unge mennesker ved navn Elsie Christiaans og Theunis Louwerens myndighederne om, at de agtede at gifte sig, hvilket skete to uger senere. Theunis var sømand og fra 1727 ansat som løjtnant i det nederlandske Vestindiske Kompagni, hvor han sluttede karrieren som kaptajn på et slaveskib, der fragtede »det sorte guld« fra Elfenbenskysten til Surinam. Kaptajn Theunis Louwerens døde til søs langt hjemmefra i 1739, mens Elsie først døde i 1769 som en meget gammel kone. Historiens pointe er, at Elsie var døbt Else Christensdatter i Holstebro i 1689, hvor faderen Christen Andersen Hillersborg var byfoged; at dømme efter navnet stammede han fra gården Hillersborg nord for Holstebro. Theunis stammede fra Højer ved Tønder og var døbt Thomas Laursen; han stammede fra gården Bådsbøl, et navn som efterkommerne i Nederlandene ændrede til Baarspul, og som de stadig fører. Det interessante ved dette korte rids af to menneskers levnedsløb er i denne sammenhæng ikke de nok så spændende detaljer, men derimod at betragte historien om Else og Thomas som

om ikke udtryk for det typiske, så dog som et illustrativt eksempel på de demografiske og økonomiske bånd, der indtil ca.1800 knyttede Vestjylland ganske tæt til Nederlandene.

Med denne artikel vil jeg forsøge at give svar på, hvor hyppige forbindelserne i den nævnte periode var mellem den lille købstad Holstebro i den vestlige danske provins og især Amsterdam, den tids vestlige verdens økonomiske metropol. Jeg vil undersøge om der er en sammenhæng i indre danske forhold og emigrationen, og endelig vil jeg forsøge at identificere nogle af menneskene bag statistikkerne for at give eksempler på, hvorledes det gik emigranterne. Det overordnede synspunkt er naturligvis, at de menneskelige bånd, der knyttedes mellem Vestjylland og Nederlandene har påvirket selvforståelsen og i videre forstand den regionale identitet også hos de, der blev hjemme: deres horisont blev videre end hidtil antaget i skildringerne af vestjyden i 16- og 1700-årene. Dette påstås vel vidende, at det næsten ligger i disse begreber, at det er så godt som umuligt at føre beviser for noget som helst. Som efterfølgende vil vise, er det imidlertid alt andet end tilfældigt, at de vestjyske museer rummer forholdsvis mange genstande fremstillet i Nederlandene.

Holstebroernes »Inclination« er at rejse til Amsterdam

Da sognepræst Jens B. Meldahl i Holstebro i 1743 skrev en indberetning om købstadens forhold stod heri bl.a., at *»Indvaanernes Inclination er mest til at rejse til Amsterdam, naar de ikke kan nære sig paa deres Fødested med Handel og Mark, thi Haandværker at lære finder de ikke for godt, dels som Byen har liden Søgning, Næring og Aftræk til Almuens Underholdning, dels som her mangler Fiskeri og Indsejling til Byen«*. Formuleringen dækker tydeligvis over et fænomen, der har været anset for forholdsvis udbredt i samtiden. Indtrykket bekræftes af vidt forskellige kilder, der hver især glimtvis kaster lys over dette tema.

I egnens kirkebøger nævnes sporadisk og tilfældigt forbindelser til Nederlandene, som da Margrethe Jacobsdatter i 1725 døde i Idom sogn og da anførtes som *»den hollandske kone«*, fordi hun i sine unge år havde været i Amsterdam. I 1697 måtte pigen Karen skrive i Holstebro kirke, fordi hun uden at være gift havde født et barn; som barnefar udlagde hun Niels Lauritsen, der *»reiste til Holland«*. Og Sibylle Christoffersdatter, der i 1727 ligeledes måtte skrive i Holstebro kirke på grund af samme uheldige resultat af et kærlighedsforhold, udlagde som barnefar Laust Christoffersen, *»som sagdes at være reist til Holland«*.

Da den berømte teolog Eskild Naur i 1687 udgav en yderst sentimental bog om sin barndoms by Holstebro med titelen *»Ære*

og Takke-Digt til min gamle Skole-Bye Holstebro i Jydland for beviiste Velgjeringer« gav han heri en væsentlig begrundelse for kontakterne mellem Vestjylland og Nederlandene, idet han skrev, at *»hvor lykkelig du tiit til Holland lader driffve din hoorned Stude-Flok, hvis lige man nep meer fra nogen anden stæd i Danmark nu seer«*. Ingen tvivl om at netop studeeksporten har været en af de væsentlige katalysatorer for forbindelserne, der opstod mellem Holstebroegnen og Nederlandene, men den har næppe virket specielt befordrende for emigrationen, da handelen fungerede på den måde, at de hollandske opkøbere kom herop, handlede og derpå rejste hjem igen for at vende tilbage næste forår. De fleste vestjyder, der slog sig ned i Nederlandene, var da heller ikke velaflagte handelsfolk men derimod unge mennesker, og vel at mærke lige så mange piger som karle. De unge mænd ernærede sig, som det var naturligt i Amsterdam, mest ved at søge til søs og gøre karriere der.

At der dog var Holstebroere, som selv drog til Nederlandene med stude, vidner en sag ved Viborg landsting i 1616 om, idet to af byens borgere, Peder Stærk og Baltser Linnert, var blevet uenige om økonomien efter en rejse til Holland, som de begge havde deltaget i for at sælge 16 stude og 28 lispund flæsk.

En anden lokal produktion, der skabte handelsmæssige kontakter, var bindetøjet. I sin beskrivelse over Ringkøbing amt fra 1833 skrev I.C. Hald, at *»Bindetøjet kjøbes nu her hjemme af Land-hosekræmmerne, som afsætte det deels over Ringkjøbing til*

Eksempel fra ægteskabsregistret i Amsterdams byarkiv fra 3. oktober 1682, hvor Cornelius Klaas fra Enkhuysen blev gift med Marritje Clemens »van Holsbro« - fra Holstebro. Cornelius boede hos Zibilla Harboe, måske en pige fra Hardsyssel? Bruden havde været hos Elsie Christiaans, sikkert også en jysk pige, der var emigreret.

Hamborg og Holland, deels til Holsteen og deels til Kjøbenhavn« .

Lind-Becker – et familiehandelsselskab

Et af de få konkrete tilfælde, hvor vi er i stand til at knytte handel og personvandringer sammen er i forbindelse med Lind-slægten fra Holstebro. Jens Kristensen Lind, der var født i 1589, boede først i 1600-årene i Holstebro og ernærede sig som underofficer. Allerede på dette tidlige tidspunkt var hans søster Elisabeth bosat i Amsterdam, hvor hun i 1621 blev gift med købmand Peter Becker. Becker-familien stammede fra landsbyen Bekker på Vejleegnen, hvorfra et medlem af slægten var udvandret til Amsterdam sidst i 1500-årene. Her havde Becker-familien opbygget en international købmandshandel, der handlede på Tyskland, Frankrig, Neder-

landene og Danmark, først og fremmest med manufakturvarer. Blandt kunderne var de hertugelige familier i Sønderjylland.

Jens Linds datter Elisabeth flyttede til Amsterdam, hvor hun giftede sig med fætterten Jakob Becker, og senere fulgte broderen Mads Lind efter i 1630. Mads blev kompagnon med svogeren, og kompagniet erhvervede en stor gård i Nørregade i Holstebro, hvorfra varer fordeltes til Thy, Salling og den nordlige del af Ringkøbing amt. Sortimentet udvidedes til også at omfatte kaffe, sukker og indiske krydderier, som de vestjyske godsejere og borgere hurtigt vænnede sig til at krydre tilværelsen med.

I 1654 kom Mads Linds bror, Knud Lind, og Jakob Beckers søn, Peter Christian Becker, ind i forretningen, der i 1691 blev overtaget af sidstnævntes søn Mathias Becker. En Morten Lind af en anden gren af slægten rejste i 1734 til Holland for at lære manufakturhandelen i den Becker'ske forretning, der eksisterede indtil 1769. Morten blev senere gift med Elisabeth Becker, datter af ovennævnte Mathias Becker, der boede på Kompagnigården i Struer. Fra dem stammer en betydelig slægt af håndværkere i Holstebro.

Det spændende ved dette eksempel er påvisningen af, hvorledes medlemmer af familierne Lind og Becker gennem flere generationer helt naturligt arbejdede på tværs af nationale grænser og brugte familieskabet til at fastholde et handelsselskab, der bandt Holstebroegnen tæt sammen med Amsterdam i en periode på ca.150 år.

Et eksempel på at forholdet center-periferi fungerede i begge retninger og således var gensidigt berigende.

Også familien Grøn fra Holstebro udmærkede sig ved særdeles stor handel på Nederlandene, så stor at et af slægtens medlemmer, Peder Grøn, altid gik under navnet Peter den Store - det var omkring 1700. Denne families økonomi blev imidlertid knækket ved de to store ildebrande i Holstebro 1733 og 1734.

Gårdhøje – en bondeslægt med tre generationer i Amsterdam

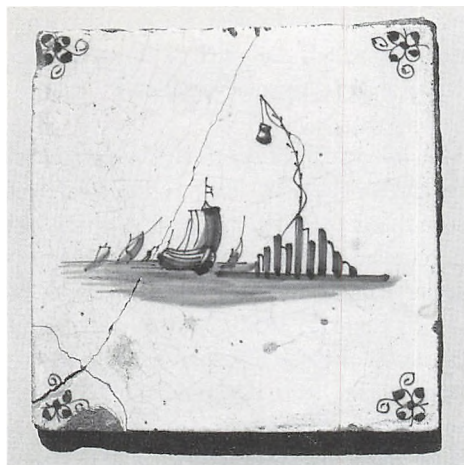
Grænserne mellem opland og købstad var på een og samme tid skarpe og udflydende i 16- og 1700-årene. Skarpe på grund af købstædernes handelsprivilegier, udflydende på grund af demografiske forhold, der kom til udtryk i en forbavsende social mobilitet i den tids vestjyske samfund. Som et eksempel på denne mekanisme skal anføres en lokal bondeslægts relationer til Amsterdam gennem ikke færre end tre generationer.

Omkring 1750 købte fæstebonden Jørgen Jensen i gården Gårdhøje i Maabjerg sogn nord for Holstebro gården til selveje. Ifølge overleveringen har han som senere generationer af slægten været involveret i studehandel på hertugdømmerne, og har i den forbindelse kunnet akkumulere kapital til at blive selvejer. Forbindelserne til Nederlandene spillede givet også en rolle, for i 1747 modtog Jørgen Jensen en betydelig arv efter søsteren Anne Jørgensdatter, der da var død ugift i Amsterdam. Hun var i

Hollandsk flise fra o. 1630. Studen er et passende hovedmotiv, da forbindelserne mellem Vestjylland og Nederlandene primært baserede sig på eksporten af kreaturer til Amsterdam. Byens befolkning voksede fra 1650 til 1700 fra 150.000 til 210.000. Privateje.

sin tid emigreret til Amsterdam, hvor fasteren Anne Willadsdatter under navnet Annetje Katz levede i en årrække og døde ugift. Jørgen Jensen havde en anden søster, Johanne Jensdatter, der døde under navnet Janntje Janz i 1742 i Amsterdam. Hun var som helt ung rejst til Amsterdam for, som der står i kilderne, »at søge sig en Tieniste og paa en lovlig Maade erhverve sit Brød«. Hun blev i 1715 gift i Amsterdam med Pieter Jans fra Bergen, der boede i Ridderstrat i et hus kaldet »De Stad Bergen«. Efter hans død giftede hun sig anden gang med Erasmus Janz, ligeledes fra Bergen. Begge hendes mænd var købmænd og havde leveret proviant til skibe, der sejlede på Bagindien. Hun sad fra 1738 til sin død i 1742 som en meget velhavende barnløs enke i

Der var i 16- og 1700-årene intens skibstrafik mellem Nederlandene og den jyske vestkyst. Især købmændene i Ringkøbing udskibede store mængder kreaturer og importerede samtidig luksusforbrugsvarer som krydderier, vin, the og kaffe. På denne hollandske flise fra o. 1700 ses et tidstypisk mindre sejlskib ud for et vippefyrr. Privateje.

Amsterdam. Ialt efterlod hun sig godt 7.000 gylden, som gik til slægtninge på Holstebroegnen og i Amsterdam.

På dette tidspunkt var Gårdhøje-slægten repræsenteret med ikke færre end tre personer i Amsterdam, hvoraf der kun skal gås i detaljer med ovennævnte Jørgen Jensens datter, Anna, der under navnet Anna Jurgens Huijer (efter Gårdhøje) i 1748 i Amsterdam blev gift med Henrich Varelmann fra Delmenhorst. Han var klædeskærer, og fik i 1749 borgerskab som sådan i Amsterdam, men døde allerede i 1753, hvorefter Anna Jørgensdatter med sine tre små børn vendte hjem og bosatte

sig i Holstebro, hvor hun drev handel. Man bemærker, at en kvinde slog sig ned og drev selvstændig handel. Hun giftede sig igen i 1755 med Thomas Bastrup Lund, der tilhørte en fremtrædende borgerslægt i Holstebro. Thomas Lund selv drev betydelig importhandel fra Nederlandene og eksporterede stude, indtil en økonomisk krise i 1760'erne stoppede hans virksomhed.

Gårdhøje-slægten er således et konkret eksempel på et gennem flere generationer vedvarende samspil mellem Holstebro og Amsterdam, men skal også ses som udtryk for dette samspils basis i produktion og udveksling af varer i en arbejdsdeling mellem land og by, der i sig havde den ovennævnte dobbelthed af restriktioner og muligheder for at overskride sociale grænser. Dette aspekt er med til at understrege datidens vestjyske samfunds karakter af et åbent samfund - der er langt fra ovenstående til den traditionelle jyske hedebonde, der gennem årene har udviklet sig til en prototype.

Efter disse eksempler kan med rette spørges, om ikke der er kilder, som kan sætte konkrete tal på forbindelserne Holstebro-Amsterdam, således at vi kan få et mere nøgternt billede befriet for overleveringerenes kildekritisk set lidt tvivlsomme karakter. Vielsesregistrene i Amsterdams rådstuearkiv er i denne sammenhæng uovertrufne.

Amsterdams vielsesregistre

Historikeren Simon Hart publicerede i 1970 en artikel, hvori han ud fra vielsesregistrene i Amsterdam analyserede emigra-

tionen fra Gøteborg til Amsterdam i 16- og 1700-tallet. I disse registre, der påbegyndtes i 1578, skulle såvel brud som brudgom indskrive navn, fødested, alder og erhverv. Denne vigtige historiske kilde har fru Hager-Sasse, Arnhem i Nederlandene, de senere år gennemgået for Holstebro Museum med henblik på at skrive oplysningerne ud om viede herfra. Dertil er protokollerne gennemgået mere statistisk med henblik på købstæderne Ringkøbing og Lemvig, således at vi herfra har årstal og antal viede.

Naturligvis er det at bruge en sådan kilde behæftet med fejlmuligheder, alene de mindst 30 stavemåder for Holstebro er overvældende, og der er givet tilfælde, hvor det vi har opfattet som Holstebro, faktisk dækker over en anden lokalitet. Ud fra konkrete eksempler kan vi tillige se, at man fra et stort opland omkring Holstebro har angivet købstaden som oprindelsessted. Ingen i Amsterdam havde naturligvis hørt om vestjyske sogne som Vejrum, Borbjerg og Idom. Amsterdam var en metropol, hvor der i 1650 boede 150.000 mennesker - blot et halvt århundrede senere i år 1700 var tallet vokset til 210.000 - hvilket vil sige, at et emigrationstal, der set fra Vestjylland var stort, var forsvindende i forhold til Amsterdam, hvor der var andre langt større indvandrergrupper på denne tid, først og fremmest fra Nordtyskland men også betydelige antal fra Sverige og Norge.

Det bør naturligvis understreges, at her kun er tale om de, der giftede sig i Amsterdam, så ungarle, ældre allerede giftede folk og de, der tilbragte nogle år i Amsterdam

og så vendte hjem igen, indgår ikke i nedennævnte tal, der således kun afdækker en del af de faktiske bevægelser.

Men hvor mange drejede sig sig om? Tallet fra Ringkøbing amts tre købstæder er som følger med den dækkede tidsperiode i parentes: Holstebro (1628-1788): 242 personer, Ringkøbing (1694-1791): 305 personer og Lemvig (1652-1780): 30 personer. I perioden ca. 1604-1791 kan det således dokumenteres, at i det mindste 577 unge mennesker emigrerede fra denne del af Vestjylland til Amsterdam. Tallet skal ses i lyset af, at ingen af de tre byer på noget tidspunkt i denne periode havde over 500 indbyggere - 3-400 var snarere det almindelige.

Vielsesregistre giver kun i få tilfælde mulighed for identifikation ved at sammenholde med danske kilder som kirkebøger, skattelister o.l.. Det skyldes, at langt de fleste holstebroere i Amsterdam kun anføres ved et »sen-navn«, og de færreste som Jens Christensen Mejdal i 1699 og Magnus Risum i 1727 nævnes med et egnskarakteristisk stednavn som slægtsnavn. Dog nævnes enkelte ved navne, der viser, at de hørte hjemme i nogle af Holstebros borgerslægter, eksempelvis Marie Lind i 1729 og Dorthe Marie Klok i 1736. Som eksempel på hvorledes navne ændredes, kan nævnes Anne Jensdatter fra gården Gårdhøje, der ved sit ægteskab i Amsterdam i 1747 nævnes som Anna Juriaans Huyers.

Geografiske bånd knyttes

Ud af de 242 personer fra Holstebro, som i

perioden giftede sig i Amsterdam, er det lykkedes at identificere ægtefællernes hjemsted i 177 tilfælde. De manglende 65 identifikationer skyldes simpelthen, at kvinderne er meget svært læselige, at skriveren måtte nedfælde fremmede stednavne efter gehør, og at resultatet blev så forvansket, at vi idag ikke kan genkende dem, og endelig at en del sikkert nederlandske stednavne er så ukendte for os, at identifikation ud fra gængse hjælpemidler ikke er mulig.

Procentuelt fordeler ægtefællernes herkomst sig på følgende måde:

Danmark:	43.5%
Nederlandene:	15.8%
Norge:	14.6%
Nordtyskland:	12.9%
Sverige:	9.0%
Andet:	4.2%

Ud af de 177 holstebroere indgik 77 ægteskab med andre danskere, et tal der forekommer forholdsvis stort; på den anden side må man konstatere, at mere end halvdelen giftede sig med borgere fra enten Nederlandene, Tyskland eller Norge, så det multinationale miljø i Amsterdam kom således også til udtryk blandt disse vestjyder. Når ses bort fra England, fordeler ægtefællerne sig nogenlunde ligeligt i de øvrige Nordsølande. Man kunne måske have forventet en overvægt af dansk-norske forbindelser, men det er ikke tilfældet.

Går man i detaljer med tallene afslører de flere ting. Af de 77 danske ægtefæller stammede kun de ni fra fødebyen Holstebro, men langt de fleste - 65 - var fra Jylland og det vil med et par undtagelser her sige

Vestjylland med vægten på Ringkøbing og Ribe amter. Ribe leverede 11 ægtefæller til holstebroerne og var i denne forbindelse lige så betydningsfuld som selve Amsterdam, der leverede 17 ægtefæller til holstebroerne. De interne ægteskaber mellem holstebroere sættes også i relief af, at det var lige så almindeligt at gifte sig med en partner fra enten Bergen eller Hamburg-Bremen.

Dette er således de geografiske mønstre i disse internationale ægteskaber. I sådanne vil der altid være afvigelser, som de enkelte der giftede sig med folk fra Irland, Skotland, Schweiz og sydtyske stater som Sachsen, Westphalen og Thüringen. Konkluderende må disse ægteskabsforbindelser siges at vise en kulturel åbenhed hos de involverede, der ofte krydsede nationale grænser.

Drivkræfter

Generelt er der ingen tvivl om, at forbindelserne mellem Holstebro og Amsterdam og i det større perspektiv Vestjylland og Nederlandene i 16- og 1700-årene, grundlæggende må forklares ved handelsforbindelser. De vestjyske købmænd kunne via Amsterdam forsyne den lokale overklasse med først og fremmest krydderier, finere klæde, franske vine o.l., mens de hollandske købmænd til gengæld år efter år vendte tilbage til de vestjyske kreaturmarkeder for at købe stude op, hvis de da ikke købte dem direkte på staldgårdene.

Men de udvandrende var for de flestes vedkommende ikke købmænd, men unge kar-

le og især unge piger, der fik plads i huset i Amsterdam - ihvert fald til en begyndelse. Motiver og drivkræfter må vi gisne os til. Drømmen om et bedre liv er den enkle forklaring, som er god til alle tider. Tradition er en anden forklaring, der et stykke henne i forløbet er plausibel. Flugt fra hjemlige problemer kan også forklare denne emigration, der kun er yderst sporadisk før 1640. Derefter tager den fart og må siges at være konstant i et århundrede frem til 1750'erne. Det er bemærkelsesværdigt, at krigen 1625-29, hvor Jylland plyndredes flere gange, ikke satte en emigration til Ne-

derlandene igang. Heller ikke de senere krige med svenskerne i samme århundrede satte tilsyneladende emigrationstallet i vejret, lige så lidt som indførelsen af stavnsbåndet i 1731 og den katastrofale kvægpest i 1745. På tværs af disse ulykker var udvandringstallet fra Holstebro, Ringkøbing og Lemvig forholdsvis konstant 8-12 stykker årligt i perioden 1690-1750 med de undtagelser, der altid vil være.

Konklusionen bliver derfor, at disse forbindelser var alt andet en »hovsaløsninger« på en tilfældig opstået, ubehagelig situa-

Gørtlervarer hørte til de populære nederlandske importvarer i Vestjylland op til o. 1800. Varmebækkener, kridthuse, lystager og snustobaksdåser som denne fra 1700-årene kunne findes i de fleste bondehjem. På denne dåse er indgraveret inskription med religiøst indhold på hollandsk. Holstebro Museum.

tion. De havde bund i rodfæstede økonomiske sammenhænge og var del af et internationalt netværk, hvor man ikke begrænsede sig til udveksling af varer, men også inddrog menneskene. Hvorfor vil afspejle sig i en gennemgang af erhvervsbetegnelserne i ægteskabsregistrene.

Køn og erhverv

Det er slående, at kun godt 10% af de holstebroere, der giftede sig i Amsterdam var mænd. 213 var kvinder - kun 26 mænd. Mændene kan vi hurtigt få gjort en ende på: 13 var tjenstekarle, da de giftede sig, ni var søfolk, en smed og en var sukkerbager. Kun Christian Jensen (1654) var købmand. Tjenstekarlenes antal baserer sig på, at registrene fra 1715/16

Vandrekiste som gennem generationer fulgte købmands- og håndværkerfamilien Lind fra Holstebro på rejser i ind- og udland. På låget ses årstallet 1656 og initialerne KCL: Knud Christensen Lind. Han fik i 1654 part i broderen Knud Linds og svogerens Jacob Beckers forretning i Amsterdam. Guldsmed Matthias Lind skænkede kisten til Holstebro Museum i begyndelsen af dette århundrede.

ikke længere anfører erhvervsbetegnelser, men opholds- og tjenestested, og da anføres de unge mænd som boende i diverse hjem. Her kan de såvel have været håndværkere som andet.

Desværre ved vi intet om, hvorledes det gik disse unge mænd senere i livet. Man må blot konstatere det interessante, at ni blev søfolk, og det kan jo ikke forklares ved at de kom fra et maritimt miljø. Så stor er Storåen i Holstebro heller ikke. Forklaringen må derfor være, at det var søfolk, man havde brug for i Amsterdam på den tid, så det blev vejen frem for mange af tidens unge,

der kom til Nederlandene. Dette afspejler sig også i de ægtefæller de unge holstebro-piger fandt sig i Amsterdam. Ud af de 94 tilfælde

hvor erhvervbetegnelsen er anført, kan det konstateres, at der i 64 tilfælde (60.1 procent) var tale om søfolk (varentgesell, varentman, sailor). Med undtagelse af et par soldater var samtlige øvrige ægtefæller håndværkere, ofte i erhverv der forsynede den store handelsflåde: beschuytbaker, browerknecht, ankerschmied, suyerbaker, wever etc. Således kom holstebropigerne ved deres ægteskab i Amsterdam til at indgå i den befolkningsmæssige reproduktion, der var nødvendig for at opretholde den store nederlandske flåde.

Kedelfører (kobberhandler) Pieter Eyndhoven var født i 1788 i Luikgestell i Nederlandene. Han etablerede sig i begyndelsen af 1800-årene som gæstgiver i Holstebro efter at være blevet gift med købmand Peder Felds datter Christence. Ved sin død i 1854 hørte Eyndhoven til blandt byens fire eligerede borgere.

Lokalhistorisk Arkiv Holstebro Kommune.

Dette faktum er ikke uvæsentlig i forklaringen på den næsten faktiske afbrydelse af de vestjyske-nederlandske forbindelser sidst i 1700-årene. For det første var de hollandske opkøb af stude hørt op, bl.a. på grund af danske toldbestemmelser, men væsentligere var, at det økonomiske kraftcenter i Nordvesteuropa nu var flyttet over på den anden side af Nordsøen til de britiske øer. Man havde simpelthen ikke brug for den store arbejdskraftreserve i Nederlandene længere. Når de sociale muligheder begrænsedes, influerede det naturligvis også på unge menneskers lyst til at slå sig ned i området.

På samme tid som den vestjyske emigration til Amsterdam stoppede - i hvert fald som en massebevægelse - begyndte en modsat rettet bevægelse, der ganske kort skal redegøres for som en slags afslutning.

Kedelførerne

Så tidligt som i 1737 fik den første hollænder borgerskab i Holstebro - det var skrædder Pieter Hendrik Ehinger fra Amsterdam. Årsagen var givet, at han seks år tidligere havde giftet sig med Johanne Schoneman, der var født i Holstebro. Herefter skulle der gå 40 år, inden den næste hollænder fik borgerskab i Holstebro - det blev til gengæld begyndelsen til en stribe af slagen:

- 1787 – Wilhelm Danum
- 1787 – Pieter Kalløse
- 1806 – Johan Loyens
- 1816 – Pieter Eyndhoven
- 1840 – Pieter Slayors

1840 – Johan Pettersen
1840 – Johan Melskens
1840 – Pieter Skierens
1845 – Wouter Teuwens
1845 – Matthias van der Sterren
1866 – Quaniel

Der har været andre end de nævnte i kortere perioder, men uden at få borgerskab, så det reelle tal er højere. Fælles for disse hollændere var erhvervet som kedelførere: kobber- og messinghandlere med andre ord. Fælles var endvidere, at de næsten alle var født i den lille by Luikgestell i Nederlandene (i nuværende Belgien). Disse nederlandske kedelførere tilhørte et kompagni, der siden kong Frederik den Tredjes tid havde tilladelse til at forhandle og fremstille kobbertøj, hvoraf ikke mindst brændevinstøj spillede en stor rolle. Kompagniet havde hovedkvarter i Horsens og på Haraldskærabrikken, men havde en række oplag, hvoraf de vestjyske hovedoplag var i Varde og Holstebro. 15-16 år gamle kom de unge mænd til Danmark fra Nederlandene, lærte dansk og begyndte derpå at rejse rundt med de ældre kedelførere. Reglerne sagde imidlertid, at når kedelførerne giftede sig, skulle de træde ud af kompagniet. Det spændende er så at kunne konstatere, at flere af hollænderne gik over i andre erhverv og giftede sig med lokale piger. Derfor bor der stadig efterkommere af disse nederlændinge i om ikke Vestjylland så dog Danmark.

Som et konkret eksempel kan anføres Pieter Johannes Eyndhovens levnedsløb. Han var født i Luikgestell i 1788, var udlært kobbersmed, og giftede sig i Holstebro

med Christence Feld, hvis far, købmand Peder Feld, ejede den store købmandsgård på Sønderland, hvor kompagniet havde sit vestjyske hovedoplag. Eyndhoven overtog senere købmandsgården, tog borgerskab som gæstgiver, blev en af byens fire eligerede borgere og var en tid tilmed formand for kommunalbestyrelsen. Han døde i 1854, men flere af hans børn fortsatte den internationale tradition. Datteren Cornelia Eyndhoven giftede sig med en af tidens

Forbindelserne Nederlandene-Holstebro betød en konstant demografisk udveksling. Vatsfabrikant og branddirektør Poul Eyndhoven var holstebroborger med nederlandske rødder. Hans far var Pieter Eyndhoven, søsteren Cornelia blev mor til kreaturkommissionær Hans Lauritzen, Newcastle og en svoger var kobberhandler Wouter Teuwens. Foto 1872.

Lokalhistorisk Arkiv Holstebro Kommune.

kendte studehandlere, Lauritz Lauritzen, der stammede fra Ribeeognen. Deres sønner var henholdsvis kreaturkommissionær Hans Lauritzen, der først virkede i Newcastle upon Tyne i England og senere i Altona, og Cornelius Lauritzen, der døde i 1933 som Holstebros sidste brændevinsbrænder. En anden af Pieter Eyndhovens døtre giftede sig med den hollandskfødte kobberhandler Wouter Teuwens, der efter giftemålet købte Lægård Mølle ved Holstebro. Det er spændende at konstatere, at ved hans enkes død så sent som i 1884 er de fleste af det barnløse ægtepars arvinger bosat i Holland, og 200 rigsdaler skulle gå til de fattige i Luikgestell, hvor Teuwens var født. Dette beløb udbetaltes af hans brødre Franciscus, Johan og Bernadus Teuwens, der alle var bosat i Luikgestell.

Efterord

Således kom den nederlandske forbindelse faktisk til at spænde over næsten tre århundreder. Vi kan naturligvis ikke måle konsekvenserne på holstebroernes syn på sig selv og omverdenen. Dog vil det være rimeligt at antage, at disse økonomiske og demografiske forbindelser ikke blot har medført økonomisk omsætning og vækst, men også har fremmet åbenheden overfor »den store verden«. Dette er det essentielt spændende i temaet, men som nævnt lader kilderne os her i stikken; spørgsmålet er imidlertid, om kontakterne ikke i sig selv er bevis for antagelsens rigtighed?

Kilder

Utrykte:

- Amsterdam: Gemeente Archief.
- Ægteskabsregistre 1601-1800.
- Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg: Holstebro købstad.
- Folketællinger 1787, 1801, 1835, 1840, 1850.
- Diverse kirkebøger.
- Diverse borgerskabsprotokoller.
- B.78-5500. Dokumenter til skiftesager 1884-85.

Oplysninger fra familien Slùkhuis-de Viet i Hellevoetsluis, Nederlandene.

Trykte:

- Aldal, J.I., »Holstebros Historie 1274-1939«, Holstebro 1939.
- Aldal, J.I. og Lind M., »Minder om Holstebro«, i: Hardsyssels Årbog 1916-17.
- Gaardhøje, Børge, »Slægten fra Gaardhøje«, privattryk 1978.
- Graugaard, Esben, »Holstebro og den vide verden«, Holstebro Museum 1990.
- Graugaard, Esben, »Niels Nyboe Kannevorff - en emigranthistorie«, i: Holstebro Museums Årsskrift 1994.
- Hald, I.C., »Ringkjøbing Amt«, 1833.
- Hansen, Andreas, »Hollandske Kedelførere. Et gammelt Lavs Historie«, i: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3.række 5.bind 1906-8.
- Hart, Simon, »Göteborg-Amsterdam. Et historiskdemografisk bidrag om emigrationen på 1600- och 1700-talen«, i: Göteborg förr och Nu, 1970.
- Kannevorff-van Leuven A.W. (ed.), »Kannevorff, migratit Duitsland via Denemarken«, privattryk, Vierhouten 1993.
- Rasmussen, Poul, »Viborg Landstings Dombøger 1616«, Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1965.
- Sogner, Sølvi, »Young in Europe around: Norwegian sailors and Servant-girls seeking employment in Amsterdam«, i: Bardet, Jean Pierre (ed.), »Mesurer et comprendre: mélanges offerts à Jacques Dupâquier«, Paris 1993.

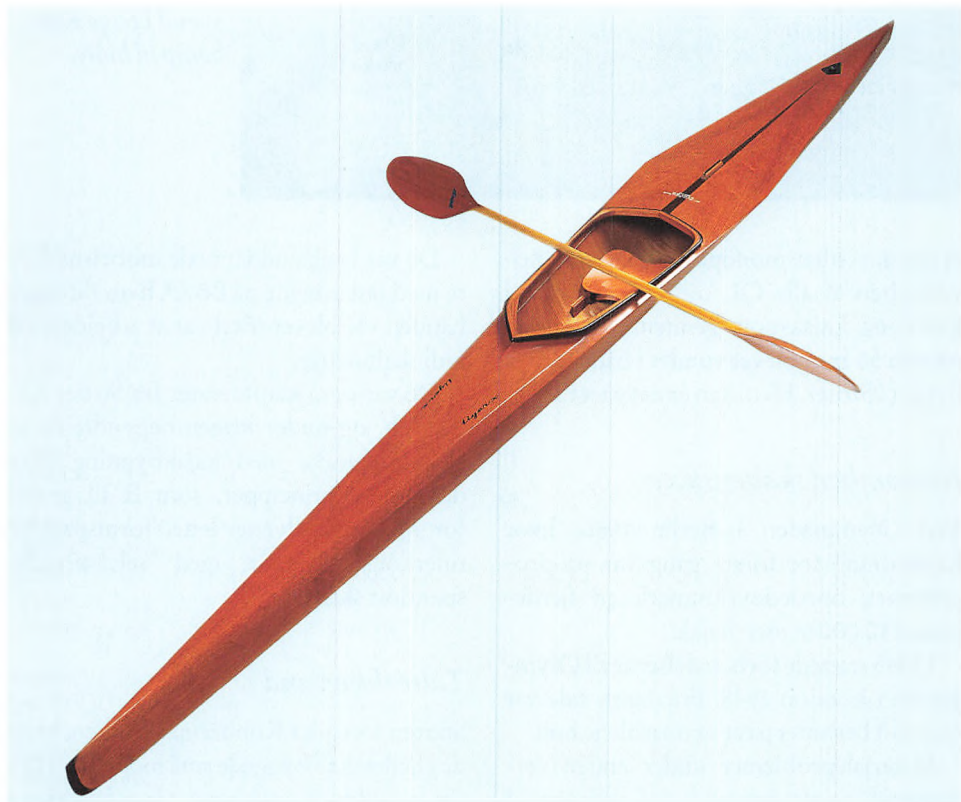
Uden Mrs. C. W. Hajer-Sasses (Arnhem, Nederlandene) store arbejde med ægteskabsregistre i Gemeente Archief, Amsterdam, ville det ikke have været muligt at publicere denne artikel.

En engelsk version af artikelen er publiceret i rapporten fra det andet seminar »West Jutland and the World« afholdt i Lemvig 1995.

TORBENHOLM

Kajakernes Stradivarius

Kun én ting tæller: resultater! Konkurrencen inden for kajaksport er behård. Toptrænede atleter kæmper om hundrededele af sekunder og sætter alt til side for at nå deres mål.

At mahognikajakken fra Struer er blevet verdenselitens formel 1-racer skyldes kom-

binationen af strålende dansk design og enestående håndværk samtidig med et sammenfald af særlige omstændigheder.

To møbelsnedkere, der blev trætte af at bygge højttalerkabinetter hos B&O og en københavner, der blev træt af kun at tegne søkort i Søkartarkivet, skabte i fællesskab

Kobberup og Sørensen i 1950 på det lille værksted i Kirkegade, hvor Struer-kajakken blev udviklet og sat i produktion. Gerhard Sørensen ses til venstre, Svend Helge Kobberup til højre.

et dansk verdensmonopol i idræt: langt hovedparten af alle OL og VM medaljer i kano- og kajaksport gennem de seneste næsten 50 år er blevet vundet i både, der er bygget i Struer. Hvordan er det gået til?

Kedsomhed skaber succes

Ved Olympiaden i Berlin 1936, hvor kajakroning for første gang var på programmet, opnåede Danmark en fjerdeplads i 10.000 m toer-kajak.

I 1945 startede forberedelserne til Olympiaden i London 1948. Fra dansk side var man fast besluttet på at sætte målene højt.

Materialeproblemer under anden verdenskrig havde hæmmet udviklingen af kajaksporten. Men pludselig sendte en lille virksomhed i Struer en serie kajaker på markedet, som ikke alene var på højde med de bedste udenlandske - men måske endda bedre!

Mændene bag de opsigtsvækkende kajaker var Svend Helge Kobberup og Gerhard Sørensen.

De var begge uddannede møbelsnedkere med fast arbejde på B&O, hvor de efterhånden var blevet trætte af at arbejde med radiokabinetter.

De var også kammerater fra Struer Kajakklub, og under krigen begyndte de at eksperimentere med kajakbygning efter de samme principper, som lå til grund for Mosquito-flyene: lette, formspændte finérkonstruktioner med selv bærende, spantløst skrog.

Tålte ikke vand

Starten foregik i Kobberups køkken, hvor de i fællesskab byggede små modeller. I deres fritid fik de også bygget fem kajaker i fuld størrelse. Det egentlige kajakbyggeri foregik i en kælder.

Det lykkedes kun at skaffe begrænsede oplysninger fra England, men man var opmuntret til eksperimenterne efter at have hørt rygter om, at også svenske kajakbyggere forsøgte sig med formpressede finérkajaker.

Tiden under anden verdenskrig rummede blandt andet en indestængt udlængsel. En kajak gav mulighed for at tage på langture eller deltage i konkurrencer. Det krævede opfindsomhed, snilde og gode forbindelser at skaffe kajak-materialer under krigen. Disse kajaker ved Holmgårdå blev bygget af tre drenge på 14 og 15 år. Kajakkerne blev bygget af brædder, der blev savet op i lister og spanter. Hos manufakturhandleren fik drengene tiltusket sig noget lagenlærred, som blev malet med almindelig maling for at sikre tætheden. Fotografiet er taget den 26. april 1942.

De to bygherrer fremstillede en stor cementskabelon og pressede så kajakerne.

I det tidlige forår 1947 fik de med stort besvær kantet den første kajak op fra kælderens.

Søsætningen gik fint, men successen var begrænset: limen viste sig ikke at være vandfast, så efter ganske kort tid i vandet løsnede finérlagene sig hurtigt fra hinanden - og kajakerne opløstes.

Det lykkedes imidlertid at få fremskaffet

den rigtige lim og de nye kajaker fik navnet »Limfjorden«.

Med strålende resultater ved OL i London, hvor Svend Helge Kobberups bror, Frederik Kobberup, fungerede som overbevisende reklamesøjle ved at ro en sølvmedalje hjem og hvor Karen Hoff fra Randers vandt guld - begge i Struer-kajaker - blev succes'en slået fast.

Roere fra hele verden ønskede sig kajaker fra Struer - og ordreerne strømmede ind til virksomheden, der i hast blev etableret.

Triumf!

Sejrsceremonien ved Bagsværd Sø i 1950. Verdensmester Frederik Kobberup, Struer. Sølvvinder blev Lennart Klingeström, Sverige. Andreas Lind, Danmark vandt bronze.

Frederik Kobberup fik overvældende modtagelse af flere tusinde mennesker, da han - sammen med klubkammeraterne Svend Christensen og Svend Petersen - vendte hjem til Struer: modtagelse på Rådhuset, taler, gaver og fakkeltog.

Fotografiet af Kobberup på sejrskamlens øverste trin blev bragt af aviser over hele landet. Det medførte langvarig snak om det rimelige i, at en verdensmester optrådte i strømpe-sokker!

Og Frederik Kobberup vendte hjem uden sin kajak - den ville en belgisk roer absolut købe. Og mange andre topoere bestilte omgående kajaker i Struer.

Eventyrgade

I 1951 kunne man forlade kælderlokalerne og flytte ind i en egentlig værkstedsbygning, som var opført i tilknytning til Gerhard Sørensens hus i Torvegade.

Flere gange i de følgende år foreslog dagspressen derefter, at man egentlig burde omdøbe Torvegade til Eventyrgade: man fandt at grundlæggernes initiativ, fremsynethed, dygtighed - og held havde skabt et moderne eventyr med hensyn til omsætning og eksportorder.

Dette eventyr var ikke mindst muligt i kraft af, at man tidligt havde indledt et samarbejde med en anden ung københavnsk kajakroer, Jørgen Samson, der syntes at have talent for at optimere bådkonstruktionerne. Dette samarbejde, som er blevet fastholdt og udviklet til denne dag, har været af afgørende betydning for virksomhedens udvikling.

Verdens bedste

Kajakroeren Erik Hansen fra Kajakklubben Pagaj i Holstebro, er den roer i verden, der har vundet flest medaljer gennem 10 år.

Erik Hansen har altid roet i både fra Kajakbyggeriet Struer.

»Det er verdens bedste produkt«, siger Erik Hansen. »Når folk kæmper om 100-dels sekunder, så skal der ikke være mange ridser eller buler i kajakken for at gøre udslaget.

Håndværksmæssigt er Struer-kajakken kajaksportens Stradivarius!«

Erik Hansen fremhæver desuden Kajakbyggeriets samarbejde med bådkonstruktøren Jørgen Samson: »Det er en konstruk-

tør, der altid har kunnet forny sig. Mens de andre har koncentreret sig om at kopiere, har Samson brugt sit store talent til at være konstant nyskabende.«

Dette talent har været virksomhedens eneste forsvar mod de utallige plagiater, som er blevet fremstillet verden over. Hver gang der er kommet for mange plagiater har Kajakbyggeriet Struer kunnet distancere konkurrenterne ved simpelthen at lancere en ny og stærkt forbedret kajak.

Stormagt på verdensmarkedet

Kajakbyggeriet Struer etablerede sig som en stormagt på verdensmarkedet. For blot at nævne et eksempel: ved Olympiaden i Rom i 1960 var samtlige både i kajakklasserne produceret i Struer!

Kobberup og Sørensen samarbejdede indtil 1955, hvorefter de delte virksomheden imellem sig.

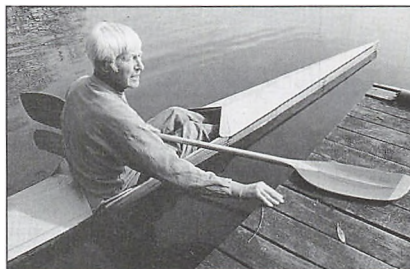
I 1961 overtog et par medarbejdere hos Kobberup denne virksomhed og dannede firmaet Kirk & Storgaard.

I 1964 rykkede Gerhard Sørensen sin produktion til nyopførte lokaler på Industrivej, men han afviste bestemt enhver tale om fabrik: selv om man forsøgte at tilrettelægge produktionen så rationelt som muligt, var det netop ikke en fabrik. »En virkelig god kajak kan ikke fremstilles på maskiner. Den kan kun laves i kraft af omhyggeligt håndværksarbejde lige fra opspænding til finpudsning«, fremhævede han.

I 1990 blev de to Struer-virksomheder inden for dette snævre speciale atter samlet. Lederen af virksomheden er Peter Søren-

»En kajak skal s'gu ses nedefra«

»Det er jo alt det under vandet, der er interessant!«

Den nu 77-årige konstruktør Jørgen Samson har været den kreative udviklingskraft bag den lange række af succesrige bådtyper fra Kajakbyggeriet Struer.

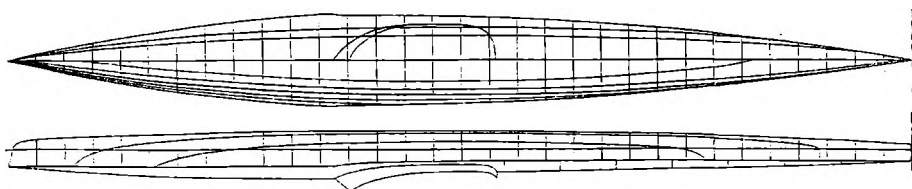
Samson tager kun et hensyn: hensyn til kajakkens hastighed.

At dette hensyn også har medført både af stor skønhed, kan han glæde sig over. Men skønheden er ikke noget primært mål. Derfor siger han ofte: »En kajak skal s'gu ses nedefra. Alt det interessante findes under vandet«.

Jørgen Samson udvikler konstant. Derfor gør det ikke noget, at konkurrenterne kopierer – de er alligevel altid bagefter.

Siden sin tidligste ungdom har Samson været aktiv kajakroer, og han tilbringer trods sin høje alder meget tid i kajakkerne.

Jørgen Samson skal helst en tur på vandet hver dag!

»Limfjorden«

Kajakken »Limfjorden« er den første kajaktype, som blev bygget på Kobberup & Sørensens virksomhed i Struer.

Med denne kajak vandt Frederik Kobberup i 1948 sølv ved Olympiaden i London i 1000 m enerkajak, og i 1950 blev han verdensmester i 500 m enerkajak.

Karen Hoff fra Randers, der vandt guld i 500 m i Olympiaden i London, roede også i en »Limfjorden«.

»Limfjorden« var en rendyrket kaperoningskajak: smal i vandlinien, jævn og slank i formen.

Underdelen var presset op i fire lag finér og var derfor uden de traditionelle spanter og bundstok. Overdelen var beklædt med aluminiumsfarvet lærred.

»Limfjorden« var nyskabende inden for kajakporten, og den blev straks

anerkendt af alle som den hurtigste enerkajak. Ingen anden bådtype vandt så ofte guld ved OL og VM som »Limfjorden«.

I 1949, hvor produktionen af »Limfjorden« for alvor startede, kostede den 480,00 kr. Syv år senere, i 1956, var prisen steget til 495,00 kr. Disse priser var dog excl. fragt og emballage.

Omkring 1958 blev »Limfjorden« afløst af modellerne »Sprinter« og »Fighter«, der byggede på de indhøstede erfaringer og den seneste forskning i formler for vandmodstand.

Samtidig opgav man det lærredsbeklædte dæk og formspændte det i stedet ud i et med cockpitkarmen. Det var endnu en håndværksmæssig bedrift, der fik kajakkonstruktøren Jørgen Samson til at bemærke, at det »...egentlig er uden for menneskers formåen.«

Kajakbyggeriet Struer formåede det!

sen, søn af grundlæggeren Gerhard Sørensen og det samlede antal både, der hidtil er udgået fra Kajakbyggeriet Struer kan opgøres til ca. 17.000 kanoer og kajaker.

Dokumentation af en levende virksomhed

Kajakbyggeriet Struer trives fortsat i bedste

velgående, og der er ingen umiddelbar fare for, at den skal forsvinde. Alligevel valgte Struer Museum at samle og fastholde den enestående virksomheds historie nu.

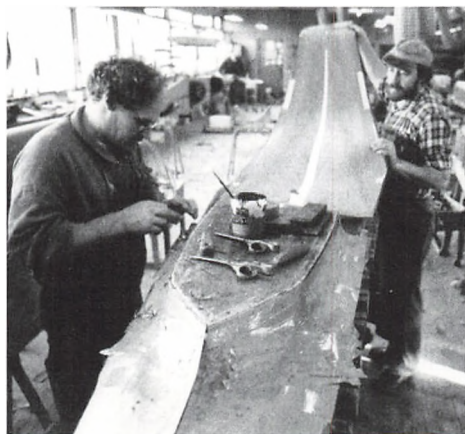
Derfor gennemførte fotografen Jørgen Borg i foråret 1996 en fotoregistrering af Kajakbyggeriet. Fotoregistreringen blev udført med støtte fra Statens Museumsnævns Rådighedssum.

Spænd af skrog og dæk

Værkfører Tage Madsen sorterer og klargør finér til spænd af skroget til en ny båd.

Udvendig bruges lidt tykkere finér end i mellemlagene. Dette sker af hensyn til styrken og fordi dette lag skal pudses og slibes. Yderfinéren har som regel en tykkelse på 0,9 mm som råvare. Tage Madsen

og Benno Thatt er her i gang med at lægge yderfinér på plads. Finéren tages hjem i forskellige længder og bredder. Den kan ikke fremskaffes, så man undgår skarring og sammensyning med lim.

Til yderfinér bruges oftest Araputanga fra Brasilien; til de lyse langsgående lag »Abachi« fra Nigeria og til de to tværgående lag bruges afrikansk mahogni blandt andet fra Gabon.

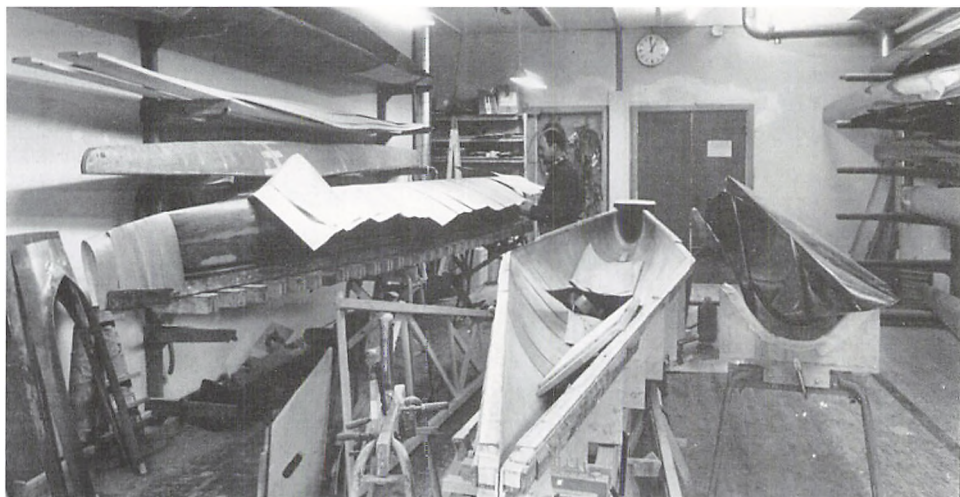
Dækfremstilling

Når skroget er blevet forsynet med kantlister og dæksbjælker, skal dækket sættes på kajakken.

Dækket formspændes efter samme metode som skroget, men med fem lag finér, som passes til omkring cockpit-skabelonen, og derefter sættes i spænd til næste dag.

Her er det Mogens Jørgensen og Kurt S. Nielsen, der arbejder med et dæk til en kajak af modellen »Tiger«.

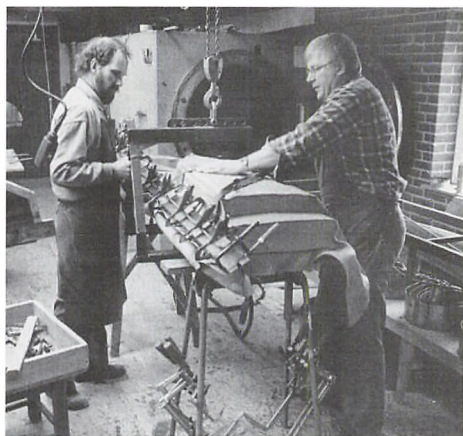

Skrogproduktion

I Kajakbyggeriets nyeste tilbygning arbejdes med henholdsvis kold og varm spænd af skrog. Forskellen på de to metoder er måden, hvorpå man sammenpresser de fire finérlag, efter at limen er smurt på.

Kold spænd er den gamle metode, som stadig anvendes og er den eneste mulighed for de lange bådtyper. På en skabelon an-

bringes de limede finérlag, en form lægges ned over, og det hele spændes sammen med metalbånd, som hver især har deres bestemte nummererede plads.

Spændebåndene strammes med en luftnøgle, og her er det nødvendigt, at de to medarbejdere arbejder i samme takt, så båndene strammes samtidig i begge sider.

Det gælder om, at trykket på finérlagene bliver så jævnt fordelt som muligt, for at undgå skævvridning og luftlommer - de såkaldte »tyskere«.

Autoklaven

Ved varm spænd anbringes skabelonen med de limede finérlag i en tæt pose af gummi. Posen suges lufttom - til 0,8 atmosfæres vacuum.

Derpå køres det hele ind i et trykkammer, den såkaldte autoklave, som med syv atmosfæres tryk presser finérlagene sammen. Dette sikrer et fuldstændig ensartet tryk overalt på fladerne.

Produktionsnummer

På billedet til højre er Mogens Jørgensen i gang med montering af kantlister og dæksbjælker på skroget til en kajak.

På dette sted i forløbet får kajakken et produktionsnummer, som føres ind i nummerprotokollen.

Til dato er der på Kajakbyggeriet Struer fremstillet cirka 17.000 kanoer og kajaker af forskellige typer og i en lang række forskellige modeller.

Den ældste model, som stadig er i produktion, er en C-1 Delta kano, som blev udviklet i 1960'erne.

Maskinværkstedet

Her arbejder Benno Thatt med båndsav, rundsav og afretter. Der udskæres kantlister, dæksbjælker og andre dele til de forskellige bådtyper.

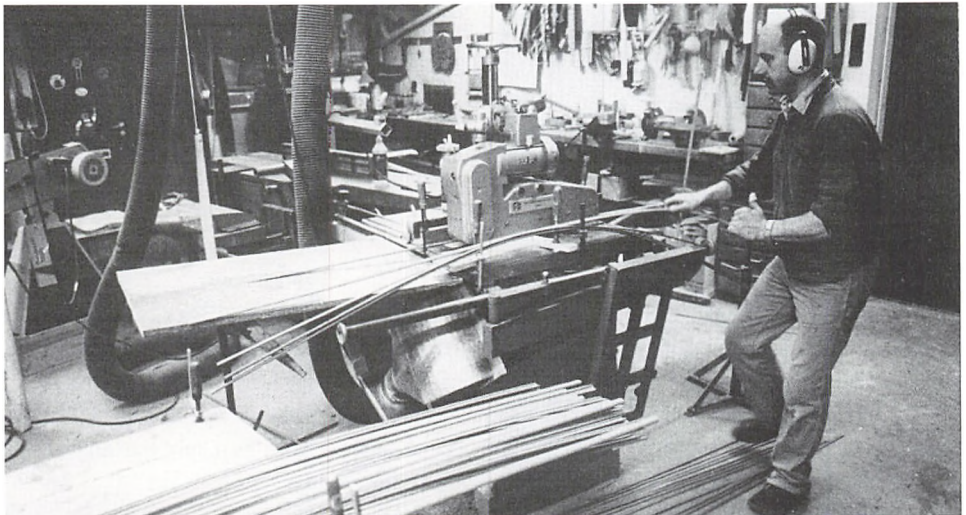
Der arbejdes med 11 modeller, som hver

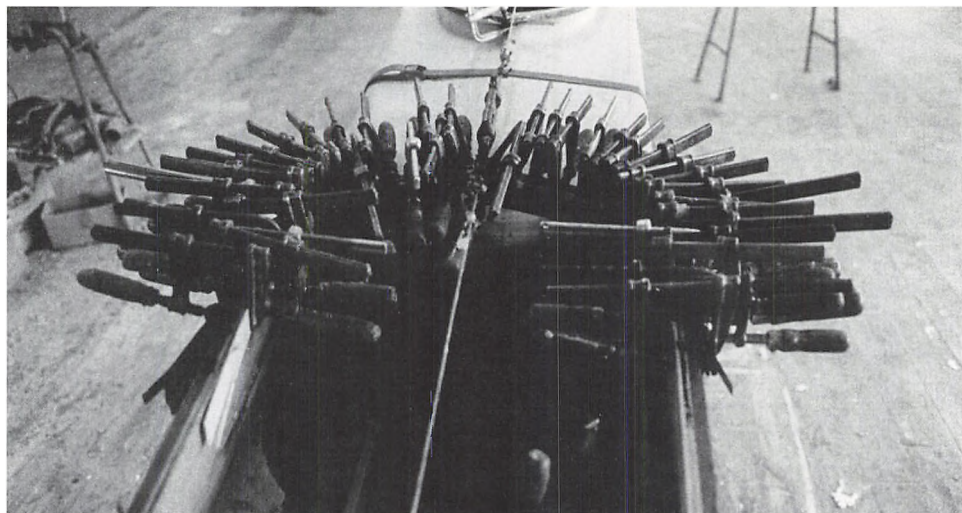
især kræver brug af en lang række skabeloner.

Materialerne er lette træsorter, som på trods af den lave vægt er tilpas stærke. Der bruges bl.a. følgende træsorter:

- Mahogni fra Brasilien
- Abachi fra Nigeria
- Redwood fra Nordamerika
- Wengé - en mørk træsort fra Afrika

Kanter og stævn

Skruetvingen er et absolut uundværligt redskab. Her bruges nogle stykker til at holde cockpittets kant på plads, mens limen hærdner.

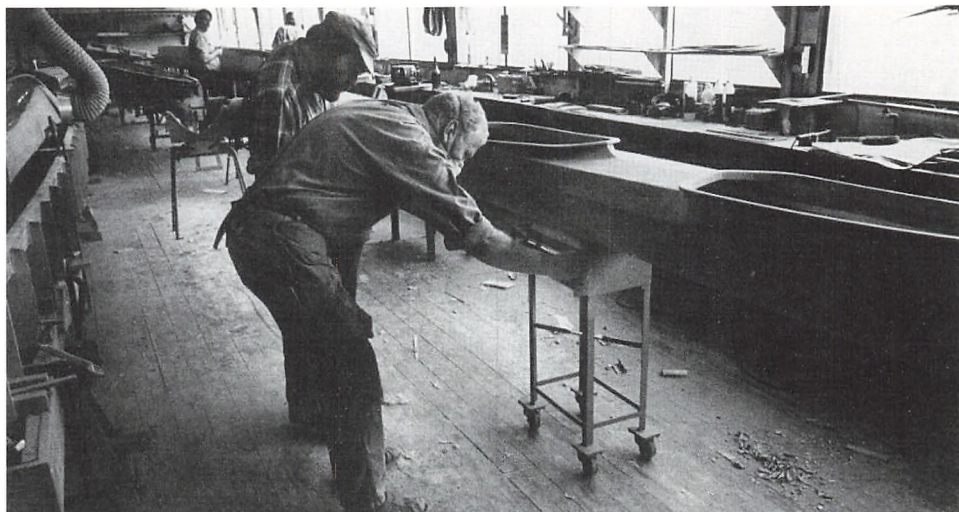
Også når stævnen skal limes på, er der brug for skruetvinger. Hovedmanden bag disse funktioner er Egon Bested.

Et andet vigtigt hjælpemiddel ved pålimning af kantlister og stævn er snor. En besnøring er nemlig god til at fordele presset jævnt på de limede flader og dermed få et godt resultat.

Værktøj

Eigil Boch med et uundværligt værktøj, et stregmål. Desuden er høvl, stemmejern og ziehklinge vigtige redskaber for ham.

Hver mand har så vidt muligt sit »eget« håndværktøj, som han selv har ansvar for og vedligeholder.

Vægt

Hver båd har sine egne vægtgrænser, som slutproduktet skal holdes inden for.

Mange ting kan påvirke vægten, så både-
ne skal løbende kontrolvejes. Dette giver
mulighed for at rette ind, hvis noget ikke er
som det skal være.

Vægten indføres i en protokol, som lig-
ger i pudseafdelingen.

Pudsning og finish

Her er Eigil Boch fast mand. Han tilretter
kanter og overflade på bådene, så de får det
helt rigtige udseende.

Små fejl og revner i finéren bliver fjernet
ved at lime kiler på med et specielt varme-
jern: en ombygget loddekolbe.

Kanterne og den 0,9 mm tykke yderfi-
nérs skal:

- Høvles
- Skrabes med ziehklinge
- Maskinpudses
- Håndpudses

At foretage alle disse arbejdsprocesser på
den tynde finér kræver stor koncentration,
præcision og håndværksmæssig kunnen.

En kajak - eller som her en kano - er un-
der Eigil Bochs behandling cirka én dag og
er så klar til den første gang lak.

Fem gange lak

Lakeringen af produkterne er et kapitel for sig. Lakeringsværkstedet er indrettet i et særligt rum, som er fri for pudsestøv og andre urenheder.

Samtidig er der sørget for forskriftsmæssig udsugning og udstyr til personlig beskyttelse af medarbejderen. Flemming Normann Nielsen er her iført maske og beskyttelsesdragt i gang med at lakere en kano.

Det er kun en del af den påførte lak, der bliver på det færdige produkt.

Noget fordamper væk under tørringen, og en hel del slibes af mellem hver lakering.

Kajakken slibes

Mellem hver lakering skal kajakken slibes, så lakken bliver helt jævn og bindes godt sammen. Her er Benno Thatt i gang med at pudse en kajak før lakeringen.

Efter fyraften

Mens fejedrengen Flemming rydder op i værkstederne sidder fabrikant Peter Sørensen på sit kontor og afslutter dagens arbejde.

På væggene hænger billeder fra højdepunkter med firmaets produkter i aktivitet.

Et verdenskort med nåle viser hvor verdensomspændende firmaets eksport er. 50 lande har modtaget produkter fra Kajakbyggeriet Struer, og firmaet er fortsat i front, når det gælder udvikling og produktion af vinderbåde ved OL og VM.

ELLEN DAMGAARD

Bakkers og Bølgers Land

Landskabet, de folkelige mødesteder, sagnene, litteraturen, kunsten og videnskaben

»Siger Mand anden noget til i Kroehuus, Møllehuus, Smedehuus, eller andenstæds i slig Forsamling, da maae den, der sigtet er, stævne den anden til Tinge for slig Snak og Paasagn. Vil den da det ikke bestaae, og ei er bevüsligt, eller siger sig at vide ingen Skiel dertil, andet end han haver hørt løst Folk saa sige, da skal Fogden finde ham sagesløs hiem igien«. Sådan står der i »Danske Lov« af 1683. Det betyder, at hvis folk sagde ukvemsord til hinanden, når de be-

fandt sig på kroen, i møllen eller i smedien, kunne man klare frisag i retten. Men foregik skænderiet i »en ærlig og ædruelig forsamling« og beskyldningerne ikke kunne bevises, måtte man selv kaldes en løgner, skælm eller tyv og bøde sine tre mark. Lovbestemmelsen viser, at kroen, møllen og smedjen var folkelige mødesteder med sine egne regler. Sådan var det til langt op i dette århundrede.

Andre ældgamle mødesteder var kirken

Kirken var det faste mødested gennem generationer. Her har Jens Søndergaard malet folk på vej til Ferring kirke o. 1940. Maleri på Jens Søndergaards Museum på Boubjerg.

og tingstedet; i Gudum sogn var der i middelalderen både et herredsting og klosters eget ting. Mindet om disse tingsteder er bevaret i stednavnene. Den nuværende landevej løber gennem Tingdalen og lige nord for ligger et højdedrag kaldet Tingtoft. Om dette fortalte Ane Katrine Jensdatter i Kloster Hedehus i 1890 til folke-mindesamleren Evald Tang Kristensen: »Der har stået et tinghus nord for Kloster, og der blev jo forrettet meget ondt. En kone fra Kloster mølle var en aften gået fra by og nord på, og der kom hun om ved to blåklædte mænd med store brede, blanke knapper i kjolen, de sad på vejkanterne alstille. De var i gammeldags klæder. Det var der i Tingdal, hun så dem. Hun blev syg, da hun kom hjem, og lå en tid, og så døde hun«. Senere er andre folkelige mødesteder kommet til, skolen, forsamlingshuset og missionshuset, lystanlægget, købmandsbutikken, eller bare en udvalgt plet i landskabet.

Med udgangspunkt i disse mødesteder kan man fortælle en egns historie. Man kan væve et netværk af landskabet, de folkelige bevægelser, de åndelige strømninger, sagnene, litteraturen, billedkunsten og videnskaben. Det skal være en historie, som ikke skal læses i en bog, men opleves ude i landskabet. Vi har kaldt projektet »Bakkers og Bølgers Land« efter et digt af Thøger Larsen, og bag det står Lemvig Museum, Lene Damborg fra Gudum og Lemvig Turistkontor; en vigtig samarbejdspartner bliver sogneforeninger og sognearkiver i Lemvig kommune.

Går vi tilbage til Gudum sogn, kan vi spinde videre på historien. Tinget og kirken var

som nævnt de gamle mødesteder. Går man i dag ind i Gudum kirke, kan man se en flot sort gravsten fra 1683 med en kvinde og to mænd. På stenen står:

*Her ligger ærlig og velviise Mand,
Povel Eliæson heede hand,
som tiendt for Rid-Foget i tredve Aar,
over Kroxgaard, Bekmark og Holmgaard.
Fem Børen hand auled med Hustru sin,
hvis Naun var Boel Christensdaatter fiin.
Hvilken efter hans Død ved Haanden tog
den hæderlig Ung Mand Morten Klog.
Alle treis figur her for dig staaer
de leved og død i Østergaard.
En glædelig Opstandelse Christ dem giv,
og diers Tolsmand paa Dommedag bliv.*

Om den sten fortalte lærer Søe i Gudum til Evald Tang Kristensen: »Der er en ligsten i Gudum kirke over en ridefoged, som boede i Østergård. Han kører hver nat ad en vej ude i Kloster hede, som hedder æ Karetvej eller Povl Eliases vej og kommer derovre fra Holmgård i Møborg. Han færdes ad den vej så langt ned, indtil han kan se Østergårds skorsten, så er han fri, men jeg ved ikke, om han så synker i jorden eller kører tilbage«.

Vejen gennem Klosterhede findes stadig; den hedder Saugmandsvej og snor sig gennem den nuværende Klosterhede Plantage fra Gudum til Møborg. Det er et middelalderligt vejforløb, der med små sving passerer øst om Flynder Å's mange tilløb; ved Bredmade lige nord for Klosterheden er forløbet bevaret i flere hulveje ved siden af hinanden, og vi ved fra skriftlige kilder fra senmiddelalderen, at vejen da var afmærket med et sten Kors, der stod på én af

På gravstenen i Gudum kirke står Boel Christensdatter med sine ægtemænd, Poul Eliassen og Morten Klog. De har »gammeldags klæder« med store blanke knapper, ligesom de mænd konen i Kloster Mølle så i Tingdalen.

Foto i Gudum Sognearkiv.

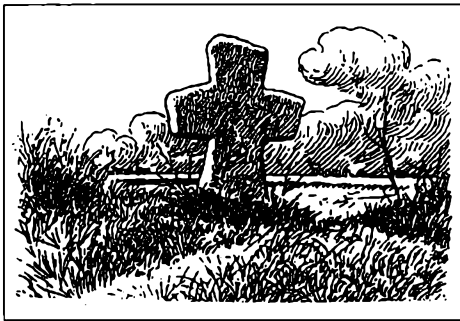
højene øst for Bredmade Å. Dette stenkors er forsvundet for flere hundrede år siden, men der er bevaret et par tilsvarende i nærheden af Bækmark i Flynder. Et af dem står på landevejen lige nord for Bækmarksbro by, og det er blevet knyttet sammen med sagnet om en hvid jomfru: »Havejomfruen på Bækmark blev af pastor Øllgård i Møborg nedmanet vest for landevejen, der fører til Lemvig, i nærheden af et sted, man kalder Peder Agers, ved et dige, hvor stedet endnu antydes ved »et kors-

tegn«. Præsten måtte love, at karlen, Kristen Lykke hed han, ikke skulde være norden for åen, der løber forbi Bækmarksbro siden solnedgang«. Øllgaard var præst i Møborg 1821-1846. Sagen var således forholdsvis aktuell, da Evald Tang Kristensen optegnede den omkring århundredeskiftet.

Historien findes i flere versioner; her er én med mange detaljer: »På Bækmark gik der en hvid jomfru ude i haven, og hun lod sig særlig se imod de højtidsaftener, navnlig juleaften. Så var det en juleaften omkring ved klokken 10, at folkene sad inde i folkestuen og spillede i »brudeseng«. Da hændte det, at en af karlene ikke kunde vinde nogen. Så sagde han: »Ja, så bliver der ikke andet for, end at jeg må ligge ved den hvide jomfru i nat«. Da de skulde så i seng, gik han ud i havelågen og kaldte på hende tre gange og spurgte, om hun så vilde komme, for nu vilde han i seng. De gik alle i seng, og han også. Henved midnatstid tvang en uforklarlig magt ham op af sengen, og han var så ude en tid, men da han kom tilbage, var han frygtelig svedig og træt. Det gjæntog sig hver aften. De prøvede at holde vagt ved ham, og den anden karl, der lå ved ham, vilde holde ham tilbage, men han var ligesom rasende og skulde ud. Han henvendte sig så til pastor Øllgård i Møborg, og han manede så jomfruen ned, men pålagde karlen for at få fred at rejse ned syd for Kongeåen. Han opholdt sig da nede i Sønderjylland i en række af år og forsøgte så at komme tilbage, men den første nat, han opholdt sig i sit hjem, gjæntog historien sig. Han drog da tilbage igjen og levede endnu dernede i 1870, da jeg talte med ham. Han havde en broder, der var kjøb-

mand ved Nes kirke, og jeg spurgte ham, om det var sandt. Ja, det vilde han ikke gjerne udtale sig om, men det var desværre rigtigt nok«. Sådan fortalte redaktør Vejstrup fra Ålborg til Evald Tang Kristensen.

Historien om den hvide jomfru fører os fra folkestuen på Bækmark til købmanden ved Nees kirke. Den lille købmandshandel lå i vestlængen af gården Lykke, lige syd for Nees kirke. Husmand Peder Lykke, der var plejebarn på Lykke, fortæller i sine erindringer: »Lykke ligger jo nær ved Kirken, saa der kom mange Fremmede om Søndagen. Men der kom ogsaa jævnlig Fremmede til Hverdag, for Erik Lykke havde lidt Høkerhandel og handlede med Kaffe, Cicorie, Tobak og Brændevin, den sidste nemlig Brændevinen var ulovlig Handel, men desuagtet handledes der aabenlyst med den som med anden Vare, saa havde han de forskjellige Kryderier, og Salt og Ædikke samt Træsko og sorte Jydepoter. Han var meget akurat og nøjagtig med Maal og Vægt, der sagdes om ham at han kunde bide en Kaffeboerne itu for at faa

Det middelalderlige stenkors ved Bækmark, som i en senere tid blev koblet sammen med historien om den hvide jomfru. Tegning i Trap 1904.

Vægten til at passe. Det kunde ske at ældre Gaardmænd, naar de kom ind i Butikken om Søndagen for at handle, at de blev skjænket en meget lille Dram, der var en Gang en gammel Mand, som var en lun Spøgefugl, da han saa Glassets Størrelse, bad han Erik om at laane sig en Snor, »Hvad vil Du bruge den til«, sagde Erik. »Den vil a Guds død å Pin brug te aa lind om æ Fowed o æ Glas fored te en skul et flyv neer telig mæ æ Dram«. Købmandsforretningen var således et folkeligt mødested på linie med kroer, møller og smedier.

I Gudum var der to møller, Åmølle og Klostermølle. Begge møllers historie går tilbage til senmiddelalderen, og de ligger der i dag med bygninger fra første halvdel af 1800-årene. I sognet findes også en gammel smedie ved Skodborghus; her drev P. Kr. Serup omkring århundredeskiftet en smedevirksomhed, der foruden mester selv beskæftigede en tømrrersvend, en smedesvend og en smedelærling. Smedens speciale var vandpumper, tærskværker og kornrensemaskiner. Da han døde i 1911, blev smedien låst af; hans søn, Jens Kirk Serup, var ikke smed, men passede på værktøjet. I nutiden er denne smedie igen blevet et mødested i sognet, selv om tingene nok går mere fredeligt for sig, end dengang mændene ustraffet kunne sidde og råbe op, mens de ventede på at få skoet en hest. Nu er det den lokale sogneforening, der mødes for at sætte smedien i stand, så den kan bevares som en del af sognets historie. På Gudum kirkegård er både smedens gravsten og gravstenen for hans søn, der blev en stor hedeopdyrker, netop blevet registreret som bevaringsværdige gravminder.

I 1923 boede Niels Bjerre et par måneder i Klostermølle; her malede han bl.a. dette forstudie fra Klostermøllens gårdsplads til den store serie på tolv malerier på Lemvig Bibliotek. Privateje.

Sogneforeningen er også ved at kigge på begge møllerne. Åmølle er fredet, men trænger til en kærlig hånd; her er det nok især selve bygningerne og mølleværket, der i dag gør møllen til noget særligt. I Klostermølle er det snarere stemningen med de stråtede bygninger, den gamle landevej fra Lemvig til Viborg, der dramatisk snor sig ned over gårdspladsen, og så hele den spændende historie, der knytter sig til møllen som mødested for kunst, digtning og politisk bevidsthed. Omkring Kristen

Tovborg og hans hustru Ane Marie f. Bjerre, der ejede gården omkring århundredskiftet, samlede folk som maleren Niels Bjerre, digterne Jeppe Aakjær, Johannes V. Jensen, Johan Skjoldborg, Johannes Buchholtz og Thøger Larsen og førende radikale politikere som Ove Rode og C. Th. Zahle. Går man ned på Lemvig Bibliotek, kan man se de tolv store, smukke malerier, som Niels Bjerre lavede til bibliotekets nye udlånsal omkring 1930. Et af dem viser Klostermølle med det gamle

Afsløringen af mindestenen for Kristen Tovborg samlede 6-700 mennesker trods regnvejret. På talerstolen mellem flagstængerne ses folketingsmand Ove Rode, der var en ven af familien på Klostermølle.

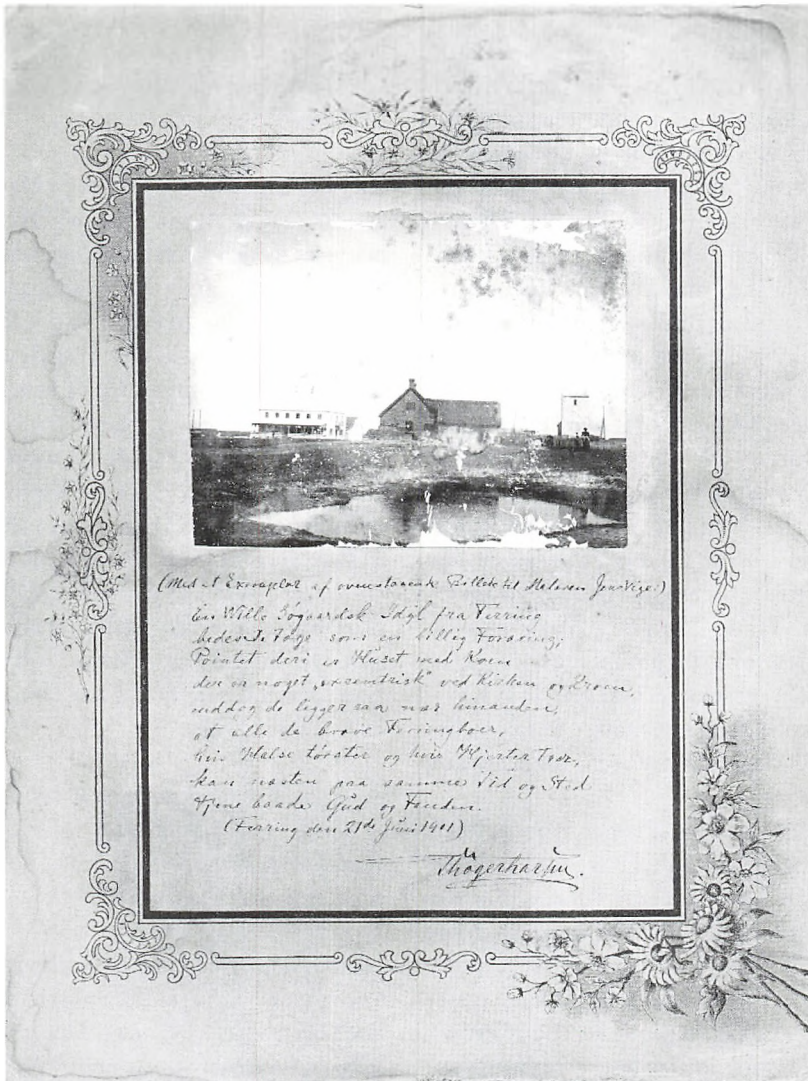
Foto: Johan Poulsen, Struer.

møllehus. Jeppe Aakjær skrev sølvbryllupssang til Ane Marie og Kristen Tovborg og digtet »En Møllerdatter« til deres datter Karen, der en tid tjente hos Aakjærs på Jenle.

Klostermølles stuer lagde rum til radikale drøftelser, både politisk og i det hele taget. En af dem, der gerne kom, var digteren Thøger Larsen; han var fra 1903 til 1923 redaktør af det radikale Lemvig Dagblad, som Kristen Tovborg var formand for. Da Kristen Tovborg døde i 1920, tog Lemvig Radikale Venstreforening, der bl.a. talte Thøger Larsen og hans nære ven og me-

ningsfælle, sagfører Orla Buhl, initiativet til at rejse en mindesten i Tingdalen vest for Klostermølle. Stenen blev afsløret den 16. juli 1922. På den var indhugget et vers af Jeppe Aakjær. Blandt de sange, som den store forsamling sang ved festen, var naturligvis Thøger Larsens »Danmark nu blunder den lyse Nat«, men også en helt nyskreven sang af Thøger Larsen; det originale manuskript til denne sang findes i Thøger Larsens arbejdsværelse, der indgår i udstillingen »En digter under stjerner« på Lemvig Museum.

Vi kan nu gå videre ad flere veje ud i

Billedet af Kristen Bjerres badehotel på Bobbjerg sendte Thøger Larsen i 1901 til maleren Jens Vige med følgende vers:

En Wille Søgaardsk Idyl fra Ferring / bedes De tage som en billig Foræring; / Pointet deri er Huset med Koen - / der er noget "excentrisk" ved Kirken og Kroen, / enddog de ligger saa nær hinanden, / at alle de brave Ferringboer, / hvis Halse tørster og hvis Hjerter tror, / kan næsten paa samme Tid og Sted, / tjene baade Gud og Fanden.

Lemvig Museum.

landskabet på Lemvigegnen. Fra Thøger Larsens arbejdsværelse fører sporene ud ad Planetstien, ud til den store mindesten for digteren på Gjellerodde, rejst på initiativ af bl.a. Orla Buhl og Johannes V. Jensen, tegnet af maleren Johannes Larsen og hugget af den unge Torvald Westergaard i 1932. På den findes digtet »Landskab« fra 1923 med ordene »Danmark, Bakkers og Bølgers Land«. Thøger Larsen var en kyndig amatørastronom og hans astronomiske interesser fører os videre fra Planetstien til Lomborg, hvor efterskolen har opført et lille observatorium, der har fået navn efter Longomontanus, Tycho Brahes elev, men født i Lomborg. Da han kom ind i lærde kredse, latiniserede han navnet på sit fødesogn og tog det som efternavn. Foran Lomborg Skole står en mindesten for Longomontanus, hugget af Torvald Westergaard. Går man ind i Lomborg Skoles aula, kan man se et vægmaleri fra 1960, der viser drengen, før han drog ud i verden.

Vi kan også med Thøger Larsen, Niels Bjerre og Jeppe Aakjær tage ud til Bovbjerg. Her havde maleren Kristen Bjerre et badehotel, og her holdt kunstnerne gerne til. Da hotellet blev åbnet i 1901, skrev Thøger Larsen en herlig sang. Senere rystede Jeppe Aakjær følgende vers ud af ærmet, tydeligt inspireret af et festligt lag med vennerne på badehotellet:

ENKOGED HUMMER
De to mæ paa tredve Favne Wand,
ja, nue vil sej: en halvhunde;
de støste Fiskre paa Ferring Strand
de kund saa napple bund'e.

Får gik a saa dawle og gro, aaja!
No haar a en Kjowl saa rø.
Søen gör æ gjan mæ det Gued, en ska ha:
Det kommer - nær en er dø!

Da Niels Bjerre o. 1930 skulle vælge motiver til malerierne på Lemvig Bibliotek, måtte landskabet ved Bovbjerg naturligvis med. Netop på den tid tog den gamle maler en ung kollega med ud til det fantastiske landskab. Han syntes så godt om det, at han købte et sommerhus og slog sig ned og malede, bl.a. Sankt Hansbål med havet som baggrund, og siden testamenterede han hus og malerier til sognerådet. I dag er sommerhuset Jens Søndergaards Museum på Bovbjerg; så godt som alle billeder på museet er malet lige netop her. Øverst på Bovbjerg står fyret med sit rødkalkede tårn. Det brugte Jeppe Aakjær i sit mindedigt, da vennen og kollegaen Thøger Larsen var død i 1928:

Bovbjerg Fyr det skinner paa Hav
og varsler ved Midnatstide;
saadan lyste hans stærke Aand
paa Landets den vestre Side.

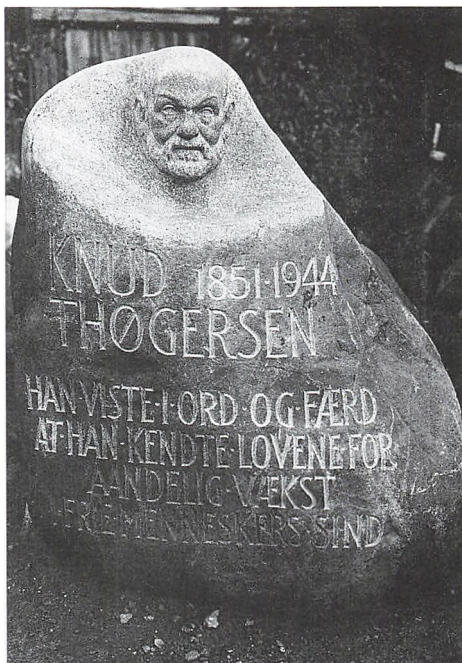
I den lokale bevidsthed er Bovbjerg et billede på den vestjyske karakter, der står stejlt og trodser overmagt. Derfor bruger Aakjær fyrtårnet som symbol på Thøger Larsens stærke, lysende ånd, og derfor har man her sat en mindesten for venstrepolitikerens Chr. Berg med den manende indskrift: »Gaa aldrig paa Accord med Uretten«. Chr. Berg var i øvrigt født i Fjaltring.

Herfra kan vi vende tilbage til Kristen Tovborgs mindesten i Gudum og gå en an-

den vej. I den komité, der stod bag mindestenen, var en mand ved navn Jens Aagaard. Han var husmand og blev formand for Vestjysk Husmandsforening i 1906. Sammen med den læreruddannede Knud Thøgersen var han med til at skabe en folkelig mødeplads for husmændene, nemlig Råbjerghøj i Vandborg. Det var en hedebakke, der lå midt i Storen, et øde landskab med lyng og mosehuller, hvor en række sogne mødtes og havde deres fælles græsning for ungkreaturer og får. Husmandsforeningen købte pladsen i 1909, og efterhånden fik de plantet læ af mange slags træer, hvoraf nogle var sjældne i Vestjylland, de byggede et lille hus, hvor man kunne mødes og drikke kaffe, og de anlagde forsøgsmarker og en mødeplads. På bakken står der mindsten for de to fremtrædende husmandsførere. Om dem skrev lærer J. P. Hansen i Dybe Nordre Skole i 1950: »Ved Festpladsen ind mod Løbeltet er rejst en Mindesten for Jens Aagaard. Den har følgende Indskrift: »Med Ildhu og Retsind stred han trofast og udholdende for at gøre jyske Husmænd selvhjulpne og adle dem i Sind og Tanke«. Der skulde maaske have staaet »selvstændigt tænkende« i Stedet for »selvhjulpne«, for det var det, han vilde. Knud Thøgersen har ogsaa faaet sin Mindesten. Den er anbragt paa Sydskræningen under Bakkens Top. Som det passede med hans Natur, staar han i den stride Vind og skuer ud over Landskabet med de mange mindre Landbrug rundt omkring«. Begge sten er hugget af Torvald Westergaard. Herfra kan vi vandre videre til Skulpturstien i Lemvig med 54 værker af Torvald Westergaard, eller tage rundt på kirkegårde på Lemvigegnen for at beundre

de utroligt mange fine gravminder fra Westergaards værksted i Lemvig.

Men vi kan også gå i Knud Thøgersens fodspor til Bonnet, hvor han i 1882 forsøgsvis oprettede en grundtvigsk højskole i Dybebjerg, og hvor han siden blev en politisk engageret husmand, der mødtes med Kristen Tovborg i Det Radikale Venstres sag. Knud Thøgersens bror oprettede en friskole i Nr. Dybe i 1882, og denne fik en arvtager med den grundtvigske friskole i Bonnet i 1903, der stadig lever. Den begyndte i for-

Mindestenen for Knud Thøgersen blev rejst på Råbjerghøj i 1946. Indskriften lyder: »Han viste i Ord og Færd at han kendte Lovene for aandelig Vækst i frie Menneskers Sind«.

Foto i Torvald Westergaards scrapbog på Lemvig Museum.

samlingshuset, hvor der i dag findes en daghøjskole med navnet Bøgelundskolen, der viderefører de gamle idealer fra 1800-årenes folkelige bevægelser. Bøgelundsskolens have hørte tidligere til Bonnet Mejeri. Mejeristen kom fra Fyn og anlagde haven for at få lidt blidere, hjemlige omgivelser i det forblæste Vestjylland. Han var en ivrig gymnast, og de unge karle fik lov at bruge græsplænen til gymnastik. Som tak gav gymnastikforeningen ham engang til en rund fødselsdag den sten, der stadig står i haven; på den er hugget en pløjemand og en linje fra sangen »Du danske Mand«.

Tager vi toget fra Bonnet til næste station mod syd kommer vi til Fåre. Hvilke tanker kan vi nu gøre os, når vi kommer fra de mange mindsten for energiske mænd til en mindsten, der priser lediggangen med et citat fra den tyske filosof Fr. Schlegel, der levede fra 1772 til 1829:

»O lediggang lediggang du er som den livsluft som uskyld og begejstring ånder dig ånder de salige salig den som har dig og hæger derom du hellige klenodie du eneste lævn af Gud-ligheden som vi har bevaret fra Paradiset«. Stenen er sat af Thomas Fabricius og hugget af Knud Højrup i 1983.

Kristen Bjerre malede billedet af "Den jyske bevægelse" i 1917-18. På bukken sidder han selv, Jeppe Aakjær er ved at stige op i vognen, hvor Thøger Larsen, Niels Bjerre og Johan Skjoldborg allerede sidder. I baggrunden ses Ferring kirke og Boubjerg Badehotel. Lemvig Museum.

Fåre var engang et lille tilløb til et industrisamfund, bygget op omkring Fåre Mølle. Da der kom jernbanestation i 1879, blev den samlingspunkt for forsendelse af kreaturer og galte, der skulle sendes med toget sydpå. Den lå i den yderste nordøstlige ende af det store Bøvling sogn, men det var Bøvlingbjerg, der blev samlingspunktet i sognet. Her markerede 1800-årenes åndelige strømninger sig med to af alting, to kirker, to skoler, to mejerier, missionshus og forsamlingshus, købmand og brugs. De åndelige bevægelser fik helt kontante udtryk. Belæssede vogne kørte langvejs fra til den grundtvigske valgmenighed i Bøvling, mens man samtidig kunne se en større båd på fjorden med Bøvlingfolk, der ville høre den indre missionske forkyndelse i Nees kirke; det foregik o. 1880. Pionererne i det åndelige liv måtte kæmpe for deres første mødepladser - det viser sangen om »æ grøn' fold« i Nees, der hører hjemme i 1840'erne:

*Ved Nissum Fjord den klare i Jylland længst
mod vest,
hvor Vesterhavet brummer og tuder vilden
blest,
der skyder lig en næse sig ud i fjordens vand
et sogn, som Nees mon hedde helt rigt på lyng
og sand.*

*Den tid vi her har fremme der var i gamle Nees
af vakte kristensjæle en liden vennekreds,
men slet de kunne mødes om Bibel, bøn og sang
før udenfor vildknægte med hylene gik i gang.*

*På sommerhelligdage de venner fandt nu på
at mødes midt på heden for ro og fred at få.
Det blev, tør nok vi sige, en sælsom kirkegang,
men med en herlig stilhed for læsning, bøn og
sang.*

*En større part af heden til sognets herregård
fra gamle tider hørte og end i hine år,
man før opfødte stude, som gik til Holstenland,
det samme gjorde slittig den Ulfsund
herremand.*

*Bøvling Ungdoms-
forening havde
mange med, da de o.
1919 var på udflugt
til Åbjerggård i
Møborg. De mange
unge på landet var
et godt grundlag for
de talrige forenin-
ger, der indramme-
de de åndelige og
folkelige bevægelser.
Foto på Lemvig
Museum.*

*Om sommeren hans stude på heden gik i flok,
en husmandsdreng dem vogted med råd og
pisk og stok.*

*Til ro for dem om natten, til skjul i bissevejr
en jordfold var opkastet som skansevold så
svær.*

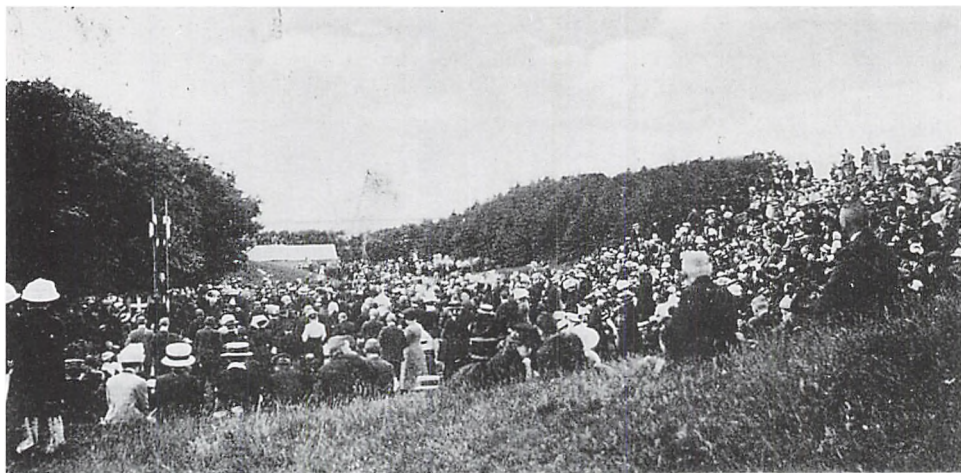
*Nu lå den som en levning, en grønning i en ørk,
en sommerplet så venlig på beden gold og
mørk,*

*og hertil gik de venner, som var det
Mamrelund,
i ånden sig at styrke på troens faste grund.*

*I jydens jævne tale »æ grøn Foeld« blir der
sagt,
og end den gamle »kirke« er lige fuldt ved
magt,
og bag dens grønne volde en vandringsmand
fra Nees
i stille bøn at dvæle den dag i dag kan ses.*

Visen om den grønne fold har tyve vers og blev trykt i bladet »Sandhedsvidnet« i 1924, men oplysningerne om dette sted stammer fra Eskild Højland fra Bøvlingbjerg, der deltog i møderne i 1840'erne. Kører vi ud ad de sandede hedeveje i Nees hede, hvor læhegnene nu gror tæt, finder vi tilgroet i en grantykning den grønne fold, som sangen handler om. Man kan ikke komme derind, men den er der endnu.

Som det fremgår af sangen, var den grønne fold oprindeligt en kreaturfold i heden. En folkelig mødeplads kan opstå, hvorsomhelst folk mødes. I Østdanmark, hvor gårdene lå samlet i landsbyer, kunne man mødes ved gadekæret. I Vestjylland lå gårdene fra gammel tid spredt i det åbne land, og her blev kirken et vigtigt mødested. På kirkestævnet hørte man nyt. I Dybe kirke hænger endnu et sortmalet bræt

*Der var sket meget, fra Neesboerne hemmeligt måtte samles i den grønne fold, til dette fri-
lufts-møde i Kabbel Skov 1912, hvor pastor Moe var hovedtaler.*

Foto på Lemvig Museum.

med ordet kirkestævne malet på; det blev hængt ud, når der var officielle nyheder at formidle.

Andre gange samledes man på kirkegården med helt andre uofficielle ærinder. Fra Nr. Nissum fortæller præsten i 1766 følgende historie: »Af gl. troeværdige Mænd i Sognet haves denne Tradition, at paa Kirkegaarden, som ligger paa en gandske høy Backe, skulde for fast 100de Aar siden sydvest fra Kircken den rasende Ungdom i deres Juule-Løben gaaen ind og i klart Maaneskin slaget en Kreds, henved 30 Stkr. Karle og Piger, og der i Kreds omløbende sunget en Sang, Sol, Maane, Planeter og Stjerner til Trods; hvorfor da Skaberen ville sætte disse Bepottere som Chorän, Dathan og Abiram; en Karl af disse, som var bleven staaende uden for Kirckediget, der det kom ham for, at de i Omløbet tegnede til at synke ned i Jorden, saasom han hafde sin Kjæreste iblandt Kredsen, i en Hast er sprungen ind og skal have taget sin Kjæreste ved Haanden og saaledes reddet hende fra den totale Undergang, som strax væderfores de øvrige, som med et sanch ned i Jorden og blev borte, dog skal Jorden saaledes hafft givet sig under Fødderne, som Karlen foer afsted med Pigen, at der endnu fra Kredsen, som endnu gir Tegn til Traditionen, skal være saasom Vej-Spor til Kirke-Risten som er utilgroede«. Endnu i slutningen af 1800-årene fortalte man sagnet, der knyttede sig til et sted på kirkegården, hvor der aldrig kunne gro græs.

Det minder om en begivenhed, der udspillede sig i Fjaltring. Her mødtes syv karle og syv kvinder i 1633 i Fjaltring kirke, hvor de drak, dansede og begik »ad-

På dette gamle billede af Nr. Nissum kirke ses det tydeligt, at kirken ligger på en bakke. Her var det, de unge i følge præstens beretning dansede, og her ligger der i følge et andet sagn en lindorm; når den bliver så stor, at den kan få sin hale ind i sin mund, skal kirketårnet falde.

Foto på Lemvig Museum.

skillig letfærdighed«. Mellem dem var præstekonen og hendes tre døtre. De sank ikke i jorden, men kom i tugthuset og fik hårde bøder, og måtte efter deres hjemkomst offentligt skrifte deres synder. Nu ligger Fjaltring kirke fredeligt under den åbne himmel omgivet af grønsvær og hvidmalede stakitter, og den noget hedske adfærd ligger mange hundrede år tilbage; men får man anledning til at kigge ind i sognets forsamlingshus, vil man finde en stor tegning af guden Thor på væggen. Den har hængt der siden forsamlingshusets indvielse i 1886. Der er spor af skudhuller i papiret; det er sognets drenge, der nu er hæderkronede ældre herrer, som i sin tid har skudt til måls efter guden. Her som i mange andre sogne på Lemvigegnen

er forsamlingshuset stadig ramme om en vigtig del af sognets liv; men ligesom tidligere trives det folkelige liv også på improviserede, tilfældigt opståede mødepladser under åben himmel.

Da Vandbygningsvæsenet i begyndelsen af 1970'erne begyndte på en række ændringer i kystsikringen mellem Bovbjerg og Bøvling Klit, opstod der et stridspunkt omkring den hofde, der havde betegnelsen Q, lige ud for Fjaltring kirke. Den lokale befolkning håndterede striden gennem seriøse arbejdsgrupper, men også ved at synge om den i den lokale revy gennem årene. Lige så stille viste det sig imidlertid, at der ved hofde Q blev en lille læplads, og efterhånden en lagune med beskyttet badestrand. Et par familier tog deres madkurv med derned sankthansaften, en harmonika og højskolesangbøger. Flere kom til, og efterhånden blev det nærmest hele sognet, ja ikke nok med det, alle unge mennesker, der ellers er flyttet hjemmefra for at videreuddanne sig, vender hjem for at være med. Og så er der en vældig fest med bål og naturligvis synger man ikke bare Drachmanns midsommervise, men også Thøger Larsens og Jeppe Aakjærs sange. I vinteren 1995-96 forlød det imidlertid, at kystbeskyttelsen var så effektiv i området, at man kunne rydde op på kysten og fjerne Høfde Q, der var blevet overflødig set fra et teknisk synspunkt. Nu var den imidlertid blevet en del af det lokale folkelige liv, og kampen blev taget op fra revyscenen den 2. marts 1996, på melodien til »Øresunds natdunkle blå«:

*Vesterhav med storm og susen,
brændingen larmer og stormen er hård.
Bølgetoppe brag og brusen,
skumsprøjtet ind imod skerænterne slår.
Sådan er det vinterdage,
borgerne stirrer med sorg og med gru.
Åh, vi mindes sommerdage,
badelivsglæderne bag Høfde Q.
Bikini med bart.
Det er nu så vart.
Man sidder diskret,
men alt bliver set.*

*Til St. Hans, der mødes alle,
borde og stole og grill bringes med.
Arne kommer med en balle.
Helge og Fatter køber brænde derned.
Netes heks står på en stage,
Hanne hun kommer med sangbøger nu.
Åh, vi mindes sommerdage,
badelivsglæderne bag Høfde Q.
Og solen gik ned,
men ingen ku' se'd.
Og Mads smed sit tøj,
jo, den var skam høj.*

*Og når solen rigtig bager,
bliver der fyldt på den Fjaltringske strand.
Øl og kaffe, the og kager,
rækker af biler kan ses ind i land.
Helt fra Trans herved de drage
Johnny og Jørgen, Claus Købmand med fru.
Åh, vi mindes sommerdage,
badelivsglæderne bag hofde Q.
Men Ejvind og Tom
de vender nu om.
Skønt vandet er blåt,
så er det nu vådt.*

Badeliv ved Høfde Q, malet sommeren 1995 af Anders Bune, Fjaltring. Privateje.

*Her har Fjaltring torvepladsen.
Her kan vi mødes til sladder og snak.
Alle ta'r sig tid til dasen,
alle de andre, de får en gang lak.
Anders maler barm og bage,
det er motiver, som han godt kan bru'.
Åh, vi mindes sommerdage,
badelivsglæderne bag Høfde Q.
Og børn bliver væk.
Oh ve og så skræk.
Så kommer de frem.
Vi går glade hjem.*

*Men desværre gamle venner
hører vi nu, at det hele er slut.
Vor lyksalighed den ender,
det er forbi nu med kvinder og sprut.*

*Høfde Q den vil de tage.
Bugten skal væk og det skal være nu.
Vi må mindes sommerdage,
badelivsglæderne bag høfde Q.
Nu er det forbi.
Farvel maleri.
Farvel hver en skat.
Åh, keys os go'nat.*

Ved Høfde Q har man de Bakkers Land bag sig og de Bølgers Land foran sig. Mod nord ser man Bovbjerg med fyrets lysvifte. Fra fyrets top ser man vidt omkring over det grønne land og havet. Lad os prøve at fortælle den lokale historie som den tegner sig ude i landskabet, samle alle de små historier sammen, finde frem til nye og gamle

mødepladser, bruge malernes briller og digternes pen til at få et nyt syn på vores egn.

Hvis det skal lykkes, vil Lemvig Museum gerne have alle med - sognearkiver og sogneforeninger, folk med viden om lige net-

op deres sogn. Så kan vi lave en rød tråd, der forbinder landskabet, kunsten, litteraturen, videnskaben, de folkelige og de åndelige bevægelser. Prøv selv at finde flere punkter, og forbind dem med hinanden - og lad os høre fra dig.

Levende døde fra Rindums jernalder

Da bønderne i Rindum for knap 2.000 år siden omhyggeligt begravede deres døde, var det bestemt ikke meningen, at de skulle graves op igen. Når vi så alligevel i dag forstyrrer gravfreden, er det for at komme gravemaskinerne i forkøbet og få gravet ny viden frem om jernalderens samfund. Hvor jernalderbønderne engang boede - og døde - lige nord for den nuværende Kirkevej i Rindum i udkanten af Ringkøbing, skulle der nemlig i 1996 anlægges nye veje og boliger (1).

I forvejen kendte vi i området til flere fund af boplads fra jernalderen. Det mest bemærkelsesværdige er et fint bevaret trug af træ, fundet i en stensat brønd fra ældre germansk jernalder, 400 e. Kr. Brønden dukkede op under sidste krig ved gravning af en pansergrav (2).

For tre år siden, i 1993, fik vi lejlighed til at se nærmere på området. Da skulle asylcentret til de bosniske flygtninge opføres. Prøvegravninger viste, at der lige vest for centret lå både boplads og gravplads fra jernalderen. Dengang blev et par grave undersøgt. Meget tydede på, at der kunne være flere grave. Spørgsmålet var blot, hvor mange? Svaret fik vi i år. Det er et meget lille gravfelt, med tre, måske fem grave.

I forvejen er der i Danmark undersøgt en mængde rigt udstyrede grave fra jernalderen, og gravene fra Rindum kan slet

ikke måle sig hermed. Ligeledes er der også undersøgt en del andre jernaldergrave i Ringkøbing Museums arbejdsområde (3).

Når det lille gravfelt fra Rindum alligevel skal have en særlig omtale her, så skyldes det, at det var spændende og besnærende at kigge ned i jernaldergravene. Spændende fordi vi ikke på forhånd vidste, hvad gravene gemte, og hvordan de var bygget. Og besnærende fordi vi kom tæt på jernalderfolkene, både de døde og de levende. Gravform og gravsik var helt anderledes end nu om stunder. Et kig ned i disse jernaldergrave, er et kig tilbage i en hel anden kultur med en ganske anden opfattelse af liv og død. I det følgende vil vi kigge på disse grave. Vi vil se længe på den første grav og blot kaste nogle glimt på de andre grave.

Den første grav

Lige under muldlaget så denne grav meget speciel ud. En aflang firkant, 1½ m i bredden og lidt over 3 m i længden, med en bræmme af håndstore sten langs kanten. Disse sten er den yderste kant af det stentæppe, som engang har forsegleet gravens top. Når de mangler i midten, så er det fordi de her sank ned i graven, da kisten råd-nede og jorden gav efter.

Et par store sten i hver ende lå på deres flade sider. Mon ikke disse ½ m store sten

Den første grav, som den så ud lige under muldlaget, set fra syd. Den firkantede bræmme af små sten er de bevarede dele af det stenlag, som oprindeligt lå på kistens låg. De to store sten har sikkert stået oprejst for at markere graven. Den runde lyse plet inde i graven er spor af en ældre gravning, som ikke behøver at være en plyndring af graven, men måske er rituelt betinget. Foto: pe.

oprindeligt var rejst op for at vise, hvor graven lå?

Graven så således ret interessant ud. Også størrelsen virkede lovende. Men desværre så det ud til, at der tidligere havde været gravet i den. En større rund, lys plet i jorden i gravens sydende virkede mistænkelig.

Vi fortsatte ned i graven og fandt med det samme flere sten efter det sammen-sunkne stentæppe. Der var et par store huller i tæppet. Vores mistanke om, at andre havde været på spil efter at graven var lukket, fik således ny næring.

Vort mismod blev dog glemt, da det første fund dukkede op. På det ned-sunkne stentæppe stod ved gravens nord-ende et lerkar. Det var en lille skål, smukt

ornamenteret med vandrette furer på overdelen. Skålen havde ét lille, fint øre.

Det var fascinerende at løfte skålen op. Vi var de første, som igen holdt den i hænderne, efter at et par andre hænder for 1800 år siden forsigtigt havde sat den ned på stenene. Vel et drikoffer, tænkt som en sidste skål for den døde. Skålen knyttede den døde sammen med de levende.

Efter at vi havde fjernet de mange små sten hørende til stentæppet og skrabet jorden ren, kunne vi tydeligt se omridset af en helt borttrådet træ-kiste. Nu dukkede også flere lerkar frem i gravens nord-ende.

Graveskeerne af jern blev lagt til side, og de finere træspatler og børster taget frem. Helt oppe i det ene hjørne af graven stod en

Den samme grav som i forrige billede, men nu udgravet til nær bunden, set fra nord. Bag den store vase ligger det omvæltede store fad.

Ved vasen ligger desuden tre mindre lerkar. Det firkan- tede omrids af kisten træder i den mørke jord frem som en endnu mørkere formuldet stribe. Foto: pe.

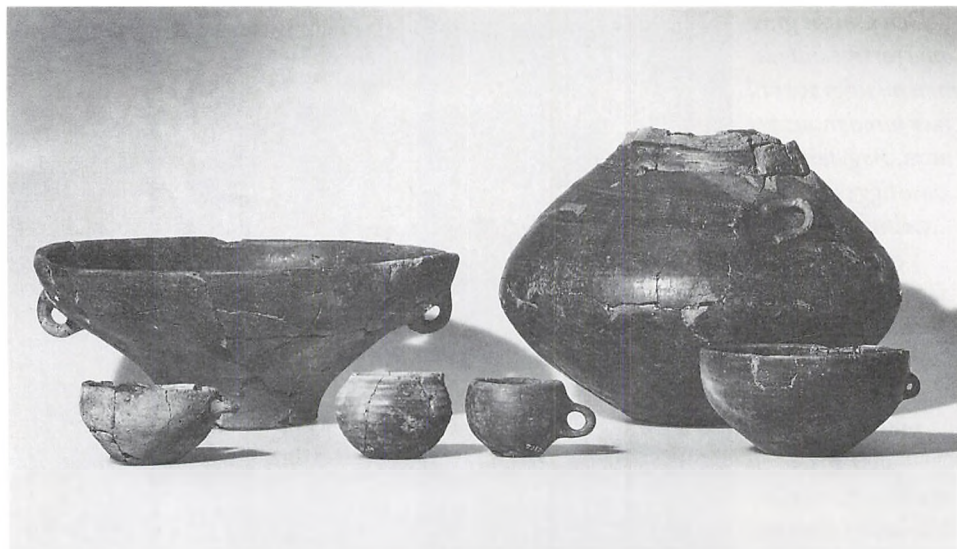
stor smuk vase, glittet smukt sort og smagfuldt dekoreret med indridsede møndre. Vasen, som havde ét øre, var desværre trykket sammen af jorden. Ved siden af vasen og op til den ene langside af graven lå et stort lerkfad, som var tippet om på siden. Fadet havde to ører.

Bag den store vase, helt oppe i hjørnet af kisten, var en lille kop med et øre. Og ud for vasen stod et lille bæger og en lille skål ved siden af hinanden. Hele overfladen af bægeret var fint ornamenteret med vandrette furer. Den lille skål havde et vandret øre nær randen.

I det store fad lå indhyllt i tøj og omviklet med en snor en synål af bronze og en lille, fint svajet jernkniv. Der var kun bevaret ganske lidt af tøjet, hvis bevaring skyldes

salte fra metalsagerne. Desuden lå der en kniv i gravens nordende, ud for det store fad, men nærmere ved den anden side af graven. Ved kniven var bevaret et stykke træ, som kan stamme fra et træfad. Metalsagerne er nu i en sørgelig forfatning, og skæftet til kniven er forlængst opløst (4).

Sporene efter den rådne træbæger kiste kunne vi tydeligt se hele vejen rundt som en 2-5 cm bred stribe, hvis markante rødbrune-sortbrune farvning i jorden klart skilte sig ud. Med en længde på 2½ m og en bredde på 75 cm har det været en pæn stor kiste. Men der skulle jo også foruden den døde være plads til lerkar og andre sager, som vi senere vil komme ind på. Hvad de mulige gravrøvere måske hentede op i sydenden af graven får vi aldrig at vide (5).

Lerkarrene fra den første grav. De to store og de tre mindste lerkar fik den døde med sig i selve graven, mens det sidste kar blev sat på stenlaget over kisten. Det største kar er 27 cm højt, det mindste 5½ cm. Karrene har i graven haft hver sin funktion i forbindelse med den daværende drikke- og spiseskik. Drikken - mjød eller måske mælk - blev nok opbevaret i vassen. Fadet var vel fyldt med frugt, eller var det et grødfad? Nogle af de små lerkar har været brugt til at drikke af. Foto: Jørgen Borg

Af den døde selv var der intet bevaret. Ikke det mindste sorte, fedtede ligspor. Ej heller bare en lille stump af den hvide tandemalje, der ellers er det sidste som går til i sandjorden. Det var som alt var drænet bort uden at efterlade sig spor. Og det var netop, hvad der var sket. Den dybere forklaring lå længere nede.

Bunden af graven bestod nemlig af en stenlægning, lagt særdeles omhyggeligt af håndstore og lidt mindre og større sten. Overfladen var hel plan, og stenbunden var usædvanlig pæn, aflang firkantet. Det var tydeligt at de 372 sten var lagt inde i den ramme, som kistens plankesider udgjorde. Denne fine stenbund var den sidste overra-

skelse, som graven gemte. Bunden af graven lå 70 cm under markens overflade.

Vi kan nu i grove træk forsøge at genskabe graven og gravlæggelsen. Først har de gravet et stort aflangt hul. På bunden anbragte de en mindst 40 cm høj ramme af planker, som udvendigt fra blev holdt på plads af sten og jord. Inden i rammen blev så med stor omhu lagt en fin bund af mindre sten. Den døde blev nu lagt ned i graven, måske på et skind. I den ene ende af kisten blev nu dækket op med lerkar og måske træfade med mad, drikke og frugt. Så blev graven lukket med et trædække, som yderligere blev dækket med en fin stenlægning, svarende til gravbunden men

Så er vi kommet helt i bund. En flot stenlægning udgjorde bunden i den første grav, set fra syd. Når de næsten 400 sten er lagt med så omhyggelige lige sider, så er det fordi, plankerne til kisten var sat op forinden.

Har denne fine stenlægning i virkeligheden skullet symbolisere den dodes bord?

Foto: pe.

noget større. Ved hver ende af graven blev der rejst et par store sten. En lille skål blev stillet på stenlægningen (6).

Den anden grav

Ved siden af den første grav lå en anden grav. Den var meget anderledes, enklere i sin konstruktion og noget mindre. Selve gravhullet var foroven lidt over 2½ m langt

og 1,3 m bredt, dybden var 80 cm under nuværende overflade.

Kisten var lidt over 2 m lang og havde en største bredde på en ½ m. Sporene af kistens sider kunne i jorden ses som mørke striber. Afstanden mellem dem blev mindre og mindre, jo dybere vi gravede ned i graven. Kisten har altså haft en rundet bund, så det kan have været en stammekiste, dvs. en kiste lavet af et flækket, udhulet

Den anden grav nær bunden, set fra øst. I forgrunden de to lerkar, som den døde fik med sig i graven. Omridset af den forsvundne kiste ses som en mørk streg. Også langs den anden side har der været en række store sten. Foto: pe.

stykke af en træstamme. Langs begge sider har kisten været holdt på plads af fem kampesten. De var nu væk ved den ene side. Ved kistens smalle ende i vest var der også en sten.

Overfladen af stenene lå i samme niveau, 35 cm over gravens bund. Selve sporene efter kisten kunne kun følges over de nederste 20 cm af gravens bund. Så det er nok meget sandsynligt, at kisten snarere har været et stort trug af træ. Det forklarer også de store sten, som så at sige har forhøjet gravrummets højde, og samtidig kunnet tjene som underlag for et trædække.

I hjørnet mellem langsidsens sten og ste-

nen i vestenden stod et lerkar. Det var en ornamenteret vase, slankere end den i den første grav. Både vasens placering og det forhold at den stod knap 20 cm over bunden i graven, viser at det drejer sig om et offerkar.

Af selve den døde var der bevaret en lille stump knogle. Af det personlige udstyr var der rustrede, sandede jernklumper efter fire genstande: En kniv med læderskede med beslag af sølv, en uidentificeret genstand, en nål og en fibula. En fibula er en ofte stor, flot sikkerhedsnål, lavet som en broche. Foruden at være et smykke, skulle den holde tøjet på plads. Sagerne lå sammen helt

ude i den ene side af kisten. Ved metalsagerne var bevaret lidt af den døde's tøj (7).

I den østligste ende af kisten lå to lerkar. De var begge ornamenterede og forsynet med et øre. Det ene lerkar var en skål, det andet en fodskål, dvs. en skål på en høj fod.

Den tredje grav

Ved siden af den anden grav lå en tredje grav. Gravhullet var foroven 2 m langt og lidt over 1 m bredt. Det var en ret dyb grav, idet gravbunden lå knap 1½ m under overfladen. Der var ingen sten i denne grav, heller intet spor af offerkar øverst i graven eller på kanten af den. Graven var også meget spartansk udstyret. Kun et enkelt lerkar havde den døde fået med sig. Karret er ornamenteret og har et øre.

Karret var placeret i østenden af kisten. Ved siden af lerkarret synes en mørk ring i sandet at vise, at der har været stillet et trækar her.

Den mørke streg i sandet efter kistens omrids og den rundede bund tyder på, at den døde blev gravlagt i et stort trug eller måske en stammekiste (8).

En fjerde grav?

Ganske nær den tredje grav sås lige under muldlaget en stor rund plet med et tværmål på 4½ m. Kunne det også være en grav? Noget kunne tyde på det. Da vi begyndte at undersøge anlægget, dukkede der lidt nede en fin, rund stenlægning frem. Den var 1,8 x 2,2 m stor og sunket sammen i midten! Det kunne jo være sket ved, at kistelaget i graven nedenunder på et tidspunkt har givet efter, da træet rådned! Så forventningerne blev yderligere skærpet.

25 cm under den første stenlægning dukkede flere nye sten frem. Denne gang lå stenene mere spredt og indenfor et mindre, firkantet område på 1,8 x 1,0 m. Vi gravede omhyggeligt videre, og kom efterhånden

Den fjerde grav, set fra syd. Den øverste stenlægning er næsten helt frilagt, hakket i den skyldes en rende-gravers ustyrlighed. I det firkantede hul bagved lå den tredje grav. Foto: pe.

dybere og dybere ned. Lidt over 1½ m under markens overflade var det slut. Der var ikke spor af grav, hverken tegn på kiste eller lig og slet ingen gravgaver.

Siderne af den store nedgravning snævrede kraftigt ind nedefter. Lige over bunden var fyldskiftet aflangt, 1,8 m langt og 80 cm bredt. Det mindede om en grav, men formen var noget uregelmæssig og ulden.

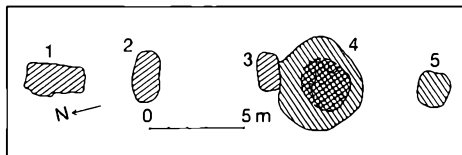
En femte grav?

Ved siden af den mystiske fjerde grav lå et anlæg, der mindede meget om det. Blot var dette anlæg - en femte grav? - meget mindre og ikke så dybt. Under mulden, der her havde en tykkelse på 60 cm, var fyldskiftet til graven nærmest firkantet med afrundede hjørner. Størrelsen var 1,75 m. Nedad blev fyldskiftet mindre og blev regelmæssigt cirkulært. 20 cm over over bunden var der en stenlægning af omtrent håndstore og lidt større sten. Den 80 cm store flade bund lå lidt over 1 m under markens overflade.

Som ved den fjerde grav var der heller ikke her spor af lig, kiste eller gravgaver.

Familiens gravsted

De tre, måske fem, grave udgør tilsammen en lille gravplads. Der var ikke flere grave i nærheden. Det er også påfaldende at gravene ligger på række. De tre første, regulære grave ligger endda helt på linie og i en tidsmæssig rækkefølge. Det afslører lerkarrenes alder. De to første grave er fra ældre romersk jernalder, mens den tredje grav er fra yngre romersk jernalder. Skellet mellem ældre og yngre romersk jernalder ligger ved 200 e. Kr.

Fem grave på rad og række. De gravlagte hørte sikkert til en og samme familie. Men de er begravet med flere års mellemrum. I den fjerde grav er den runde stenlægning vist med dobbel skravering.

Så selv om gravene ligger tæt ved siden af hinanden, er de slet ikke samtidige. Men de hører alligevel sammen. Det må være en lille gravplads hørende til én og samme familie. I de tre grave har der med flere års mellemrum fundet en begravelse sted. Måske svarer det til tre på hinanden følgende generationer? Om de gravlagte har været mænd eller kvinder kan vi ikke sige med sikkerhed. Men synålen og den lille kniv i den første grav viser, at den gravlagte nok var en kvinde.

Lignende rækker af grave er fundet på andre gravpladser fra jernalderen, bl.a. ved de store udgravninger ved Hjemsted syd for Ribe. Også her tolkes en række af grave som hørende til en og samme familie, der har haft en gård i området (9).

Men hvad med de to tvivlsomme grave, den fjerde og den femte grav? Mon ikke det var grave for en voksen og et barn? Blot var der ikke nogle lig. Det lyder som en halvdårlig kriminalroman. Men rent faktisk kendes der til tomme grave - kenotafer - fra jernalderen. Hvis en person var død, f.eks. druknet og ikke fundet, eller det på anden måde var umuligt at blive begravet hjemme, kunne der alligevel arrangeres en symbolsk begravelse (10).

De levende døde

I den sandede, vestjyske jord er ligene tilhørende den lille bondeæt fra Rindum forlængst rådnet og vasket ud af jorden. Vi kunne ikke se det mindste spor af de døde. Her kunne vi godt have været lidt heldigere, for andre steder i Vestjylland er ligsporene synlige.

I 1980 undersøgte Ringkjøbing Museum tre grave ved Hover. Gravene var fra ældre romersk jernalder, og er altså fra samme tid som to af gravene i Rindum. I to af Hover-gravene var der spor af liget. I

begge tilfælde har den døde ligget på siden med optrukne knæ. De tre grave var pænt forsynede med lerkar, henholdsvis 2 kar, 4 kar, og 4 kar + 2 offerkar over graven (11).

Men vi skal østpå i Jylland, over til den mere fede, lerede jord ved Lisbjerg ved Århus, hvis vi rigtigt skal se de døde i deres grave. Her foretog Nationalmuseet i begyndelsen af dette århundrede omfattende undersøgelser af gravpladser fra ældre romersk jernalder. På grund af den store mængde af lerkar i disse grave, bliver de kaldt for østjyske lerkargrave.

Her er vist et foto af en af de mest illu-

Grav med velbevaret skelet, ældre romersk jernalder, Lisbjerg ved Århus. Den døde er lagt ned på siden, og hænderne er strakt frem mod den opstillede mad og drikke. En steg med en kniv var placeret mellem de to grupper af lerkar, lige over ligets knæ. Kniven er der stadig, mens træfadet, som stegen lå på, er væk. I forgrunden ligger resten af et lerkar, som har været sat oven på graven. Foto: Carl Neergaard, Nationalmuseet.

strative af Lisbjerg-gravene, et foto man aldrig glemmer. Det velbevarede skelet viser at den døde er lagt ned i graven med optrukne knæ. Hænderne er rakt frem mod gruppen af kar, der må have indeholdt mad og drikke. Jernkniven ligger parat til at skære i den steg, der som liget selv har mistet kødet efter 1800 år i jorden. I gravens anden ende ud for fødderne står en anden gruppe lerkar, med bl.a. det iøjnefaldende store fad. Helt i forgrunden af billedet ser man rester af et andet fad, som engang fyldt har stået ovenpå graven som et gravoffer. Også kødmat kan have været stillet her ved kanten af graven, det sås ved en anden grav i Lisbjerg. Ved denne grav lå på den ene side knogler og kranium af forkroppen af et får, og overfor på den anden side lå bagkroppens skelet (12).

Tager vi herefter vestpå igen, til den første grav i Rindum, så ser vi det samme mønster gentaget. Typerne af lerkar er de samme, mest iøjnefaldende er vasen og det store fad. Kniven til at skære i stegen var der også, over graven var stillet et offerkar, kisten var bygget af planker, stenlægningerne har paralleller i Lisbjerg osv. osv. Rindum-graven er dog mindre, derfor var lerkarrene også placeret oppe i den ene ende af kisten. Liget var væk, men har sikkert ligesom i Hover-gravene ligget på siden. Og kniven har nok ligget ved en lammesteg!

Disse bemærkelsesværdige grave vidner om en livsglæde, der tages med i graven til et liv hinsides. »Den døde lagdes i Graven, som man ønskede og tænkte sig, at han skulde have det i det kommende Liv. Han blev paaklædt, pyntet og henlagt omgivet af Mad og Drikke som til et Gjæstebud. Saaledes har man tænkt sig Tilværelsen

fortsat hinsides, i idel Nydelse. Om Kamp- liv og Sejre, om Ære og Bedrift har der ikke været Tale. Derfor fik den Døde i Reglen ingen Vaaben med sig« (13).

»Nært knyttet til den skik at medgive den døde mad og drikke er de efterlevenes offermaaltider paa eller ved graven... Disse gravmaaltider, der er et udslag af den intime samleven med de henfarne og hvori disse sikkert fik deres rigelige part i form af kødretter og drikkevarer hensat ovenpaa gravdækket, har vid udbredelse overalt sydpaa i den romerske verden. Ofte finder man her afbilleder af maden, fisk, brød, etc, indhugget i relief på gravens stenoverligger, eller denne er forsynet med et hul hvorigennem drikofret nedhældtes direkte til den døde. Kendt er fra senklassisk litteratur beretninger om de tøylesløsende livsbekræftende festorgier der holdtes paa gravene, uanset at disse ofte laa i selve kirkerne, fester der var oldkirken og dens mænd en torn i øjet« (14).

Så vildt er det nok ikke gået for sig i Rindum. Men interessant er det at se, hvordan romersk skik og brug også satte sine spor i Norden. Det var ikke blot lerkarrenes sorte, glittede overflade, deres indridsede mæanderornamentik og deres forbilleder i metalkar, som var under romersk indflydelse.

Romerriget var jo egentligt ganske tæt på, idet Rhinen udgjorde grænsen til de germanske stammer. Også England var romaniseret. Germanerne, heriblandt jyderne og andre danskere, var i stadig kontakt med disse romerske provinser.

Mon nordboerne ligesom romerne lå mageligt henslængt på brikse, når de spiste? Gravene fra Lisbjerg kunne godt tyde

på det, selv om der er mange, der mener at de døde er lagt ned i sovestilling. Men selv de mest sultne og tørstige af os ligger da ikke i søvne og strækker armene frem efter stegen og ølkruset! Nej, de døde sover ikke. Måske sidder de endda til bords, med skåle, fade og drikkekar fordelt til hver side og med stegen foran sig. Benene har de bøjet ind under stolen. Bordet af træ eller sten er så bunden i graven.

Hvis den stenlagte gravbund skal forestille at være den dødes bord, så er det også lettere at forstå den fine stenlægning, der var lagt hen over kistens låg. Her blev stillet lerkar og træfade med mad og drikke, og stendækket kunne derfor symbolisere de levendes bord. På denne måde bliver de levende ved gravens konstruktion knyttet til den døde, og forbindelsen blev fuldbyrdet ved det rituelle måltid ovenpå graven.

Gennem 1000 år - i hele yngre bronzealder og den førromerske jernalder - indtil år 0, blev de døde danskere brændt på bålet. Men netop på dette tidspunkt, ved begyndelsen til ældre romersk jernalder, begynder man igen at begrave de døde ubrændt.

At jordfæste atter vinder indpas som gravskik, kunne man derfor tro skyldes romersk påvirkning. Men det er ingenlunde tilfældet. Døde romere blev brændt, og det var kun de fattige og slaverne som blev jordfæstet. Først efter at kristendommen blev statsreligion i romerriget i 300-tallet e. Kr. blev jordfæste almindelig udbredt.

Når man igen valgte at begrave ligene ubrændte herhjemme fra omkring Kristi fødsel, så skyldes det ikke påvirkning fra romerne, men kelterne. Kelterne var det dominerende kulturfolk i Europa, indtil de

blev nedkæmpet af romerne, som overtog og videreførte kelternes kulturelle og militære dominans. Både veludstyrede jordfæstegrave og mad- og drikkekar i og ved gravene var typiske for kelterne. Så graven i Rindum med de mange lerkar har dybe rødder i først keltisk, siden romersk kultur.

Noter

- 1 Undersøgt af Ringkøbing Museum, j.nr. 7353. I undersøgelsen deltog Helle Henningsen, Marie Pedersen og Palle Eriksen. Bent Anthonisen takkes for flere besøg og afsøgninger med detektor. Udover den her omtalte gravplads var der også i de to udgravningsfelter bopladsspor fra ældre bronzealder og yngre romersk jernalder. Undersøgelsen i 1993 blev betalt af Staten, mens 1996-undersøgelsen blev betalt af Ringkøbing Kommune. De takkes begge for godt samarbejde. Lektor Jørgen Lund, Institut for forhistorisk arkæologi på Moesgård, Aarhus Universitet, takkes for diverse oplysninger.
- 2 Brønden ved Rindum Mølle og fundene derfra, bl.a. et par små ornamenterede lerkar, er omtalt og afbilledet i "Oldtidens spor" af Palle Eriksen i Kr. Susgaard's bog "Rindum sogn", Ringkøbing 1993. Her er også nævnt andre fund fra jernalderen i Rindum sogn.
- 3 Disse jernaldergrave er opregnet af Jens Aarup Jensen i artiklen "Tre vestjyske lerkargrave" i Hikuin 10, 1984. Dertil kommer to senere undersøgelser af gravpladsen Stadilø (Stadil sogn) fra yngre romersk jernalder og gravpladsen Vesttarp (Velling sogn) fra ældre germansk jernalder.
- 4 Metalsagerne fra den første grav er netop blevet konserveret af konservator Mikkel Sørensen, Konserveringscentret for museerne i Ribe, Ringkøbing og Sønderjyllands amter. Rester af tekstiler og snor er først konstateret ved konserveringen. Fra konserveringsrapporten skal følgende forhold omtales: Af den "store" kniv, som lå for sig selv, var bevaret et ca. 11 cm langt knivsblad med afknækket angel. Kniven har et ca. 5 cm

bredt blad. På bladet var bevaret træ (efter træfad eller kistebund?). Endvidere ses aftryk af træ på angelen fra et træskaft/håndtag. Den lille kniv er ca. 10 cm lang. Bladet er krumt og går op i en spids. Angelen er ombøjet, går ind under sig selv og slutter i en flot spiralform. Hermed er angelen et egnet håndtag. En bronzesnål ligger tæt op ad nålen, som er et 6 cm langt fragment med en runding fra et øje. Ved den lille kniv og nålen er bevaret tekstil som mineraliserede jernsalte. Tekstilet er af typen 2,1 vævet kiper. Desuden ses en snor, snoet af to tråde. Sammenhængen mellem genstandene kan tolkes således, at en kniv og nål er omviklet eller indpakket i et stykke tekstil, som er bundet sammen med et stykke snor.

5 Allerøverst i graven fremstod sporet efter en meget gammel gravning som et rundt, 80 cm stor lyst fyldskifte, jvf. det første foto i artiklen. Hullet var ikke særligt dybt, da det ikke kun ses under nivauet for den sammensunkne stenlægning. Hullet behøver ikke at skyldes gravrøvere, men kan være rituelt betinget.

6 Måske er der til sidst blevet kastet en lille høj over graven. Det har der bl.a. været i Hover, jvf. Aarup Jensen 1984.

7 Metalsagerne fra den anden grav er netop blevet konserveret, jvf. note 4. Fra konservator Mikkel Sørensen rapport skal følgende omtales: Kniv, ca. 12 cm lang med angel. På angelen ses aftryk af træ fra et skaft. Omkring knivsbladet ses mineraliseret organisk materiale, sandsynligvis en læderskede. På læderskeden findes et meget korroderet

beslag af ædelmetal, måske sølv. Endvidere ses en nåleformet trægenstand, samt et fragment af et tekstil, en 2,2 vævet kiper. Fibula af jern, ca. 4 cm lang. Ved fiblen er bevaret et stykke brikvævet bånd. Uidentificeret, stangformet genstand af jern, ca. 13 cm lang. Stykket har i den ene ende en afrundet krogform. Et mineraliseret stykke tekstil, 2,2 vævet kiper, er bevaret. Sammen med de tre nævnte metalgenstande lå også et 7 cm langt redskab af flint, muligvis en lille kniv. Nål af jern, 10 cm lang. Nålen er ikke komplet. Den har et kvadratisk tværsnit, intet øje ses. På nålen lidt mineraliseret tekstil (2,1 vævet kiper) samt et knoglefragment.

8 Den tredje grav er omtalt og afbilledet i Eriksen 1993. Dengang blev de mørke spor i graven tolket som spor af liget, en tolkning som nu er ændret.

9 Per Ethelberg: Hjemsted 2 - tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e. Kr. Haderslev 1990.

10 Harald Andersen: Tomme høje. Kuml 1951.

11 Se note 3.

12 Carl Neergaard: Jernalders-gravpladserne ved Lisbjerg. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928.

13 Sophus Müller: Vor Oldtid, s. 492. Kbh. 1897.

14 Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid. III. Jernalderen, s. 264-265. Kbh. 1960 (2. udg.).

LIS HELLES OLESEN

En brandgrav fra bronzealderen og noget om ligbrænding

Samlinger af sten i marken er til besvær for landmanden, men de kan være meget spændende for arkæologerne. Tit har stene forbindelse med grave fra oldtiden, og tit kan arkæologen ret hurtigt sige, hvad det drejer sig om. Men det bliver aldrig ren rutine - der er overraskelser.

I 1994 var gårdejer Børge Mundbjerg Nielsen, Herrup i Sevel sogn, stødt på flere

sten et bestemt sted i marken. Det kunne godt være noget usædvanligt. Marken ved siden af ejes af gårdejer Gunnar Hallum, der som ivrig amatørarkæolog kontaktede os. Her på markerne havde Nationalmuseet i 1960'erne undersøgt over 150 stendyngegrave (1).

Disse gådefulde anlæg fra midten af yngre stenalder har vi langtfra tilstrækkelig vi-

*Graven, som den så ud lige under muldlaget. I højre side af billedet ses et vejspor.
Foto: LHO.*

Gunner Mikkelsen og Gunnar Hallum i gang med at udgrave graven.

Foto: LHO.

den om. Selv om de indeholder flot slebne økser og mejsler af flint, er vi ikke sikre på, om mennesker har været gravlagt i dem.

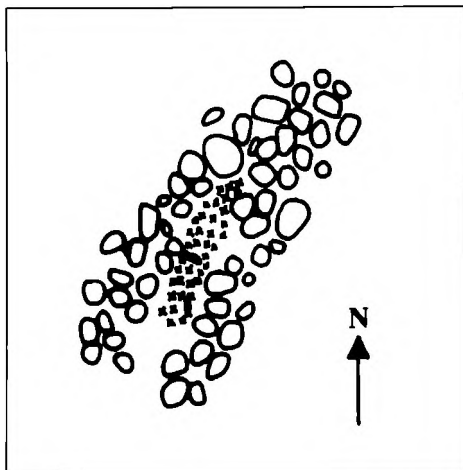
Stenene i marken kunne meget vel have forbindelse med en ny stendyngegrav. Så nu var chancen der for at få mere at vide om de 5.000 år gamle anlæg. Men som det ofte sker, fandt vi noget helt andet, end det vi regnede med.

Udgravningen

Da muldlaget blev fjernet dukkede en 2 m

*Bronzekniven, som lå i graven.
Længde 7 cm. Foto: Jørgen Borg.*

Tegning af graven i andet niveau. Åbningen i stenlaget, hvor kisten har stået, ses. Krydser markerer fund af brændte knogler. Tegning: LHO.

lang og 80 cm bred stenlægning op. Stenene lå lidt spredt, og stenlægningen var en smule ødelagt, men med lidt god vilje kunne det godt være en stendyngegrav.

Der gik dog ikke længe, inden vores forventninger fik et afgørende knæk, da brændte knogler af et menneske dukkede op. Så måtte tidsmaskinen rulles fremad. Vi var et stykke inde i bronzealderen i stedet for i stenalderen.

Ved yderligere gravning i stenlægningen kunne vi se, at den blev mere kompakt. I sydenden af graven var der en åbning i stentæppet på omkring 1 m's længde og 25 cm's bredde. Her lå de brændte knogler spredt ud sammen med en lille bitte bronzekniv.

Efter at den døde var brændt, blev resterne fra ligbålet samlet sammen og antagelig svøbt i et klæde eller lagt i en lille kiste, som så blev sat på stenlægningen.

Kniven har næppe været med på ligbålet, men er lagt ned som personligt udstyr eller som gravgave. Nogle sten blev lagt over kisten, og hullet blev dækket til igen. Måske har der stået en sten på stedet eller måske et træ, men der blev ikke rejst en høj - ingen storhed. Kun muldlaget beskyttede graven, og kun 25 cm under muldlaget lå bunden af graven.

Den lille kniv fortæller os, at vi er i bronzealderens periode III - henved 1000 år før vor tidsregning.

Ligbrændingsskik

Fra denne tid er langt de fleste kendte grave jordfæstebegravelser i gravhøje. Men vi befinder os i en brydningstid, hvor ca. en fjer-

dedel af gravene er brandgrave og kun ganske få er grave under flad mark. En af de bedst kendte gravpladser med brandgrave under flad mark fra ældre bronzealder er udgravet ikke langt fra Herrup, nemlig ved Stendis. Mellem to overpløjede gravhøje lå ti brandgrave (2).

Jordfæstegravskikken, hvor den døde begravnes ubrændt var omtrent enerådende igennem næsten hele ældre og yngre stenalder. Enkelte brandgrave kendes fra ældre stenalder (3). Fra slutningen af yngre stenalder kendes efterhånden flere, men stadig få brandgrave.

Interessant nok fandtes den første brandgrav fra denne periode her i vores del af landet. I 1861 var Frederik VII på rejse i Jylland og besøgte bl.a. Rammedige - en

Helleristninger med frugtbarhedsceremonier i Tanum, Bohuslän. Foto: LHO.

*Urnebegravelse fra yngre bronzealder.
Virkelyst i Tvis sogn. Foto: Poul Mikkelsen.*

forsvarsvold fra jernalderen - sydvest for Lemvig. Her opmålte kongens livskytte, C. H. Jørgensen, Rammedige og undersøgte fem gravhøje. I en af gravhøjene fremkom altså den først kendte brandgrav fra stenalderens slutning. Foruden brændte knogler indeholdt graven en flintdolck og fem pilespidser af flint (4).

I periode II af bronzealderen begynder de første brandgrave for alvor at dukke op. Ligbrændingsskikken bliver mere og mere almindelig, men først i yngre bronzealder bliver den enerådende som gravskik. Den holder skansen indtil tiden omkring Kristi fødsel. Og først i den begyndende jernalder (500 f.Kr. - 0) bliver skikken helt gennemført, idet det bliver kutyme at gravgaverne kommer med på ligbålet.

Fra tiden omkring år 0 og fremefter optræder jordfæstegrave og brandgrave side om side. Først med kristendommens indførelse i slutningen af vikingetiden forsvinder brandgravene. Så vi skal helt frem til i dag, for at finde ligbrænding som en udbredt gravskik igen.

Forestillingsverdenen

Hvorfor begynder man at brænde de døde? Hvilke forestillinger gør man sig? Ligger der et religionsskifte bag? Er det noget man egentlig rigtig tænker over? Gør man ikke bare som de andre gør?

Her vil vi prøve at koncentrere os om gravskikken i bronzealderen. Det er en vanskelig sag. Vi har jo ingen skriftlige kilder, men fundene fortæller alligevel noget, og måske kan vi bruge helleristningerne i tolkningen. Så vi forsøger at give et bud på tankerne bag.

Ligbrænding har længe været almindelig i Øst- og Mellemeuropa. Så påvirkninger herfra har selvfølgelig en vis betydning. Men to forhold ved den nye gravskik er vigtige for forståelsen. Det første er, at ligbrændingsskikken trænger meget langsomt frem. Det andet er, at der de første mange år stort set ikke ændres ved tidens øvrige gravskik, og når ændringerne kommer, kommer de gradvist. I starten bruges f.eks. kister af samme længde som ved jordfæste. De bliver med tiden gradvis kortere. Samme typer af gravgaver, eller personligt udstyr følger med, og disse ting brændes ikke med på bålet (5).

En sådan glidende overgang til ligbrændingsskik kan betyde, at ideerne først er optaget af visse samfundsgrupper, eller at de ydre tegn på et idékompleks er importeret, uden at man egentlig har fattet de dybereliggende sammenhænge. En ny tro kan have udviklet sig langsomt og først gradvist have skilt sig ud fra den foregående. Forløbet er sket over flere generationer, hvorfor mennesker egentlig ikke behøver at have været direkte bevidste om foran-

dringen. Ved den endelige overgang til ligbrændingsskik i slutningen af yngre bronzealder har man muligvis allerede gradvist optaget væsentlige dele af en ny religion, og som sådan over en periode på knap 1000 år gennemgået et religionsskifte (6).

Når vi nu befinder os i bronzealderen, er det naturligt at søge nogle forklaringer i helleristningerne. Mange af symbolerne her som f.eks. solskiven, øksen, skibet, spydet og sværdet synes at være nært knyttet til religiøs kult. Det er samtidig tydeligt for enhver, at der er stærke indslag af en frugtbarhedskult.

En religion præget af frugtbarhedskult og soldyrkning kan meget vel have haft direkte forbindelse til begravelsesritualet. Det er derfor meget sandsynligt, at symbolsproget på helleristningerne har haft et sidestykke i gravudformningen.

Man kan forestille sig, at de runde stenslægninger som ses ved mange gravhøje og gravhøjene i sig selv er en symbolsk afbild-

ning og manifestation af solskiven. Formen kan have stået for frugtbarhed, årstidernes kredsløb og dermed genfødselstanken.

Ilden og gravbålet kan tolkes som manifestation af solens livgivende kraft og den dødes opstigen i denne kraft. Samtidig med at den dødes sjæl antoges at forenes med eller befries af solen, så dækkede man nogle gange de jordiske rester af den døde med et solsymbol.

I de fleste kulturer, der praktiserer ligbrænding, er det et centralt punkt, at sjælen først frigøres fra kroppen, når den er ødelagt. Ligbrænding er en måde at fremskynde denne proces på. Denne forestilling har uden tvivl også eksisteret i vikingetid og jernalder og formodentlig også tilbage i bronzealderen.

Nævnes skal her en mindre del af den arabiske historieskriver Ibn Fadlans øjenvidneberetning fra en vikingehøvdinges begravelse i Rusland. Vi er langt fra bronzealderen - ca. 2000 år - men trods alt i førkri-

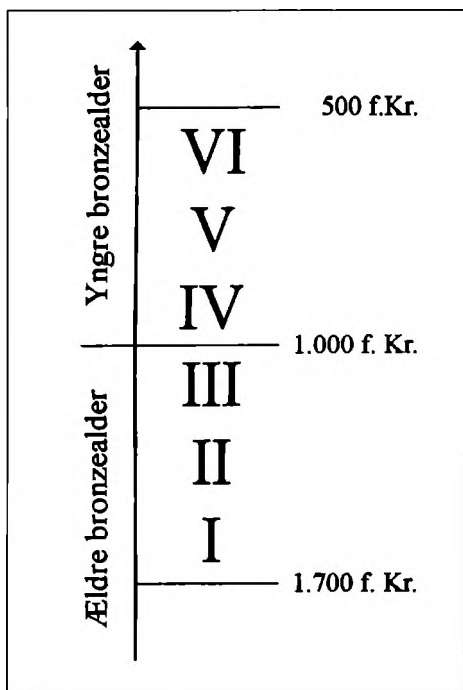
I Kivik i Skåne findes et enestående eksempel på en stensat grav med helleristninger på gravens store sten. Foto: Torben Skov.

sten tid. Vi er langt fra vores tankeverden og måske endnu længere fra bronzealderens tankeverden. Det er Ibn Fadlan og en rus (viking) der taler sammen efter ligbrændingen. »I arabere er dumme«. »Hvorfor det?« »Jo, I går hen til den I elsker og ærer mest af mennesker og kaster ham i jorden, og jorden og krybdyrene og markerne fortærer ham. Vi derimod brænder ham op på et øjeblik, så han går til paradiset på samme tid og stund« (7).

Vi bemærker ofte, at det er en meget lille mængde brændte knogler, der findes i gravene. Ved Herrup var der kun godt 200 g, så det ser altså ikke ud til, at alle de brændte knogler ender i graven. Dette kan give indtryk af, at begravelsen af knoglerne kun er af symbolsk karakter. De repræsenterer ikke længere hele det døde menneske. Er det fordi man overlod den dodes sjæl i hænderne på én type guddom, solen, og resterne af den døde krop til en anden. I den nordiske mytologi kendes netop forestillingen om underjordiske og himmelske guder (8). Ifølge hinduistisk skik strør eller placerer man asken fra visse personer på steder, som har været af betydning for vedkommende.

Angsten for at den døde skulle gå igen kan også have spillet en rolle ved ligbrænding. Der er ikke tvivl om, at mange andre forestillinger kan have gjort sig gældende i bronzealderen. Vi ved fra andre kulturer, der har praktiseret eller praktiserer ligbrænding, at der findes mange forskellige forestillinger tilknyttet ritualen. Men grundlæggende er det som regel, at man hjælper sjælen med at frigøre sig fra legemet.

I dag

Fra omkring århundredeskiftet vandt ligbrænding indpas i Danmark igen. I 1881 dannedes den første ligbrændingsforening, og i 1894 fik præster tilladelse til at medvirke ved bisættelser, hvor ligbrænding fandt sted. Her hundrede år efter bliver omkring 70 procent af de døde brændt på landsplan. I storbyerne er det helt op til 90 procent. Jo længere vi kommer vestrpå, jo færre brændes. Men procenterne stiger stadig.

Det var rent prosaiske grunde, der førte til kravet om genindførelse af ligbrænding. Man frygtede smitteudbredelsen fra lig, og samtidig manglede man i de større byer tilstrækkelig med plads til jordfæstebegravelser. I dag er det stadig de samme holdnin-

ger, der er gældende. Gravskikken i dag har selvfølgelig stadig for nogle mennesker rodfæstede forestillinger om sjælens adskillelse fra den døde krop og livet efter døden, men der gives ikke religiøse grunde til ligbrænding, snarere tværtimod.

Jeg forstår ikke udviklingen. Jeg føler mig tom indeni. Det eneste, vi som pårørende har med den døde at gøre i dag ved en jordfæstebegravelse, er at vælge blomster og salmer til kirken og at bære kisten til graven. Det er dog smukke handlinger, og det er smukt at synge en sang på kirkegården, når kisten er sænket i graven. Ved en bisættelse i et krematorium er der måske slet ikke pyntet udover buketter og kranse på gulvet, og værst man går fra den døde, vender ham ryggen, lader ham stå alene tilbage. Man skynder sig ud, ved ikke engang hvad man skal sige til de pårørende - »jeg kondolerer«. Det kan man da ikke sige. Vi skynder os hjem, siger nej tak til kaffen og sorgen. Vi har ikke tid. Vi har ikke tid til at dø og ikke tid til at være mennesker.

Ligbrændingsskikken er selvfølgelig stadig under udvikling, som i bronzealderen. Den vil sikkert blive mere og mere prosaisk og upersonlig. Men når udviklingen nu ikke går så hurtigt her i den vestlige del af landet, kan vi være med til at fastholde og genindføre nogle af de gamle, gode dyder - dødeomsorg, at synge nogle sange, at pynte, at feste og først og fremmest at dele sorgen med de pårørende.

Og så burde det være sådan, at den døde brændes med det samme, som man altid har gjort tidligere. Man kan så få de brændte knogler eller en del af dem begravet med det samme, og dermed få en smukkere afslutning på ceremonien.

Noter

- 1 Becker, C.J. 1967. Gådefulde jyske stenaldergrave. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967.
- 2 Olesen, L. Helles. 1988: Begravelsesplads gennem 2000 år i Stendis. Holstebro Museum Årsskrift 1987.
- 3 Kunwald, G. 1954: De ældste vidnesbyrd om ligbrænding i Danmarks oldtid. Dansk Ligbrændingsforenings beretning for 1954. Petersen, E. Brinch. 1990: Nye grave fra jægerstenalderen. Nationalmuseets Arbejdsmark 1990.
- 4 Kunwald, G. 1954.
- 5 Brøndsted, J. 1966: Danmarks Oldtid. Bd. II.
- 6 Kaliff, A. 1992: Brandgravskick och föreställingsvärld. Uppsala.
- 7 Brøndsted, J. 1960: Vikingerne.
- 8 Kaliff, A. 1992.

JENS AARUP JENSEN

Nye dykninger i St. George

Siden afslutningen af de store dykkerkampagner i 1983-1986 har dykker Gert Normann, hvert år tilset vraget af St. George. Der er i forbindelse med tilsynene af og til bragt nogle løstliggende genstande med op, men der er altså faktisk allerede gået ti år, siden de nødbjergninger fandt sted, hvor de store fundmængder gav stødet til oprettelsen af Strandingsmuseum St. George.

Hvert år er det imidlertid blevet konstateret, at vraget fortsat nedbrydes af havet. Både i 1991 og i 1994 har vi derfor haft bevillingstilsagn til en ny dokumentation af vragets tilstand, men arbejdet har desværre ikke kunnet gennemføres af vejrmæssige grunde eller andre praktiske årsager. Med

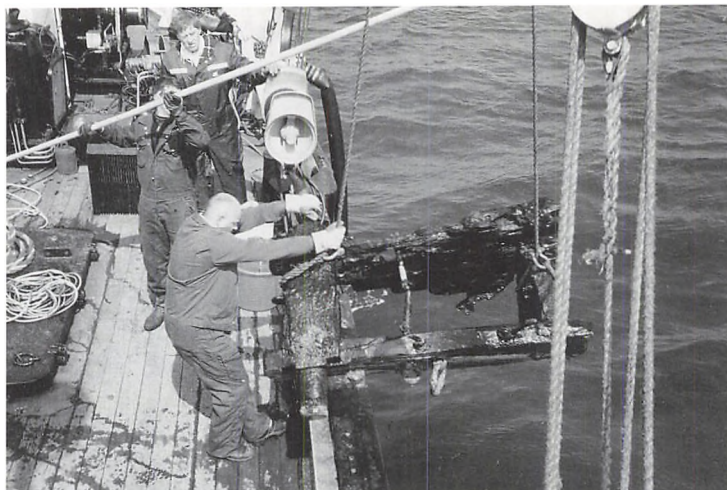
den fortsatte nedbrydning måtte det efterhånden være blevet muligt at komme ned i skibets last, hvor mange spændende ting kan være stuvet.

Den 21. marts 1996 undersøgte Gert Normann vraget påny og rapporterede tilbage, at dets tilstand var værre end forventet, men også, at han ville kunne indpasse en kortvarig kampagne i Jydsk Dykkerfirmas forårsprogram. Så nu skulle det være.

Den marinarkæologiske referencegruppe (MARE) gav efter ansøgning grønt lys for en ny bevilling på Rigsantikvarens konto til den type opgaver. Kontoen er på kr. 260.000 årligt, og vi fik tilsagn om 100.000, så det var ret flot. Der ville kunne

Dykkerskibet M/S Honte for anker på vragspositionen. Slæbebåden Lillebjørn fungerede som taxa og er på vej i havn. Billedet er taget fra mindesmærket på havdiget syd for Thorsminde og giver et indtryk af, hvor vraget af St. George ligger, ca 1 km fra land. Foto: B.B. Anthonsen

Kanonrapert hejses ombord. Per Dalgaard styrer tovet, dykker Dave Ferreira assisterer med bådshagen, mens museums-tekniiker Niels Aarup Jensen er klar til at tage imod. Foto: B.B.Anthonisen

gennemføres en 5-dages undersøgelse for dette beløb, idet Gert Normann havde tilbudt at stille med skibe og dykkermandskab for ca. en tredjedel af firmaets normale pris, dvs. at han kun fik dækket nogle grundomkostninger.

Med det større skib M/S Honte og betydeligt bedre udstyr, end der var til rådighed i 1980erne, mente han, at fem dage lige ville være nok, både til en dokumentation af vragefs udseende og tilstand i dag og til at komme ned og om muligt få et indtryk af lastrummets indhold. Samtidig planlagdes det at bjerge nogle store genstande op, bl.a. en eller to kanoner, så vi en gang i fremtiden på en mere direkte måde vil kunne vise i udstillingen på Strandingsmuseet, at HMS St. George var et stort krigsskib. Det blev desuden aftalt, at TV/Midt-Vest skulle følge dykningerne - så vidt muligt med daglige reportager.

For at gennemføre dykninger i Vestkystens yderste brændingszone, skal der være en stabil vejrperiode med roligt hav og stil-

le vejr og helst med vinden i øst, så der er læ af landet. Både dønninger og for store bølger giver uroligt vand nede på de 9-10 meters dybde, hvor vraget befinder sig, og udgør en stor risiko for dykkerne, der kan blive slynget flere meter frem og tilbage. Erfaringsmæssigt er april-juni den eneste årstid, hvor der er chance for de rigtige forhold. I Jydsk Dykkerfirmas arbejdsprogram kunne opgaven indpasses i perioden 6. - 18. maj. Helt siden marts havde vejret faktisk været egnet til opgaven, så vi satse på at det ville holde sig og begyndte at lytte mere og mere til langtidspredikserne fra DMI.

Helt så heldige var vi ikke. Det blæste op, og først torsdag d. 9. maj over middag ankom M/S Honte til vragspositionen, men måtte kort efter gå i havn. Heller ikke de to følgende dage kunne aktionen starte. Ventetiden blev bl.a. brugt til at vise Strandingsmuseet frem og briefe Gert Normanns mandskab på opgaven. Dykkerne var unge professionelle erhvervsdykkere,

der ikke havde været ude ved St. George før. Den eneste veteran fra de gamle dykninger var Per Dalgaard fra Holstebro, der havde taget en uge fri fra arbejde for at kunne være med som volontør og passe soldet på skibssiden.

Ikke før søndag d. 12. maj kunne arbejdet starte, og vejrmeldingen for den følgende uge lød om ikke helt ideel, så dog brugelig. Som indledning blev der bjerget store genstande op fra havbunden lige uden for skibssiden, en kanonrapert, to kanoner og forskellige vragestykker, heriblandt en kanneleret træsøjle eller baluster. De store genstande ville vi ikke kunne hente op senere under kampagnen, idet de ville blive dækket af havbundsmateriale fra frispulingen af et område midtskibs, hvor man skulle forsøge at nå ned i lasten. Optagningen af et stort, afbrækket bovband måtte derimod opgives.

Da halvdelen af den afsatte tid allerede var gået, blev det besluttet at sætte ekstra mandskab på og også forsøge at komme ind i lasten helt henne agter, hvor dæks-

plankerne mangler, men hvor lastrummet til gengæld er af begrænset dybde. Den følgende dag fortsattes arbejdet med at nå ned midtskibs, samtidig med at der blev suget materiale væk fra agterskibet. Der var ingen sigtbarhed i vandet, så forholdene var langt fra de bedste, men dykkerne blev dog hurtigt fortrolige med vraget takket være Gert Normanns instruktioner. Han kender St. George næsten bedre end sin egen bukselomme!

I land gik behandlingen af fundene straks i gang. Først og fremmest skulle tingene hurtigst muligt anbringes i kar med ferskvand for at få udvandet klorforbindelserne fra havvandet. Chefkonservator Elmer Fabech fortæller efter denne artikel nærmere om konserveringen og dens problemer og især om, hvordan kanonerne bliver behandlet.

Mens der ved de gamle dykninger hovedsagelig er taget mindre genstande op, stod vi nu med tonstunge, store genstande. Håndteringen krævede svært løftegrej, som med stor beredvillighed blev udlånt

Travlhed på af M/S Honte. Raperten er kommet på dæk.

TV-holdet har travlt med at filme, mens Gert Normann og museumsfolkene studerer fundet.

*Foto:
B.B. Anthonisen*

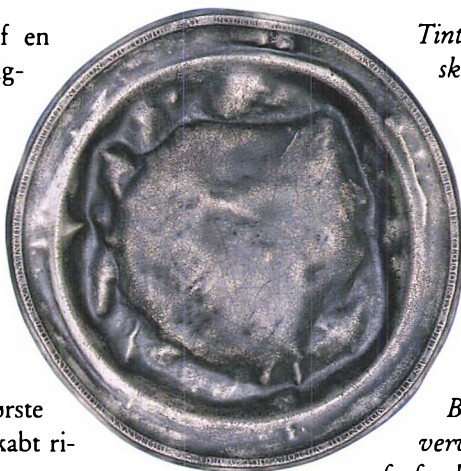

eller udlejet til os af en række firmaer. Heldigvis er Thorsminde Statshavns tidligere materielgård blevet stillet til disposition for Strandingsmuseet, så vi havde et sted til opbevaringen og den indledende behandling.

Allerede efter de første dykkerdage var der skabt rigeligt med arbejde til museumsfolkene i land, men på havet drillede vejret. Meteorologerne kunne ikke holde, hvad de havde lovet, og tre dage i træk måtte skibene blive i havn. Først den sidste dag i den afsatte periode gik det atter løs, men det måtte opgives at nå ned midtskibs, så arbejdet blev helt koncentreret om agterskibet.

Der blev suget og spulet i tykke lag af muslingskaller og fjernet stenlag, og ind imellem dukkede der genstande op, for det meste af typer, vi nikkede genkendende til fra de gamle dykninger. Det mest spændende var i første omgang en bulet tintallerken. Dem har vi flere af i udstillingen, men denne havde en lang indskrift på randen. Der blev straks gjort forsøg på at læse den, men det tog nogen tid at få bogstaverne tydet. Først efter færdigkonserveringen er vi blevet helt sikre på, at der står følgende:

»BRITANNA TRIUMPHANT HER NAVY INVINCIBLE THE INTREPID NELSON VICTORIOUS AT ABUKIR COPENHAGEN AND TRAFALGAR WHERE HE GLORIOUSLY FELL IN THE MOMENT OF VICTORY OCT 21 1805.«

*Tintallerkenen med indskrift efter konservering. Den måler 21 cm i diameter.
Foto: Jørgen Borg*

Det kan oversættes direkte omtrent således: *Triumferende Britannia Hendes uovervindelige Flåde Den uforfærdede Nelson sejrrig ved Abukir, København og Trafalgar, hvor han glørværdigt faldt i Sejrens Stund 21. okt. 1805.*

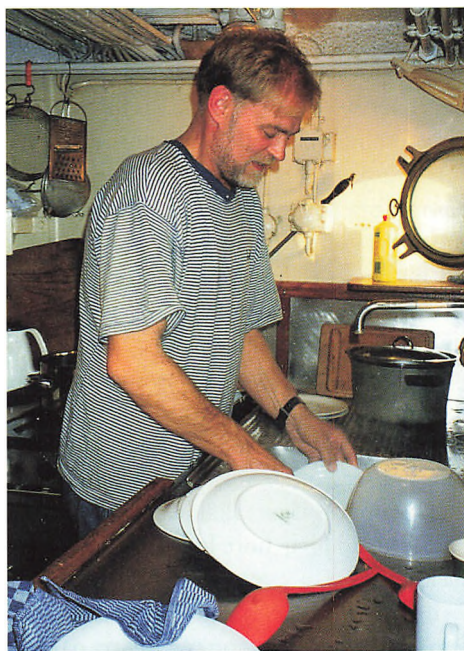
Det var vel en britisk hilsen fra Napoleonskrigenes tid. Admiral Nelson dyrkes stadig som Englands store søhelt. Tintallerkenen har været brugt til at spise af. Den er fyldt med knivridser, men hvem af besætningen, den har tilhørt, ved vi ikke, for der er desværre ikke navn på, selv om nogle af ridserne godt kan ligne skrift.

Der dukkede flere gode ting op, og sidst på eftermiddagen kom der pludselig et par sorte knogler til syne, pumpet op i soldet. De var tydeligt fra et menneskeskelet. Man var kommet ned til de urørte lag i lasten, men tiden var ved at rinde ud og arbejdet blev nu helt koncentreret om at finde resten af skelettet. At knoglerne er blevet mørkbrune, ja næsten helt sorte, skyldes at de har ligget indlejret i det sorte, iltfattige og svovlbrinteholdige havbundsslam. Det sidste der kom op var kraniet, som lå med ansigtet nedad oppe under den agterste dæksbjælke.

Skeletfundet var en overraskelse. Der er

tidligere kun fundet nogle ganske få dyreknogler, og efter de gamle strandingsberetninger at dømme tydede alt på, at hele besætningen blev skyllet overbord ved den frygtelige stranding. Men denne druknede sømand er altså omkommet nede i lasten, måske slået omkuld af brådsøerne og skyllet ned gennem lugerne. Skelettets knogler er meget velbevarede og har i juli været til nærmere undersøgelse ved læge Niels Lynnerup fra Antropologisk Laboratorium på Retsmedicinsk Institut i København.

Hans rapport oplyser, at den omkomne har været en 35-40 årig mand af spinkel bygning, 163 cm høj. Han har røget pipe

Ombord på Honte hjælper alle til med alt. Her er dykkerchef Gert Normann i gang med opvasken. Foto: B.B. Anthonisen

og har kraftige tandstensbelægninger. Fortænderne er skæve, de sidder i en såkaldt trangstilling. Der er ingen tegn på sygdom eller vold, så denne sømand er ikke blevet kvæstet under strandingen. Det er lykkedes at finde de fleste af knoglerne, bortset fra en del finger- og tåknogler, men hele højre arm mangler. Den er dykkerne åbenbart ikke nået frem til, så den vil først kunne findes ved en ny kampagne.

Skeletfundet viser klart, at der må være gode fundforhold i lasten. Da skelettet ikke lå ved bunden af lasten, men havde hovedet oppe under dæksbjælken, må liget have lagt sig til hvile ovenpå gods, der har været stuvet henne agter.

Skelettet blev årets uventede højdepunkt, men nu var det også slut. M/S Honte skulle videre til en stor entreprenøropgave i Øresund og afgik sidst på aftenen direkte fra vragepositionen mod Struer. Her hentede museet næste morgen det udstyr, vi havde haft med ombord samt nogle flere store fundgenstande, der også var bjerget op på den sidste dykkerdag.

Som nævnt foregik dykningerne uden sigtbarhed, så det ikke var muligt at videofilme arbejdet. Men dokumentationen af vrages nuværende udseende blev sikret, idet Gert Normann en lille uges tid senere var ude med det gamle dykkerskib Lodsén. Sigtbarheden var nu et par meter, og vraget blev systematisk filmet hele vejen rundt, indvendigt og udvendigt.

Selv om dykningerne kom til at foregå med store afbrydelser og megen ventetid, fik vi alligevel fuldt udbytte af Rigsantikvarens bevilling. På de få dage, der blev til rådighed, blev der arbejdet fra daggry til midnat. For Ringkjøbing Museums eget

mandskab har det været en god erfaring for første gang at være med ude og følge dykkernes arbejde.

Museets opgave var først og fremmest at tage vare på fundene, så snart de kom op: identificering, beskrivelse, nummerering og vådemballering, så tingene ikke tog skade af at komme op i luften, inden de kunne bringes fra borde.

Det har også været en positiv oplevelse at følge den gode stemning, der var på dæk og kommandobro. Alle hjalp hinanden på M/S Honte, samtidig med, at opmærksomheden hele tiden var intenst koncentreret omkring den eller de dykkere, der var nede på havbunden, og at alt stod vel til.

Udbyttet af fundgenstande havnede på omkring hundrede numre, ikke meget i sammenligning med de gamle dykninger, hvor antallet løb op i flere tusind. Til gengæld fik vi nogle store ting op. Den påbegyndte behandling og klargøring til senere udstillingsbrug har allerede krævet mange mandtimer og udgifter til materiel, og fundbehandlingen er langt fra slut endnu.

Vi har også fået identificeret en genstandstype, som vi hidtil har måttet udstille i Thorsminde med et spørgsmålstegn ved, fordi dens brug var ukendt, og oplysninger derom har været efterlyst i engelske fagtidsskrifter. Det viste sig såmænd at være en særlig slags split til låsning af den jernbøjle, der holder kanonernes tæppe på plads i raperten.

Også for TV/Midt-Vest var aktionen en succes. Der var rigget en sendemast op ved Strandingsmuseet til de direkte udsendelser. Den kom på grund af vejret ikke i brug hver dag, men det er vores indtryk, at utroligt mange fulgte udsendelserne, der var et

dagligt samtaleemne i regionen. For tv-journalist Kristian Frederiksen og hans hold må det også være en tilfredsstillende tilføjelse at have været med under et helt begivenhedsforløb.

Årets fund bringer os meget tættere på selve strandingsens uhyggelige forløb. Der tænkes både på skelettet, men også på tingene fra havbunden uden for vraget. Kanonerne vejer godt 1,5 tons stykket. Efter opmåling af dimensionerne kan de begge identificeres som 12-pundige, dvs beregnet til kugler med en vægt på 12 pund (6 kg). Raperten har på siden under lejet til kanontæppene et indhugget 12, der sikkert markerer, at den er beregnet til 12-pundige kanoner. På bagkanten af den ene vange står oven i købet skibets navn ST:GEORGE.

De 12-pundige kanoner var de letteste i standardbestykningen og har stået på skibets øverste batteridæk. De gamle øjenvidneberetninger fortæller, at dette var blevet totalt raseret og helt revet bort af den voldsomme brænding, da man, efter at julestormen i 1811 omsider havde lagt sig, kunne ro ud fra land i et havskib og undersøge det store vrage på yderste revle. Derfor finder vi ting fra skibets overbygning i havbunden uden for skibet. Herfra må også den kanelerede søjle stamme, som man i flere år har kunnet se på undervandsvideoen på Strandingsmuseet, men som nu omsider blev bjerget op. Også en såkaldt affutageblok til en carronade har hørt hjemme på øverste dæk.

En carronade er en slags mellemting mellem en kanon og en morter, effektiv på korte skudafstande. Det var en artilleritype, der var blevet opfundet i Skotland på jernstøberiet i Carron, deraf navnet. De ting,

*Strandfoged Kaj
Christensen fra
Strandingsmuseets
Venner, Niels
Aarup Jensen og
chefkonservator
Elmer Fabech
arbejder med at få
den ene kanon
under tag.
Foto: Jørgen Borg.*

der blev opberget uden for skibet er også meget instruktive med hensyn til nedbrydningen. F.ex. var træet på den ene side af raperten, der har ligget over havbunden, meget ødelagt af pæleorm og jernet rustet bort. Den anden side, der har ligget indlejret i selve havbunden er meget fint bevaret med fuldkantet træ, uden rust på jernbeslagene og desuden med en del af malingen bevaret.

Raperten har været grundet med rød blymønje og strøget med både hvid og grå maling. Desværre er malingens bindemiddel næsten væk, så det bliver en meget kompliceret opgave at få raperten konserveret. En rapert er jo undervognen til en skibskanon. Forakselen var væk, men bagakselen bevaret. Mærkværdigvis manglede begge hjul på denne, og de ser slet ikke ud til at have siddet på ved strandingen. Det er lidt mystisk, for kanonerne stod normalt ladte og aktionsklare på batteridækkene.

Hvad skal der nu ske? Bortset fra at fundene har givet arbejde til mange timer for museumsteknikerne, er det klart, at en ny og større undersøgelse bør iværksættes hurtigst muligt, inden der forsvinder mere af vraget. Det koster mange penge. Gert Normann anslår, at vi skal kunne disponere over 1/2 - 1 mio. kr. Et så stort beløb kan ikke findes som offentlige bevillinger, men må skaffes ved sponsering. Og så tør vi slet ikke tænke på, hvad arbejdet med fundene bagefter kommer til at koste. Der skal afsættes en passende lang periode, så vejrligsdage ikke får afgørende indflydelse på, om aktionen bliver gennemført. Arbejdet skal også i god tid indpasses i Jydsk Dykkerfirmas arbejdsprogram, da M/S Honte normalt er booket fuldt op. Vi håber det lykkes. Den folkelige interesse for dykningerne er i hvert fald meget stor.

Konserveringen af de bjergede fund fra skibsvraget St. George ved Torsminde

Siden 1983 har man fra museet i Ringkøbing og Nationalmuseet systematisk udgravet og bjerget genstande fra det store engelske lineskib St. George, som juleaftensmorgen 1811 led den kranke skæbne at strande umiddelbart syd for Torsminde.

Mange hjem i kystområdet har rummet minder fra det skibsforslis, som kostede så mange søfolk livet. Havet har periodisk leveret noget af det tilbage, som det opslugte for 185 år siden.

Skibsvraget har gennem tiderne været opsøgt af vragskudere, som kunne tjene til livets opretholdelse ved at bjerge dele af skibets store beholdning af kobber, bronze og støbejern. Mange af de støbejernskanoner, der er bjerget fra lignende skibsvrag, er blevet brugt af lokale vestjyske jernstøberier som råvareforsyning til fremstilling af mange af det 19. århundredes kakkellovne og støbejernsgitre, som vi bl.a. kender fra vores kirkegårde, og hvor de idag udgør en del af den fredede kirkegård.

Bjergningen af alle de mange genstande fra St. George manifesterede sig i 1992 i etableringen af Strandingsmuseet i Torsminde, som står som et vartegn og minde for en tidsperiode, der i kunstnerisk sammenhæng ofte går under betegnelsen »Guldalderperioden«.

Det var den periode, hvor maleren

Eckersberg var på vej op af karrierestigen med sine senere kendte portrætter, og Bertel Thorvaldsen med sine store skulpturarbejder manifesterede dansk billedhuggerkunst i Europa. Men Strandingsmuseet er også et vartegn for en periode i vores historie, hvor Danmark blev udsat for en massiv engelsk blokade af vores havne og farvande. Englænderne havde med deres store flåde lagt en jernring omkring landet for at få magthaverne til at overgive sig.

Vi havde som bekendt allieret os med franskmændene i dette europæiske opgør, som bl.a. betød, at deres spanske hjælpe-tropper kom til at nedbrænde Koldinghus, i deres anstrengelser for at holde varmen i det kolde Danmark.

Vores svenske naboer havde valgt neutralitetsrollen og blandede sig ikke krigsmæssigt i konflikten, men de stillede deres havne til rådighed for de engelske flådestyrker, som blokerede de danske havne og dermed vores samhandel og kontakt med omverdenen.

Den 9. november 1811 starter en konvoj på over hundrede handelsskibe eskorteret af blandt andet de tre engelske orlogsskibe, St. George, Defence og Cressy fra Hanøbugten på den svenske sydkyst.

Det er hensigten, at eskadren skal nå frem til engelske hjemhavne inden jul, for

at mandskabet og de påmønstrede tropper kan fejre jul hjemme i England.

Men allerede fra starten af sejladsen var lykken ikke med konvojen. En grundstødning på Rødsand syd for Lolland skabte problemer for St. George, der efter en nødtørfertig udbedring af skaderne blev bugseret til Göteborg, som fungerede som forsyningshavn for den engelske Østersøflåde.

Her blev der foretaget en mere omfattende reparation, og 17. december stak konvojen til havs for at nå England. To døgn senere måtte konvojen returnere fra Skagerrak på grund af storm. Den 21. december forcerede man endnu engang gennem Skagerrak - man skulle nå hjem inden jul, for enhver pris.

Prisen bliver meget høj. De to orlogsskibe St. George og Defence kæmper længe for at slippe fri af kysten hjulpet af Cressy, - men forgæves. Julemorgen strander de to skibe ved Torsminde. Defence knuses totalt ved strandingen, hvorimod St. George lægger sig til hvile på den yderste revle. Stranden har været et kaos af druknede søfolk og vragsdele - et rent inferno, som samtidige beretninger beskriver i al deres uhyggelige gru.

Men St. George har som sagt lagt sig til hvile på den yderste revle, og er i de efterfølgende år et yndet mål for vragsfiskere.

Frem til 1970erne var der ret stille omkring vraget. Lokale dykkere med Gert Normann i spidsen gennemførte sammen med Nationalmuseet en samlet registrering af vraget, og interessen for at åbne dette maritime skatkammer medførte, at der blev skaffet økonomiske midler til at foretage en systematisk undersøgelses- og ud-

gravningskampagne i årene fra 1983 og frem til 1986.

I denne periode blev der i forbindelse med udgravningen bjerget utallige spændende fund, som idag udgør grundstammen i Strandingsmuseets udstillinger.

Konserveringscentret

Siden slutningen af 1970erne har Ringkjøbing amt sammen med Ribe amt drevet en fællesinstitution, Konserveringscentret,

Stålkarret, et tidligere mejerikar fra MD Foods, som nu indeholder de to støbejernskanoner, den bemalede rapert samt en del andre trægenstande, er ved at blive fyldt med 5000 liter ferskvand. Foto: Konserveringscentret.

som hjælper museerne med at løse ikke blot bevaringen og konserveringen af museernes eksisterende samlinger, men også med hvad der måtte komme til af nyt, som f.eks. de bjergede fund fra udgravningerne fra St. George.

I begyndelsen af projektet blev konserveringen delt mellem Nationalmuseet og Konserveringscentret, men da det med støtte fra Statens Museumsnavn lykkes at anskaffe et frysetørringsanlæg, kan størstedelen af konserveringen af fundene fra St. George laves i et tæt samarbejde mellem Ringkjøbing museum og Konserveringscentret i Ølgod.

De har i fællesskab løst den omfattende opgave at bringe de mange fund i en sådan tilstand, at de kan klare forandringen fra mere end 185 år på havbunden til udstillingen på Strandingsmuseet i Torsminde.

Konserveringen af de organiske materialer

Det første, der sker med de mange fund fra St. George vil altid være en registrering og dokumentation. Ofte sker det samtidigt med at fundene overflyttes til ferskvand.

Havvandets indhold af salte har i mange henseender en positiv effekt på bevaringen af mange organiske materialer, som træ, læder og tekstiler. Alligevel vil det være nødvendigt at udvaske de salte, som udgør ca. 3,5 procent af havvandets indhold af faste stoffer, da de ellers vil udkrystallisere sig i en frysetørringsproces og bringe uorden i denne.

Derfor har alle de fund, der er kommet fra udgravningen, tilbragt de første måneder efter bjergningen i ferskvand, som er

blevet skiftet jævnlige, indtil vi kan konstatere, at vi ikke længere har saltrester tilbage fra de mange år på havbunden.

Nu er det ikke kun saltrester, der skaber problemer i konserveringsfasen. Det store indhold af svovl og svovlfortærende bakterier har ofte voldt os problemer. Alle, der har prøvet trække et stykke træ op fra havbunden selv på lave vanddybder, vil huske træets sorte farve og skarpe duft af svovlbrinte, som skyldes at det kommer fra et iltfrit miljø, hvor de svovlfortærende bakterier stortrives.

Når vi gennem længerevarende udvindinger har fået styr på indholdet af havsalte og svovlforbindelser, skal vi forberede træ-, læder- og tekstilfundene til selve frysetørringen ved at tilsætte froststabiliserende stof i ferskvandet, som nedsætter vandets udvidelse fra godt 10 procent til nogle ganske få procent, når det går fra vædske- til isform. Samtidigt tilfører den polyethylenglycol, som vi bruger som froststabilisator, en øget fleksibilitet i træets fibre. Det får flere af sine fysiske egenskaber tilbage igen, fra før det blev skjult på havets bund.

Selve imprægneringen med polyethylenglycolen eller PEGen, som vi kalder den i daglig tale, vil for de små trædimensioner kunne gennemføres inden for et par måneder, mens der for de store dimensioners vedkommende nemt vil medgå halve og hele år, inden man opnået en ensartet indtrængning i hele træets masse.

Når vi så kan konstatere at imprægneringen med PEG i ferskvand er tilendebragt, er vi nået fasen, hvor vi fjerner vandet, uden at træet opdager det, ved hjælp af frysetørring.

De trægenstande, der skal frysetørres, placeres i tankanlægget og indfryses gennem et par døgn til en temperatur på mellem - 25 til - 30 grader.

Når vi har sikret os, at genstandene er helt gennemfrosne og blandingen af vand og PEG har fastlåst træet i sin oprindelige form, så kan vi begynde at fjerne vandet ved en frysetørring, uden at der sker formforandringer med træet, ud over at det mister det vand, der har udfyldt træets celler helt og bragt det i en tilstand, hvor det ikke mere kan flyde på vandet.

Frysetørring af træ

Selve frysetørringsprocessen bygger på, at vi forandrer det atmosfæriske tryk omkring genstandene inde i tanken, mens de er dybfrosne. På en smuk dag vil det atmosfæriske tryk ofte ligge på omkring 1025 millibar. Med en kraftig vakuumpumpe fjerner vi nu de 1024 millibar, så der kun er 1,5 millibar tilbage. Vi slukker for nedfrysningen, for så længe vakuumpumpen holder trykket nede, har vi ændret de fysiske love for vandets smeltepunkt; det vil forblive i isform selv ved stuetemperatur.

Vakuumpumpens konstante tryksænkning vil medføre en fordampning af isen, begyndende fra træets overflade, og ganske langsomt vil denne fordampningsfront bevæge sig ind imod kernen. Når den har nået kernen, vil vi se temperaturen ændre sig fra minus- til plusgrader, og vi ved så, at frysetørringen er bragt til ende. Vandet er fordampet, uden at træet har haft lejlighed til at registrere det.

Vi har ved at bruge kemien og de fysiske love for vands tre tilstandsfaser, opnået at

kunne præstere meget velbevarede genstande fremdraget fra havets skjulesteder.

For selv om træet ser velbevaret ud, når det kommer til overfladen, har det mistet omkring halvdelen af dets naturlige indhold af faste stoffer. Vores svovlomsættende bakterier har også levet af celluloseindholdet i træet og tæret på det.

Frysetørringsprocessen er en teknik, som er meget udbredt inden for medicin- og levnedsmiddelindustrien, hvor den har været anvendt siden 1950'erne. På Nationalmuseet begyndte man i 1960'erne at anvende denne behandlingsform på træ-, læder- og tekstilgenstande, som krævede særlig omhyggelig konservering, og fra midten af 1980'erne har denne konserveringsteknologi bredt sig ud til de fleste regionale konserveringscentre i Danmark, incl. Ølgod.

For vores vedkommende var det konserveringen af de mange træ-, læder- og tekstilfund fra St. George, der var den finansielle årsag til, at vi kunne anskaffe dette avancerede udstyr, som dengang kostede næsten 200.000 kr. og som idag har en anskaffelsesværdi på omkring 3/4 mio. kr. Det har i de mellemliggende år gjort sit til, at vi har kunnet bevare mange spændende nye fund fra andre arkæologiske udgravninger.

Konserveringen af de to støbejernskanoner

Allerede under de første udgravninger af St. George blev det klart, at størstedelen af skibets støbejernskanoner var blevet bjerget af vragskibere, og havde endt deres dage som råvare i bl.a. franske jernstøberier.

De to store støbejernskanoner ligger foran det røde pakhus, og museumstekniker Niels Aarup Jensen er ved at fjerne de tykke rustkapslinger fra kanonernes overflade. Foto: Konserveringscentret.

Men man havde dog registreret et mindre antal kanoner omkring vraget, som havde undgået denne skæbne, og ideen om at bjerge et par stykker af dem havde spøgt gennem flere år. Men man havde hidtil fra museets side været lidt tilbageholdende på grund af de håndteringsmæssige problemer med disse tonstunge metalkolosser.

Da der i foråret 1996 blev bevilliget midler til at genoptage undersøgelsen og udgravningen af vraget, betød det, at en mulig bjergning af et par af de resterende kanoner indgik i målsætningen for forsommerens aktivitet. Museet havde skaffet lokalefaciliteterne til at konservere og opbevare et par af disse tunge kanoner, hvis man kunne få dem bjerget.

Arbejdet blev planlagt til at ligge i første halvdel af maj måned, som erfaringsmæssigt er et velegnet tidspunkt på året.

Som det ofte sker i sådanne situationer, så var vejrliget ikke med Gert Normann og hans dykkerteam. Vind og strømforhold var ugunstige og den arbejdstid, som naturen bevilligede dykkerne, var meget begrænset. Det lykkedes dog for dem at bjerge et par af de resterende 12-pundskanoner samt en rapert til den ene af kanonerne.

Så midt i maj måned stod vi med et par af de eftertragtede kanoner foran statshavnens gamle rødmaledede pakhus, mens dykkerne brugte de sidste dage på at komme ned i det forreste lastrum for at skaffe sig et overblik over indholdet.

Imens fik vi, der befandt os på landjorden, nu mulighed for at realisere håndteringen og konserveringen af et par tons-tunge støbejernskanoner i praksis. Det var ikke en situation, vi var uforberedte på. Vi havde lagt en teoretisk slagplan for, hvordan vi ville gribe arbejdet an.

Men ofte er det jo sådan, at en ting er teori og en anden er praksis, hvilket vi også måtte sande. For alene vægten på 1,5 - 1,8 ton på kanonløbene gjorde os afhængig af kranhjælp, når vi skulle flytte og dreje. Vi gjorde dog flittigt brug af vægtstangsprincippet, da vi skulle have kanonløbene løftet op på et par jernbanesveller, således at vi kunne komme til dreje dem, mens vi frempræparerede den oprindelige overflade.

Jernkorrosion i havvand

Begge kanonerne var indkapslede i et tykt og hårdt lag af fastrustedede sand- og stenpartikler på op til 15 cm tykkelse.

Denne form for indkapsling ses både på jerndelev og støbejern og skyldes at havvandet ganske langsomt opløser jernet, der vandrer ud og aflejrer sig i det omgivende sand- og stenlag. Havvand er utroligt aggressivt over for det jern, som det kommer i kontakt med. Man kan med smedjern komme ud for, at havvandet har opløst hele jerngenstanden. Den oprindelige genstand er så et hulrum, som har mistet hele sit indhold af den oprindelige jernmasse, hvilket først åbenbares, når man hugger hul på de tykke aflejringer for at finde den oprindelige genstands overflade.

For støbejerns vedkommede er korrosionsforløbet noget anderledes, selv om

også det er dækket af det samme tykke lag af fastrustedede omgivelser.

Støbejernets indhold af kulstof, som kan variere fra 2,5 - 4 procent, sidder spredt i støbejernet som et fint gitterværk og indgår desuden i legeringer med jernet som ikke opløses af havvandet, ligesom det rene jern.

Derfor vil det ofte være muligt at finde støbejernets oprindelige overflade, selv om det har mistet en stor mængde af sit jernindhold.

Det viste sig også at holde stik i dette tilfælde. For selv om kanonerne havde mistet flere hundrede kilo af deres oprindelige vægt, kunne vi med hammer og mejsel fjerne det tykke omkapslende lag af rust, sand og sten og finde kanonens oprindelige overflade. Den fremstod med en grå,

Under de tykke rustkapslinger på kanonerens overside findes kong George den Tredies kronede monogram.

Foto: Konserveringscentret

Da de tykke rustkapslinger var fjernet fra munden af den ene kanon, fandt vi træproppen, som skal beskytte kanonløbet mod det korrosive havvand, siddende på sin plads. Træproppen havde udfyldt sin mission, for selv efter 185 år i havet var løbet fint blankt og tørt. Foto: Konserveringscentret

grafitagtig farve og var så blød, at man kunne skære i den med en kniv, hvilket jo skyldtes, at jernet var vandret ud i det omgivende sand.

I løbet af et par dage lykkedes det for os at frilægge begge kanonernes oprindelige overflade incl. den engelske konges kronede monogram på oversiden af løbet samt kanonernes støbe- og løbenummer.

Da vi var færdige med at frilægge overfladen på den første, viste det sig, at den stadig var forsynet med sin tilpropning, hvilket der ikke var noget usædvanligt i. Vi prøvede forsigtigt at få løsnet proppen, og her hjalp den trykforandring, der sker fra ti meters dybde, os. Der lød en kraftig hvislen og træproppen løsned sig med et

smæld, mens der bredte sig en gennemtrængende lugt af svovl omkring os.

Løbets inderside var tør og blank, proppen sad stadig fast i den snor, der fører ned til den sejlarnprop, som sidder før forladningen.

Pludselig gik situationens alvor op for os. Vi havde i de sidste par dage arbejdet med to fuldt armerede kanoner, som måske stadig var højeksplosive.

Det gav lidt ekstra stof til eftertanke, mens vi for en sikkerheds skyld vandfyldte løbet for at sikre os, at sortkrudtsladningen sugede sin del og dermed mistede sin noget truende effekt over for os museumslandkrabber.

Senere fik vi lejlighed til at læse beretnin-

Ved hjælp af løftegrej lånt fra Stenhuggergården, er museumstekniker Niels Aarup Jensen og konservator Elmer Fabech ved at placere kanonerne i det store stålkar for at starte udvandingen, der skal fjerne resterne af havsalt fra støberjet. Foto: Jørgen Borg.

gen fra 1904, hvor en vrægfisker bjergede 48 af kanonerne fra St. George til havnen i Harboøre. De oplevede det samme som os, da de fjernede en af træpropperne. Overtryk i kammeret, et kraftigt smæld og svovlstank, da proppen løsnede sig. Herefter havde de holdt en brændende tændstik hen til munden for at tage det nærmere i øjesyn, hvilket havde medført, at en kraftig, blå stikflamme var stået ud af løbet og havde afbrændt størstedelen af en af vrægfiskerens fuldkæg og forbrændt hans ansigt.

Denne beskrivelse var med til at skærpe vores forsigtighed yderligere, mens vi overvejede, hvordan vi fik fjernet kugler og sortkrudtsladninger, inden vi skulle i gang med den afsluttende konservering af stø-

berjet. Men inden vi nåede så langt, var det nødvendigt at fjerne det resterende indhold af salte fra havvandet, da de ellers senere ville volde os problemer.

Så mens vi lavede frempræpareringen af kanonerens overflade havde Strandingsmuseet anskaffet et 5000 liter rustfrit stålkar, som vi købte fra MD-Foods tekniske afdeling i Sønderjylland.

Det havde hele tiden været tanken at lave størstedelen af konserveringsarbejdet i Torsminde som en del af museets åbne aktivitet og dermed synliggøre selve konserveringsprocessen for museets besøgende. I øjeblikket består vores arbejde primært i at udskifte de 5000 liter ferskvand hver anden uge, indtil vi gennem målinger af saltind-

holdet i vandet kan sikre os, at vi har minimeret indholdet af salte i både støbejernskanonerne og den trærapert, som vi har stående i bassinet i det gamle pakhus på havnen i Torsminde.

Det mål forventer vi at have nået, når vi kommer frem til efterårsferien, hvor vi reg-

ner med at løfte begge kanoner ud af karret og sammen med forsvarrets hidkaldte eksperter fjerne de kugler og krudtladninger, som bekymrer os lidt.

Når vi har fjernet krudt og kugler, skal støbejernets overflade behandles med en garvesyreopløsning i vand og alkohol.

Museumsinspektør Jens Aarup Jensen undersøger den usædvanlige kanonrapert. Størstedelen af den oprindelige bemaling er bevaret, og det er tydeligt at se blymønjens orangerøde farve. Foto: Konserveringscentret.

Denne garvesyrebehandling skal gentages et par gange for at sikre os, at vi har passiveret alle rustdannelserne i støbejernet. Herefter skal kanonerne tørres med en kraftig varmluftblæser, som sikrer at alt vandet er fjernet i støbejernet noget åbne struktur.

Herefter overfladeimprægner vi støbejernet med sort, tyndtflydende alkydolie, som sælges under navnet »Hegnsort« i de fleste byggemarkeder. Det er en ikke-tørrende alkydolie, som vi gør tørrende ved tilsætning af en smule sikativ. Denne type af alkydolie er egentlig et billigt træimprægneringsmiddel, som er særdeles velegnet til grundbehandling af bl.a. støbejernskanoner, når den tilsættes en smule sikativ.

Hvis nu kanonerne skulle placeres udendørs, ville vi efter to á tre gange grundbehandling med denne alkydolie afsluttende overfladebehandle to gange med endnu et træimprægneringsmiddel, eksempelvis sort »Flügger 97«, men det regner vi nu ikke med i dette tilfælde.

Den her skitserede behandling er den, der er gennemført på de to store smedjersankre, som ligger uden for Strandingsmuseet i Torsminde og ligeledes stammer fra St. George.

Kanonraperten

Når vi så er færdige med selve kanonerne, står vi med en helt usædvanlig trægen-

De to store smedjersankre fra St. George, som ligger foran Strandingsmuseet er færdigkonserverede. Museumstekniker Niels Aarup Jensen er ved at rette ankerringens placering, mens museumsinspektør Jens Aarup Jensen lægger sidste hånd på opmålingen af den indhuggede tekst i ankerets overflade. Foto: Konserveringscentret.

stand, en bemalet rapert, som blev bjerget samtidig med kanonerne. Nu er der ikke noget ekstraordinært i at finde en bevaret rapert, når man udgraver en engelsk orlogsmand. Det usædvanlige ligger mere i, at den har ligget så godt beskyttet i et lerholdigt sandlag, at størstedelen af den oprindelige bemaling er bevaret og fortæller os hvilke bestræbelser, man har gjort sig for at beskytte træet.

Det første farvelag på raperten er blymøjens karakteristiske orangerøde farve, som i skibssammenhæng er en uovertruffen træbeskyttelsesmaling på grund af sin giftighed.

Dernæst følger så et par kraftige lag blyhvidt, som ligeledes er en ret giftig maling med stor træbeskyttende effekt.

Afslutningsvis er det hele dækket af et grafitfarvet malingslag, som man kun ville have forventet at finde på rapertens metaldele, da det er sædvane på alle typer af artilleri.

Selve raperten er fremstillet af meget kraftigt dimensioneret elmetræ, som er særdeles velegnet til genstande som udsættes for hårde belastninger. Det er meget sejt og slidstærkt. Desværre mangler den forreste aksel og de elmetræshjul, som raperten har været forsynet med. I det bagerste stykke endetræ er skibets navn »St. George« indhugget. Desuden er pundangivelsen »12« skåret under kanonløbets leje. De fleste af smedjernesbeslagene er mod sædvane særdeles velbevarede, hvilket må tilskrives indlejringen i det lerholdige sandlag, der har beskyttet både træet, farvelagene og smedjernet i en usædvanlig grad.

Det velbevarede metal giver os et pro-

Konservator Elmer Fabech er ved at frempræparere monogrammet på løbets overside. Foto: Konserveringscentret.

blem. Det er nemlig nødvendigt at skille raperten ad i sine enkelte trædele for at kunne få den ned i vores imprægneringskar med PEG og vand, som skal froststabilisere træet og fastgøre farvelagene inden det kan frysetørres - altså gennemgå hele den førnævnte behandling.

Men det er et problem som vi må løse, mens tiden arbejder for os. Imens arbejder vi videre med at skabe nogle pragmatiske konserveringsmæssige løsninger for store havfundne jerngenstande, som ikke kan behandles hjemme i laboratoriet i Ølgod.

Uddannelsesprojektet ved Skjern-Egvad Museum

Umiddelbart mærker vi det i dagligdagen i såvel de formidlingsmæssige aktiviteter som i de mere serviceprægede funktioner!

Museets ansatte, der har deltaget i det praktiske museumsmedarbejderkursus, har opnået en stor grad af faglighed og der er en mærkbar ændring i deres evne - og ikke mindst mod - til at turde stå frem for andre og formidle et givent stof. De optræder mere åbent, frit og selvstændigt overfor gæster og kolleger og er generelt blevet mere bevidste om det at være museumsmedarbejdere. Deres evne til at tackle uventede og pludseligt opståede situationer er blevet skærpet, ligesom engagementet er steget betydeligt.

Selv har de i evalueringssamtaler udtrykt sig positivt om forløbet, på trods af at de var »forsøgskaniner« og indgik i et prøveforløb med diverse praktiske forhindringer og afviklet midt i den koldeste vinter - med vind, vejr og influenzaen som nogle vægtige modspillere.

Hvad angår de praktiske færdigheder føler de selv, at de nu har mere »tjek« på arbejdsopgaverne, ligesom de fleste har givet udtryk for, at de har »rykket sig« både fagligt og menneskeligt. Og flere har fortalt, at de er blevet mere bevidste om nogle af de problemer og mekanismer, der blev gennemgået i fag som samarbejde og service, formidling og pædagogik. De bruger nu

denne viden og erfaring - både privat og på arbejdspladsen. Visse af kursusedtagerne har oven i købet overskredet nogle personlige tærskler og efterfølgende tilmeldt sig læsekurser i dansk, hvilket må betegnes som en positiv følgevirkning.

Sådanne resultater er en succes - for ikke at sige målet - med udviklingen af en praktisk museumsmedarbejderuddannelse - og i det hele taget med uddannelsesprojektet ved Skjern-Egvad Museum.

Undervisning i formidling og pædagogik indgik i det praktiske museumsmedhjælperkursus. Teori omsættes her i praksis med demonstration af brødbagning på jernaldervis.

De fleste museer kan nikke genkende til drømmen om et egentligt museumsuddannet personale. Generelt gør museer nemlig brug af et bredt spektrum af personer til dækning af de forskellige arbejdsområder - uddannede og ikke-uddannede i skøn forening.

På Skjern-Egvad Museum udgøres personalet af en fast medarbejderskare bestående af håndværkere, kontorphonale og fagligt uddannede akademikere, godt suppleret af en stor og aktiv skare af frivillige som bakker op om museet ved både de daglige rutiner på besøgsstederne og afviklingen af særarrangementer. Hertil kommer folk i beskyttede stillinger samt anvist personale i form af jobtræningspersoner

Udøvelsen af gamle hånddelag hører til blandt museets aktiviteter, herunder også rebslagning.

og kontanthjælpsmodtagere. I realiteten er der tale om et personale med vidt forskellig baggrund hvad angår såvel alder og uddannelse som motivation og engagement.

Ved hjælp af kurser og udviklingen af en praktisk museumsmedhjælperuddannelse satser Skjern-Egvad Museum på fremover selv at kunne kvalificere de forskelligartede personalegrupper fagligt og menneskeligt til museumsarbejdet - og til arbejdsmarkedet mere bredt.

Gamle hånddelag »på museum«

Skjern-Egvad Museum lægger på sine besøgssteder vægt på levendegørelse, en aktiv formidling af fortiden samt en personlig kontakt til publikum.

Der gøres derfor i høj grad brug af levende mennesker i formidlingen, så den herigennem bliver mere vedkommende for de besøgende. Publikum skal ikke kun træde ind i beskuerens rolle, men selv deltage aktivt i de historiske arbejdsprocesser. Der stilles dermed også krav til museumsmedarbejdernes viden om genstandenes brug - og til deres praktiske kunnen.

Tidligere gik mange hånddelag og arbejds traditioner i arv fra generation til generation. Man tilegnede sig færdighederne ved at kigge på - og efterligne! Tavs viden og imitation kalder man det i vore dage.

Idag er mange af de gamle færdigheder enten forsvundet eller ved at gå i glemmebogen. Det er derfor på høje tid, at man retter opmærksomheden mod bevaring og videreførelse og i visse tilfælde genoplivning af de gamle hånddelag og traditioner.

Med andre ord bør ikke kun genstande

og viden, men også praktiske håndslag »komme på museum«.

Et andet tankevækkende resultat af samfundsudviklingen er, at mange mennesker idag arbejdsmæssigt set er »koblet« af. Der er ikke længere brug for dem!

I tidligere tiders kulturmønstre var der i højere grad brug for alles arbejdsindsats. Alle havde en funktion, ung eller gammel, svag eller stærk. Idag er virkeligheden en anden.

Samfundet stiller store krav til effektivitet med det resultat, at flere og flere bliver overflødige, ikke mindst de mere bogligt svage; »håndens« folk. Der tænkes her især på sent udviklede og folk med skjulte handicaps som ordblindhed og stammen, folk som er mere praktisk orienterede og i fare for at blive skubbet ud på et sidespor i uddannelses- og arbejdsmæssig sammenhæng.

Med henblik på dem bør der laves nogle særlige uddannelses tilbud - med plads til at tage individuelle hensyn, være opmærksom på det enkelte menneskes kvaliteter og stærke sider og gøre en indsats for at videreudvikle disse. Herved får mennesker, som har svært ved at leve op til de samfundsmæssigt store krav til effektivitet, mulighed for at finde en plads og indgå i en sammenhæng - arbejdsmæssigt og ikke mindst menneskeligt.

Både tanken om at bevare de gamle håndværk og ønsket om at inddrage praktisk orienterede personer i museumsarbejdet indgår i udviklingen af Skjern-Egvad Museums uddannelsesprojekt. For i museernes daglige rutiner og formidlingsmæssige aktiviteter og ikke mindst i forbindelse med bevaringen af de historiske håndslag

og løsning af serviceopgaver, er der mulighed for at besætte flere arbejdspladser med praktisk orienterede - og i denne sammenhæng alt andet end ressourcetsvage personer! Forud går dog en oplæring, som bl.a. en praktisk museumsmedhjælperuddannelse kunne tage vare om.

Uddannelsesprojektet ved Skjern-Egvad Museum har således flere formål. Det skal dels sørge for en faglig og menneskelig opkvalificering til arbejdsmarkedet, herunder efterkomme museernes behov for kvalificeret arbejdskraft, dels holde liv i

Levendegørelsen på Skjern-Egvad Museum stiller krav til museumsmedarbejdernes praktiske kunnen. Efter tre måneders kursus arbejdes der her med instruktion i jernalderaktiviteter.

TEORETISKE MODULER

Introduktion	20
Formidling & pædagogik	37
Samarbejde & Service	37
Standard Sikkerhedskursus	12
Museumskendeskab	21
Historie	21
Natur & Miljø	20
EDB	24
Tysk/Dansk for ordblinde	30

PRAKTISKE MODULER

INSTRUKTØRMODULER

Smedning I	30
Smedning II	30
Jærnuvinding	20
Motorsavkursus	24
Skind- og læderafnying	16
Træarbejde	24
Fritidtsliv	20
Keramik	18
Elementært tekstilarbejde	21
Ben & hornarbejde	21

SERVICEMODULER

Grundkursus Erhvervsrengøring	74
Serviceholdning	10
Grund & Hovedrengøring	37
Reng. og omgang m. samlinger	10
Atvikling af arrangementer	30
Områdekendeskab - hvad er hvor?	30
Særlige sikkerhedskurser	10
Pædelfunktioner	21

LANDBRUGSMODULER

Grundkursus for landbrugsmedhjælpere	111
Historisk landbrug /studieture	21
Historisk jordbrug	37
Historisk dyrehold	37
Historisk havebrug	16

Det praktiske museumsmedhjælperkursus varede tre måneder, med seks ugers teoretiske og seks ugers praktiske moduler. De teoretiske fag var obligatoriske for alle, mens der frit kunne vælges mellem instruktør-, service- eller landbrugsmoduler i den praktiske del af uddannelsen.

gamle håndlag og arbejdsmetoder. Begge formål søger vi at bygge ind i uddannelsesinitiativerne.

Uddannelse ved Skjern-Egvad Museum

Skjern-Egvad Museum har gennem flere år arbejdet med forskellige uddannelsesopgaver. Gennem de sidste seks år har museet således stået for den kulturhistoriske del af Skov- og Naturstyrelsens naturvejlederuddannelse samt for turist- og formidlingskurser for ledige kvinder. Hertil kommer en lang tradition for kurser for de omkring 180 frivillige.

I foråret 1995 bevilgede Ringkjøbing Amtskommunes Uddannelses- og Kulturudvalg penge til ansættelse af en uddannelseskonsulent med henblik på udviklingen af en praktisk museumsmedhjælperuddannelse, og i februar 1996 kunne museets første længerevarende uddannelsesforløb, det praktiske museumsmedhjælperkursus, så igangsættes med økonomisk støtte fra Arbejdsformidlingen i Ringkjøbing Amt.

Siden februar 1995 har museet beskæftiget en gruppe jobtræningspersoner, ansat i et 18 måneders særligt tilrettelagt jobtræningsforløb indenfor historisk byggeri, med indlagt kursus og efterfulgt af seks måneders jobgaranti. Museets første prak-

tiske museumsmedhjælperkursus blev udformet med denne personalegruppe for øje.

Efter jobtræningsforløbets start er der ændret på planerne for museets byggeopgaver, hvorved jobtræningspersonerne i højere grad er tænkt ind i de opprioriterede formidlingsmæssige aktiviteter.

I tilknytning hertil voksede behovet for en baggrundsuddannelse, der dels kunne sikre dem en faglig ballast, dels den nødvendige serviceprægede holdning.

Det praktiske museumsmedhjælperkursus skal således ses som et forsøg på at kvalificere deltagerne til at kunne varetage arbejdsfunktioner af varierende art, fra udadvendte formidlingsmæssige aktiviteter til aktiviteter af mere serviceagtig karakter.

Selvom udgangspunktet var at skabe et forløb med vægt på faglig opkvalificering af deltagerne, skulle en udvikling af de faglige kvalifikationer gå hånd i hånd med en personlig udvikling. Det var vigtigt også at kvalificere deltagerne til at optræde frit, sikkert, selvstændigt og ansvarsfuldt sideløbende med en dygtiggørelse indenfor de respektive arbejdsområder, servicering såvel som formidling.

Målgruppen for uddannelsesprojektet var en gruppe 30-60 årige ledige mænd og kvinder med forældede eller slet ingen uddannelser. Endvidere deltog to af museets ansatte.

Holdet bestod af ialt 16 personer - fra folk som havde arbejdet ved museet i længere tid til folk som bogstaveligt talt kom ind fra gaden uden nogen form for forhåndskendskab til museumsverdenen. Når hertil lægges en stor spredning i alder, uddannelsesmæssig baggrund, evner, motiva-

tion og engagement, turde det vist fremgå, at der var tale om en yderst uhomogen gruppe!

Det praktiske museumsmedhjælperkursus

I opbygningen af kurset blev der taget både faglige og personlige hensyn, med en skelen til deltagernes kvaliteter, evner, behov og interesser. Intentionen var at styrke de stærke sider og uddanne deltagerne til at udfylde en plads på museet i både arbejdsmæssig og menneskelig sammenhæng.

Kurset indeholdt dels seks ugers teoretisk, dels seks ugers praktisk undervisning fulgt af ni måneders beskæftigelse på museet. Der blev i de fælles teoretiske moduler undervist i almene fag (tysk og edb), museumsfaglige moduler (museumskenndskab, historie, natur og miljø) samt personlighedsudviklende fag (formidling, pædagogik, samarbejde og service).

De praktiske moduler fordelte sig som tidligere nævnt på tre forskellige linier, en instruktørlinie koncentreret om historiske håndværk med relation til jernalderen, en grøn linie med henblik på historisk landbrug og arbejde med de grønne arealer samt en såkaldt servicelinie med pedel- og viceværtstidiscipliner, rengøring og andre serviceprægede opgaver.

De teoretiske moduler havde forskellige mål. I de almene fag var intentionerne at give deltagerne en elementær viden og nogle redskaber til selv at gå videre og dygtiggøre sig på egen hånd. De museumsfaglige moduler blev valgt for at gøre deltagerne bekendt med ideen bag og de fysiske rammer omkring Skjern-Egvad Museum.

Fortid og nutid mødes. Også på et museum kan der være brug for undervisning i brug af motorsave.

Kursisterne skulle have en større generel museal viden samt baggrundsviden og forståelse for lokalområdets historie og ikke mindst de natur- og miljømæssige forhold, der er karakteristiske for egnen - viden og informationer deltagerne nu kan bruge fagligt og videregive i kontakten med publikum.

Med de personlighedsudviklende moduler var formålet at pege på de mekanismer, der spiller ind i såvel formidlingsøjemed som i den daglige omgang med mennesker. Det var i den forbindelse vigtigt også at berøre emner som tolerancetærskler og »omstillingsparathed« - evnen til ikke at lade sig gå på af eller slå ud af pludseligt opståede, uforberedte eller uventede situationer.

Formålet med de praktiske moduler var at tilføre deltagerne en kunnen, som gerne skulle smitte af på kvaliteten af formidlings- og servicefunktioner ved museets forskellige arbejdsområder.

I instruktørmodulerne var det derfor vigtigt, at der blev anvendt fagligt kompetente undervisere, mens der i de mere serviceprægede moduler blev indbygget for-

skellige uddannelsesrelaterede AMU-kurser, ligesom der blev anvendt fagligt uddannede lærere i den mere museumsrettede del af undervisningen.

Undervisningen blev varetaget af gæstelærere og museets faste personale. Der blev undervist på museets forskellige afdelinger og foretaget ekskursioner til andre museer.

For flere af museets ansatte var det i øvrigt noget af en udfordring lige pludselig at skulle til at undervise. Alle - også de udefra kommende gæstelærere - gjorde dog en indsats for at målrette undervisningen til Skjern-Egvad Museums museumsmedhjælperkursus, så undervisningen kunne få et museumsrelateret indhold.

Hvad angår den pædagogiske side af kurset blev der lagt vægt på en undervisning, hvor aktivering af kursusdeltagerne blev prioriteret højere end »tør« teori.

Dette skete ud fra en fornemmelse af, at et alt for teoretisk udformet kursusforløb kunne virke for overvældende for størstedelen af målgruppen og dermed have en negativ følgevirkning, der kunne minde om eventuelle tidligere skolemæssige nederlag.

Det vigtige i forløbet var igen at sætte folk i en læreproces og derigennem bringe dem videre fagligt og menneskeligt, måske endog at motivere dem til videre uddannelse på eget initiativ, evt. gennem deltagelse i kurser i voksenundervisningssektoren.

At kurset måles som en succes fremgår vist af indledningen!

I det praktiske museumsmedhjælperkursus blev undervisningen varetaget af både gæstelærere og museets faste personale. Konservator Lizzi Thamdrup fra Konservatoriet i Gram instruerede på servicelinien bl.a. i rengøring i udstillinger og samlinger.

Hvad skal der ske i fremtiden

På grundlag af de allerede opnåede erfaringer arbejder museet nu videre med uddannelsesprojektet. Fra efteråret 1996 sigter vi mod at afprøve forskellige kortere og længere uddannelsesforløb, baseret på den gældende uddannelseslovgivning og i samarbejde med allerede etablerede uddannelsesinstitutioner i området.

Der tænkes her på faste temakurser, kortere forløb for alle interesserede, uddannelse af frivilligt og fast personale, uddannelse af jobtræningspersoner samt udvikling af længerevarende praktiske museumsmedhjælperuddannelser for forskellige målgrupper, herunder også praktisk orienterede personer.

Da vi er et museum, tilmed et økomuseum, lægger vi vægt på at en historisk dimension, etnologiske indfaldsvinkler samt frilufts- og miljømæssige aspekter går som en rød tråd gennem de forskellige uddannelses tilbud.

Målet er nu at udvikle faste uddannelses tilbud i museumsregi, uddannelser med nye perspektiver og nye muligheder for beskæftigelse, og uddannelser som skal kunne accepteres i det etablerede uddannelsessystem og sidestilles med allerede etablerede tilbud. Bundsbæk Møllegård, der i øjeblikket er under udbygning som kursus- og friluftsgård, vil få en central placering i udvikling og afvikling af de mange forskellige uddannelsesinitiativer.

Bødkerhåndværket – bevaring af et levende håndværk

Indledning

Langt de fleste museer i dagens Danmark indsamler og gemmer redskaber og værksteder fra de uddøende håndværkerfag. Man bruger mange ressourcer på at registrere og beskrive brugen af genstandene i et fortvivlet forsøg på at opbevare en rest af de levende håndværk til fremtiden. Men det er utilstrækkeligt at gemme håndværket via genstandene. Håndværket består nemlig først og fremmest af håndværkeren. Det er håndværkeren, der giver genstandene liv. Et bødkerværksted uden bødker fortæller ikke ret meget historie.

På Hjerl Hedes Frilandsmuseum har vi en meget lang tradition for at vise arbejdende værksteder. Da museet i sin tid begyndte på »levendegørelsen«, var det primært for at formidle arbejdsprocesser til publikum. Idag har de arbejdende værksteder fået en anden betydning. Man er inden for museumsverdenen begyndt at erkende, at arbejdsprocesserne i sig selv er værd at tage vare på.

De levendegjorte værksteder på Hjerl Hede er indenfor visse typer håndværk unikke, fordi de truede håndværk her endnu kan komme til sin udfoldelse. Bødkerværkstedet, varetaget af bødtermester Niels Møller, er sandsynligvis det eneste sted i Danmark, som viser bødkerhånd-

værket, som det virkelig var. Her fremstilles kar, bøtter, dritler og tønder. Det er ikke nogen »narreproduktion«, som kun er sat i værk af museet for at tilfredsstille publikums nysgerrighed. Produkterne er lavet for at kunne bruges, og der er gode afsætningsvilkår til andre museer, historiske værksteder og folk med forkærlighed for gedigne produkter.

Da vores bødtermester Niels Møller rundede de 70 år og begyndte at snakke om at træde ned, så det ud til, at Hjerl Hede måtte opgive at bemande værkstedet med en faguddannet bødker. Både museet og Niels Møller havde været opmærksom på denne situation igennem lang tid. I 1991 søgte man derfor Kulturministeriet om støtte til en lærling, så faget kunne overleve i endnu en generation, men fik afslag.

Hvad museet og vel de fleste med interesse for håndværk anså for en meget vigtig del af vores kulturelle arv var åbenbart ikke bevaringsværdigt?

Det var derfor meget glædeligt, at Simon Spies Fonden besluttede sig for at yde den nødvendige økonomiske støtte til uddannelsen af en bødker.

I indeværende år har vi derfor påbegyndt uddannelsen af en bødkerlærling. Ved valget af lærlingen har vi lagt meget vægt på, at vedkommende skulle have en uddannelse indenfor træfagene i forvejen, således at

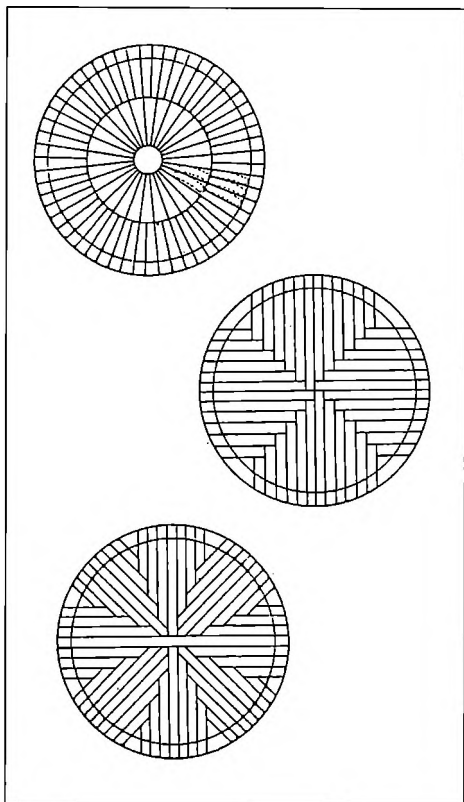

Bødkermester Niels Møller, pudser karrets side med ziklingen. I denne sommer fik han sin første lærling i mange år.

bødkeruddannelsen på 1½ år kunne blive så optimal som mulig. Vores nye bødkerlærling Kristian Pedersen, Haderslev, er uddannet snedker. Han skal nu oplæres ud fra

Niels Møllers lærling, Kristian Pedersen høvler kanten på en ørebølge til.

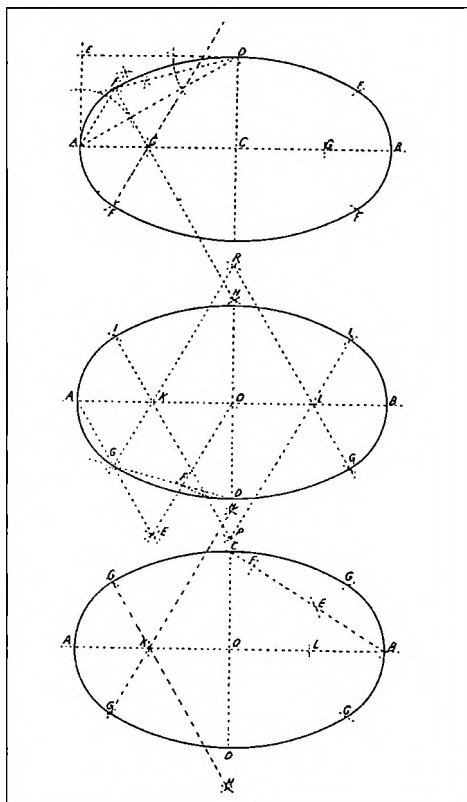
Skematisk fremstilling af forskellige måder at kløve og opskære træ til stavene. Ill. Fagtegning for Bødkere.

de gamle traditioner med vægt på det praktiske arbejde og med mesters bevågenhed i baggrunden. Uddannelsen bliver meget intensiv, og den viden, Kristian Pedersen skal tilegne sig, vil om få år være helt unik.

Hvorledes kunne bødkerhåndværket i løbet af tre tiår blive truet af udryddelse?

Bødker teknikken er gammel, allerede i oldtiden kendte man til den. Håndværket

Udregning af rummål og materialeforbrug til en tønde med oval form.
 Ill. Fagtegning for Bødkere.

kan karakteriseres ved, at bødkeren er i stand til at lave en tæt opbevaringsgenstand af flere stykker træ.

Før bødkerhåndværket blev udviklet, måtte man ty til udhulede træstammer, store lerkrukker og sammensyede huder, når man skulle opbevare store mængder af vand, vin eller lignende.

Det revolutionerende ved bødkerhåndværket var, at man nu kunne lave tætte opbevaringsgenstande i mange størrelser, lige fra små bølter til gigantiske tønder og kar.

Bødkerhåndværkets produkter var desuden robuste. En tønde går ikke så let i stykker som en lerkrukke.

Bødkerhåndværket kom i middelalderen ind under fastere rammer. Laugsvæsenet fordrede en formaliseret uddannelse af lærlingene, og derved opstod der også en uddannelsestradition indenfor bødkerhåndværket. Visse manuelle teknikker og faglig viden måtte beherskes for, at man kunne blive svend og senere mester. Bødkerhåndværket blomstrede både på landet og i byerne i de næste mange århundreder, for der var god efterspørgsel både efter tønder og kar.

Da zinkbaljerne og plastikspandene kom frem, gik bødkerhåndværket sin undergang i møde. En del bødkere havde dog stadig god afsætning af dritler til mejerier og slagterier, indtil et forbud i 1972 satte en stopper for det.

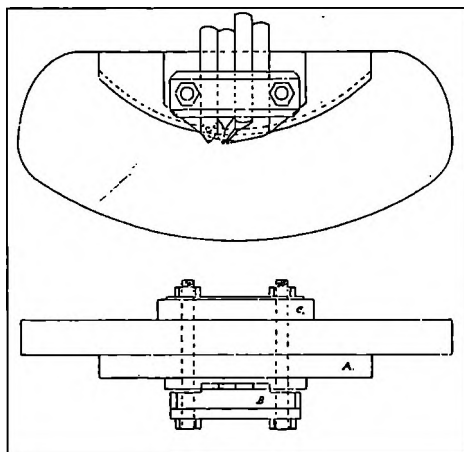
Enkelte bødkere overlevede ved at lave fastelavnstønder, en fabrikation som har

Bødtermester selv, Niels Møller, skærer kanten til.

givet hele faget et dårligt ry. Der er meget langt fra en fastelavnstønde til de vandtætte kar, tønder og bøtter, som er bødkerens egentlige produkter. Alligevel er det fastelavnstønder, de fleste forbinder med faget.

Efter anden verdenskrig har produktionsmåden i samfundet ændret sig dramatisk. I årene før, under og lige efter krigen blev der stadig uddannet mange lærlinge indenfor bødkerhåndværket. I 1950'erne blev stagnationen indenfor håndværket

»Kros«, der bruges til at lave rillen, hvori bunden på tønden anbringes.

Ill. Fagtegning for Bødkere.

mærkbar, og mestrene uddannede ikke arvtagere. Fra 1950'erne til nutiden er der næsten ikke blevet uddannet nye folk indenfor bødkerhåndværket.

På dette punkt viser bødkerhåndværket fællestræk med alle de andre truede håndværk. På grund af at håndværkene altid har hørt til de frie næringer, har der været en

ubrydelig tradition for, at mesteren selv finansierede uddannelsen af lærlinge. Denne tradition har i de seneste tiår nærmest taget livet af mange gamle fagområder.

Indenfor de teoretiske fag er situationen en anden. På grund af at de ligger indenfor en anden videnstradition, er det staten som finansierer studenternes uddannelse. Havde håndværkene hørt til de boglige uddannelsesområder, ville man aldrig have ladet denne udvikling gå sin skæve gang. Hvis de boglig-teoretiske fagfelter havde været nødt til at finansiere oplæringen af deres egne studenter, kunne de fleste nemlig snart nedlægge sig selv. De boglige uddannelser betales af staten uden skelen til rentabilitet.

At der ikke er blevet uddannet bødkere i de sidste mange tiår er først et problem, som for alvor mærkes nu. De folk, som fik deres uddannelse omkring anden verdenskrig, fortsatte indenfor deres fag. Derved kunne behovet stort set dækkes af dem.

Idag er situationen imidlertid den, at de personer, som var 15 år i 1935, idag er over 70 år. Der findes ikke bødkere på 40, 50 eller 60 år. Det er derfor i sidste sekund, at den viden bødkerhåndværket indeholder overføres til en yngre generation.

At bevare det levende

Bødkerhåndværket er, som de fleste håndværk, manuelt arbejde, baseret på at oplæringen foregår ved en overførsel af mesterens erfaringer til lærlingen. Mester forklarer og viser lærlingen, hvorledes han skal gøre. Derefter udfører lærlingen arbejdet og bliver rettet igen.

Dette kan gentages et uendeligt antal

gange, indtil lærlingen udfører arbejdet tilfredsstillende. Derefter bliver han sat til noget nyt. Mester fortæller løbende lærlingen om sine erfaringer, vurderinger osv. I denne proces vil lærlingen efterhånden få faget »ind under huden«.

Man kan også kalde den håndværksmæssige viden for en vidensart, som »sidder i kroppen« på udøverne. Det er en viden, som er karakteriseret ved, at når man endelig kan den, »er det lettere gjort end sagt«.

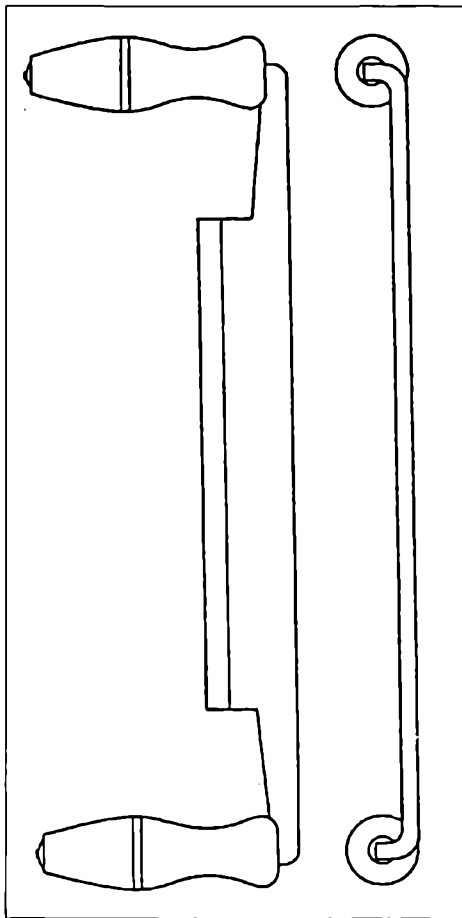
Megen håndværksviden har vi i en form, som gør, at ordene ikke strækker til. Når Niels Møller om sommeren demonstrerer bødkerhåndværket, spørger publikum om dette og hint. Hvorfor skal tingene gøres præcis på denne måde? Der er intet teoretisk svar på spørgsmålet, men det skal gøres sådan, ellers bliver det forkert. Hvorfor? Det er noget, han har lært, og sådan fungerer det. Det kan ikke gøres på nogen anden måde.

Den viden, som vi ikke er istand til at sætte ord på, har mange navne. På engelsk kalder man den for »tacit knowledge«, som nærmest kan oversættes med »tavs viden«. Den oplæring, vores lærling Kristian Pedersen skal gennemgå, vil dels bestå i mundtlige instrukser, men også for en stor del i, at Niels Møller viser ham manuelt, hvordan han skal gøre.

Han skal lære, hvordan man holder på og håndterer værktøjet. Han skal lære at se og føle på materialer for at kunne bedømme dem. Han skal lære mange forskellige måder at bearbejde træet på - et samlet puslespil af bevægelser som skaber det færdige produkt. Indenfor bødkerhåndværket findes endvidere mange gamle og indviklede

udregningsmetoder, som bødkeren må kunne i hovedet for at beregne rummål og omfang.

Den form for »tavs viden«, som Kristian Pedersen skal tilegne sig, er meget vanske-

»Retkniv«, som bødkeren bruger til at give stavene den ydre runding. Ill. Fagtegning for Bødkere.

lig at overføre til skrift. Hvordan skal man via skrift beskrive en bevægelse? Hvad

*Bunden skæres til.
Det klarer mester
selv. Bunden skal
passe nøjagtigt i
krøsningen.*

med den ældre bødkers erfaringer, som fortælles løbende efterhånden som materialerne og arbejdet inspirerer ham?

Man kan forsøge at indfange den »tavs viden« med film, men materialerne til en tønde er forskellige hver gang og derfor er arbejdsprocessen ikke nøjagtig ens hver gang. Filmen bliver et enkeltstående eksempel på, hvorledes en tønde kan laves. Den giver ikke den erfaring, som er nødvendig for, at lærlingen senere kan lave 100 tønder.

Den viden bødkerhåndværket besidder, kan man også kalde en personlig form for viden. Til forskel fra de boglig-teoretiske fag, hvor en lærer kan overkomme at undervise en klasse, magter bødkermesteren indenfor den manuelle tradition ikke at oplære mere end få antal lærlinge ad gangen. En lærer kan henvise sine elever til en bog, hvori de kan finde svarene. Indenfor den manuelle videnstradition, som bød-

kerhåndværket repræsenterer, findes svarene ikke i en bog, men derimod i mesters hovede. Derfor er denne form for viden også totalt afhængig af at blive vedligeholdt af dens udøvere.

Når Niels Møller siger, at han faktisk godt kunne tænke sig at blive 100 år, så han i det mindste selv kunne holde faget i live - så er det en realitet. Man kan godt se på Niels Møller som en forvalter af den viden, bødkerhåndværket besidder. Han er efterhånden en af de eneste personer i Danmark, som har den vidensversion, der findes. Og der er vel at mærke ingen back-up.

Vi har et håb om, at lærlingen Kristian Pedersen skal blive det 21. århundredes »back-up« for bødkerhåndværket. Vi vil nu bevare bødkerhåndværket, som den vidensart det er - nemlig en levende vidensart. Vi vil ikke kun forsøge at gemme den for fremtiden i form af bånd, værktøj, film og skrift. Disse forsøg på at gøre det leven-

Når bunden er sat på plads i krøsningen, skal baljen beslås med tøndebånd.

Men det skal naturligvis også først gøres klar. Og som alt andet hos bødkeren er det også håndarbejde.

de statisk, giver kun nogle svage afspejlinger af den viden bødkerfaget indeholder. Derimod agter vi at »bevare håndværkeren« og dermed en levende vidensversion af bødkerhåndværket.

Mesteren og lærlingen i arbejde

Gæsterne på Hjerl Hedes Frilandsmuseum kunne i denne sommer opleve et bødkerværksted, hvor der befandt sig et ungt menneske under seriøs oplæring. De mennesker, som tog sig tid til at følge oplæringen i værkstedet, fik en god forståelse for den dybde, bødkerhåndværket besidder.

Arbejdsprocessen når man laver et kar, er kortfattet følgende: Bødkeren finder træet, som skal anvendes. Træet vurderes og lagres. Træet kløves og opskæres til staverne, som sidder i siden på karret. Staverne tildannes, så de passer til hinanden i en let skrånende cirkel. Karrets side rejses og

tvinges sammen i et tøndebånd, det kaldes, at drive karret sammen. Karret høvles jævnt indvendigt. Den rille i indersiden på karret, hvor bunden skal sidde rides hårdt ind i siden. Denne rille kaldes krøsningen. Karrets bund fremstilles og skæres til, så den passer i krøsningen. Karret beslås med tøndebånd. Tilslidst pudses karret på ydersiderne.

I denne proces bruges et stort antal værktøj og mange teknikker. Bødkeren skal kunne anvende en økse og båndsav. Til staverne anvendes flere forskellige båndknive og retknive og en såkaldt strygehøvl, som er stationær. Til at høvle og pudse karret bruges mange forskellige slags knive og høvle: slethøvlen, skrubhøvlen, ziklingen og tværskagen. Når krøsningen skal laves anvendes et specielt værktøj, som kaldes en krøs. Når karret beslås skal han kunne anvende en hammer og drivholt.

Værktøjet er én del af arbejdsprocessen, måleredskaberne en anden. Bødkeren anvender *modeller*, når staverne laves. Der findes forskellige modeller til hvert kar, bønne eller tønne alt efter størrelse. Modellerne laves af bødkeren selv efter gamle forlæg. Til at måle tøndebånd anvendes et *målebjud*. Ellers bruger bødkeren forskellige *passere* til udmåling og beregning.

I oplæringen går bødkerlærlingen fra det simple arbejde til det mere komplicerede. Fyrretræ er det letteste materiale at begynde med, dernæst følger de hårdere træsorter som ask, bøg og eg. Først skal lærlingen lære at lave runde bønner i forskellige størrelser. Her er strippen, som før i tiden blev anvendt, når man malkede køer, et godt øvelsesobjekt. Dernæst følger runde bønner og kar med lidt vanskeligere detaljer, som ørebalje, vandspand med hank, smørbønne med låg, smørkærne, skæppekar osv.

Lærlingen skal også lære at lave tønner. Til forskel fra bønner og kar, som har lige sider er tøndens sider buede. Bugen på tøndens er bredest og enderne smallest. Når tøndens er rejst og dens ene ende drejet sammen, vil staverne stritte ud i den anden ende. Omkring denne ende lægger man et reb og staverne snøres sammen. Desto hårdere træet er, desto vanskeligere bliver denne arbejdsproces.

Når man laver et egetræsfad, tændes der et lille bål inde i tøndens, samtidig med at man holder ydersiden fugtig med kogende vand. Således »dampet og fyret« er det muligt at forme egetræstaverne.

I den sidste del af læretiden skal lærlingen lære at lave store komplicerede kar. På dette tidspunkt skal han lære at beregne og

udforme både runde, ovale og ægformede kar, som kan rumme op til flere hundrede liter væske. Indenfor denne kategori findes der saltkar, mejerikar, mæskekar osv.

At befinde sig i en oplæringssituation byder både på frustrationer og glæde. Frustrationerne melder sig, når materialerne ikke vil makke ret. Når mester siger, at man skal gøre arbejdet om igen, fordi det ikke er nøjagtigt nok. Og når man ikke helt kan forstå, hvorfor udregningsmetoden kommer til det resultat, mester siger, den gør.

Til gengæld er glæderne også store. Kristian Pedersens glæde var åbenlys, da der blev hældt vand i det første kar, og det konstateredes, at det var vandtæt! Det er også spændende, når staverne efter mange timers arbejde med at stryge og rette til endelig rejses, og alt passer perfekt.

Perspektiver i arbejdet med bevaringen af det levende håndværk

Hjerl Hedes Frilandsmuseum arbejder aktivt for, at man skal bevare de gamle håndværksfag som en levende vidensart. Vi har nu påbegyndt uddannelsen af en bødker og håber i de kommende år at påbegynde uddannelsen af lærlinge indenfor andre grupper af truede håndværk, som rebslageren, karetmageren, træskomageren, sadelmageren og drejeren. De gamle håndværk er alle en vigtig del af vores kulturelle vidensarv.

Museerne opbevarer store samlinger af håndværkernes værktøj, og ikke mindst deres frembringelser. Der er store samlinger af karetmagerens vogne, kurvemagerens kurve, væverens tekstiler, sadelmage-

rens seletøj, drejerens rokke, smedens jerngenstande, snedkerens træarbejde, rebslagerens reb, pottemagerens potter og bødkerens kar.

Uden de levende håndværkere med deres viden og fagtraditioner, er det vanskeligt at forstå det genstandsmateriale museerne forvalter, enten det drejer sig om produkter eller værktøj. Hvordan blev tingene lavet? Hvilke materialer blev anvendt? Hvor lang tid tog det? Er genstanden et udtryk for godt eller dårligt håndværk?

Uden de levende håndværk har vi desuden problemer med at få vores samlinger repareret på en ordentlig måde. Indtil nu har man kunnet finde reparationshåndværkere indenfor de fleste håndværk. Nu er de over 70 år, og det ser sort ud. Som et eksempel kan nævnes, at de fleste museer har tønder og kar, som er faldet i staver, men der er ingen bødker til at reparere dem.

Man bør ikke lade en vidensart forsvin-

de ud af en kultur. Håndværket er også en del af vores kulturarv. Det bør være museerens ansvarsområde at bevare den vidensarv, de truede håndværk indeholder, akkurat som biblioteker og arkiver opbevarer den boglige teoretiske viden i form af bøger og arkivalier. Men for at bevare den håndværksmæssige viden, skal man ikke forsøge at presse og transformere den til andre medier. Man skal bevare *håndværkeren*.

Vores holdning til bevaringsarbejdet bør derfor ændres, således at den levende viden også bevares. Vi skal ikke kun bevare og dokumentere og frede døde genstande, huse og landskaber. Den håndværksmæssige vidensarv er et levende dokument, som det er vores pligt som samfund at give tilstrækkelige overlevelsesvilkår. De kommende generationer skal ikke snydes for den danske levende håndværksmæssige kulturarv, fordi vores bevaringsbegreb er for snævert.

Bødkermester og lærlig i dyb koncentration om arbejdet på værkstedet.

Litteraturliste:

- »Gamle danske håndværk«. Red. George Nellesmann. Politikens Forlag, København 1971.
- »Fagtegning for Bødkere med de for Lærlinge nødvendige faglige Beregninger«. Udarbejdet på Foranledning af Bødkerlauget i København og Bødkerforbundet i Danmark 1944. 1. udgave.

Nye jernalderfund fra Vildbjerg

Herning Museums udgravninger 1986-1996

Siden december 1986 har Herning Museum i flere omgange foretaget udgravninger i forbindelse med anlægsarbejder i den nordlige del af Vildbjerg. Det drejer sig om bopladsfund og grave fra forskellige perioder af jernalderen samt enkelte andre fund.

Der er gennemført udgravninger på tre

områder, som ligger nær ved hinanden ved Sverigesvej og Norgesvej, fig. 1.

Område 1, hvor de første udgravninger fandt sted i 1986, findes ved mellemste del af Sverigesvej. Område 2 ligger ved Norgesvej, mens område 3 ligger ved den nordlige del af Sverigesvej.

Undersøelsesområderne er beliggende

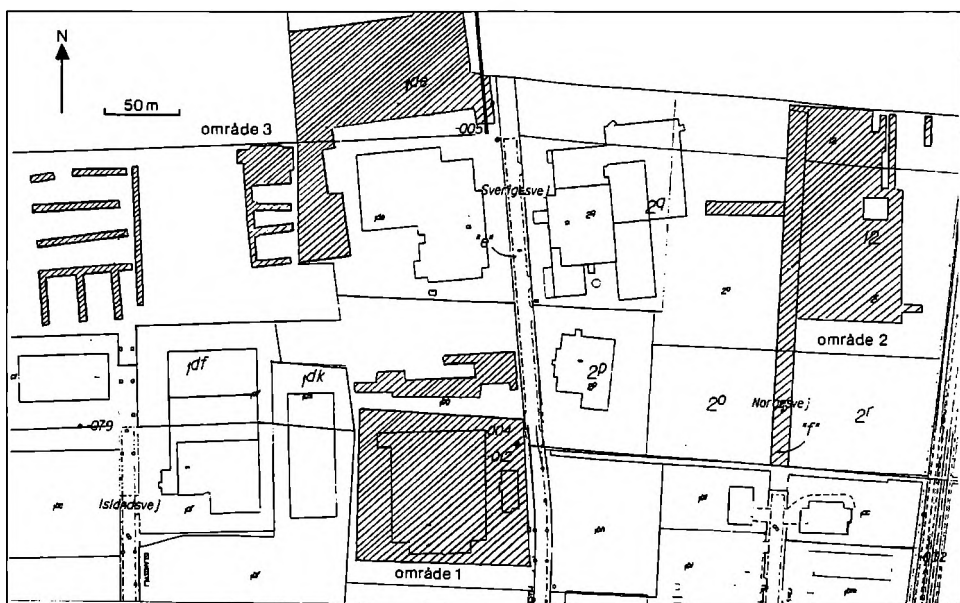

Fig. 1. De tre undersøelsesområder i den nordlige del af Vildbjerg. Område 1 ligger ved mellemste del af Sverigesvej og omfatter ca. 11.500 m², som undersøgtes i 1986-87 og 1996. Øst herfor findes område 2 ved Norgesvej, hvor ca. 12.000 m² er undersøgt i 1992-94. I område 3, ved den nordlige del af Sverigesvej, er der i årene 1993 og 1995-96 undersøgt felter og prøvegrøfter på i alt ca. 13.000 m².

ca. 600-1000 m nord for Vildbjerg Kirke. Arealerne hørte tidligere under gården Pugdal, men indgår nu i et stort industri-kvarter. De arkæologiske undersøgelser er foretaget i forbindelse med vejanlæg og erhvervsbyggeri.

Område 1

Ved den mellemste del af Sverigesvej foretoges undersøgelser i 1986-87 og 1996, fig. 2. I december 1986 var Brdr. Markussens Metalvarefabrik A/S i gang med at bygge ny fabrik. Man havde afgravet et ca. 100 x

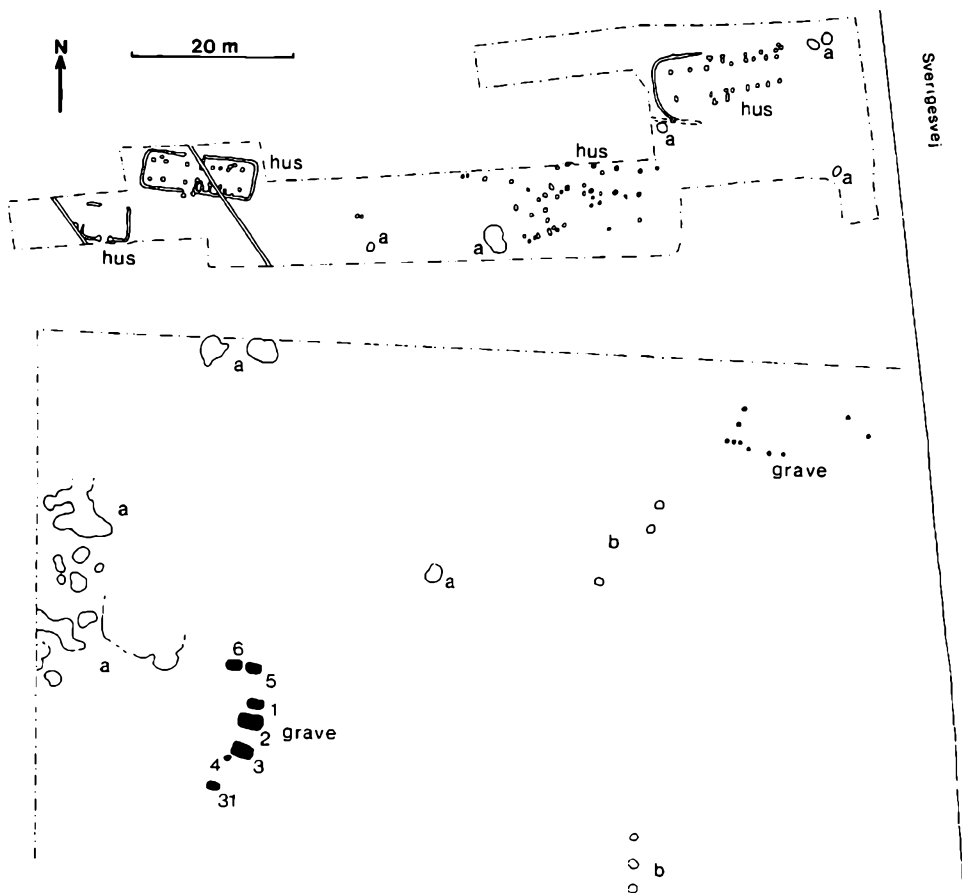

Fig. 2. Plan af område 1 ved mellemste del af Sverigesvej. I det sydlige felt fra 1986-87 (nederst) fandtes to små gravpladser og bopladsspor, blandt andet lertagningsgruber (a) og kogegruber (b). I det nordlige felt fra 1996 (øverst) undersøgtes fire huse og enkelte lertagningsgruber (a). Tegning: Jens Jørgen Kærgaard.

100 m stort areal. Her konstateredes et ildsted og et par stenlægninger. Museet blev tilkaldt, og stenlægningerne viste sig at være grave. Udgravningen foregik i vintermånederne og afsluttedes i april 1987.

Der undersøgtes seks jordfæstegrave, en lille grube med lerkar, ti brandgrave og forskellige bopladsrester fra jernalderen. Disse anlæg er vist på nederste del af fig. 2.

Inden museets ankomst var anlægssporene meget ødelagt af gravemaskiner og kørsel på byggepladsen, fig. 3. Der blev derfor ikke foretaget en systematisk afrensning af hele området. Undersøgelserne blev koncentreret om de to små gravpladser og et lille udvalg af bopladsresterne. Det er således kun en begrænset del af det ca. 10.000 m² store areal, som er undersøgt.

I 1996 skulle metalvarefabrikken udvi-

des mod nord, og museet fik mulighed for at undersøge området, inden byggeriet gik i gang. Der fandtes spredte bopladsspor, blandt andet rester af jernalderhuse. Udgravningsfeltet omfattede i alt ca. 1500 m² og er vist på øverste del af fig. 2.

Bopladsfund

I den nordlige del af udgravningsfeltet fra 1986-87 konstateredes områder med kulturlag og stolpehuller, men de blev ikke registreret og ses derfor ikke på fig. 2.

I den østlige del af feltet blev der undersøgt fem kogegruber med sort fyld og ildskørnede sten samt enkelte andre huller.

I feltets nordvestlige del var der et stort antal lertagningsgruber, som i flere tilfælde var sammenhængende og udgjorde nedgravninger, der foroven var op til 15 m i tværmål.

Fig. 3. Udsigt over den store byggegrund, hvoraf en del blev undersøgt i 1986-87. I forgrunden ses en afrenset flade med fire grave. Midt i fladen ligger de stenfyldte grave 3 og 2. Grav 1 kan anes bagest, og forrest til venstre findes den lille grube med lerkar, grav 4. Foto: Jens Jørgen Kærgaard.

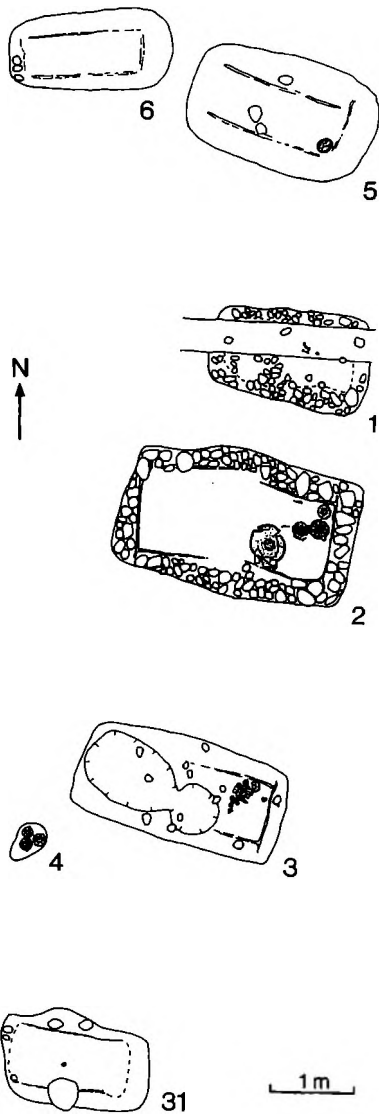

Fig. 4. Plan af gravplads med grave fra ældre romersk jernalder. Grav 4 er en lille grube med tre lerkar. De øvrige er mandslange jordfæstegrave med spor efter store trækister, som indeholdt lerkar og jerngenstande. Grav 6 var uden fund. Tegning: Jens Jørgen Kjærgaard

Fig. 5. Østlige halvdel af grav 2, som er den største og rigeste af gravene med et lurfad, tre andre lerkar og to jernknive. Inden for stenspækningen ses spor af trækisten og bundplankerne, hvorpå gravudstyret er placeret. Den ene jernkniv findes mellem lurfadet og det nærmeste lerkar. Den anden jernkniv ses til venstre herfor liggende på den yderste bundplanke. Foto: Hans Rostholm.

Der blev lavet prøvehuller i en mindre del af gruberne, og seks gruber blev helt udgravet. De to største af disse lå ved feltets nordkant og havde en udstrækning på mindst 3,6 m. De var lidt ødelagt af fabriksbyggeriet. Gruberne indeholdt mange skår af lerkar, knusesten og kværne samt enkelte jernslagter. Skårene kan dateres til tidlig førromersk jernalder, dvs. ca. 500-300 f. Kr.

Disse lertagningsgruber eller affaldsgruber stammer fra opgravning af ler, som i jernalderen skulle bruges til blandt andet lerkar, ovne og lerklining af vægge i huse. Hullerne blev bagefter fyldt op med affald.

I 1996 undersøgtes et par lertagningsgruber og rester af fire huse. Det bedst bevarede af husene lå mod vest og var 14 m langt og knap 5 m bredt, fig. 2 (øverst til venstre). Husets vægge bestod af en smal grøft, som midt i begge langsider var afbrudt af en indgang. Inde i huset var der otte par store huller fra de tagbærende stolper, og i østlige del fremkom rester af staldens båseskillerum. Huse af denne type er fra århundrederne før år 0 (førromersk jernalder). Af de to huse i den østlige del af feltet var overvejende bevaret huller fra de tagbærende stolper.

Jordfæstegrave

I vestlige del af udgravningsfeltet undersøgtes seks jordfæstegrave samt en lille grube med lerkar. Disse anlæg lå tæt sammen inden for et område på ca. 16 x 5 m og

er vist på fig. 4. Gravene 1-3 og den lille grube (grav 4) ses desuden på fig. 3.

Grav 2, som lå midt i gruppen, var den største af gravene og bestod af en 280 cm lang og 150 cm bred nedgravning, som gik 50-60 cm ned i den lerede undergrund. Der var tydelige spor efter en ca. 225 cm lang og 90-100 cm bred plankekiste, som viste sig ved mørke striber. Endestykkerne gik 10 cm uden for kistens langsider. Trækisten har været mindst 45 cm høj.

Omkring kisten var en kompakt pakning af mindre sten. I selve graven fremkom en del sten, som oprindeligt må have ligget hen over låget, inden kisten faldt sammen.

Den østlige halvdel af graven ses på fig. 5. På gravbunden var spor af brede planker, der lå i gravens længderetning. Herpå stod i gravens østlige del et lervad og tre andre lerkar, fig. 6a. Lervadet var 36 cm i dia-

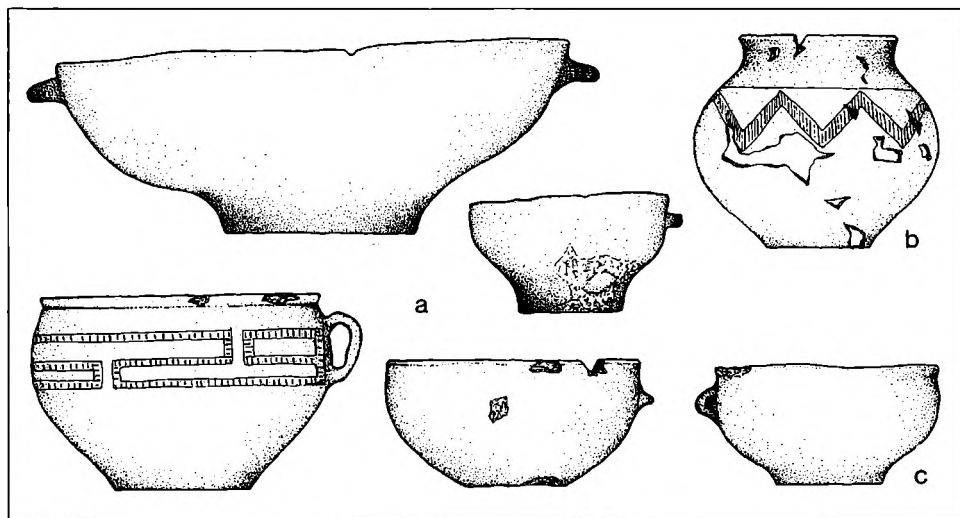

Fig. 6. Lerkar fra gravplads fra ældre romersk jernalder. Der vises et lervad og tre andre lerkar fra grav 2 (a), samt lerkarret fra grav 5 (b) og et af de tre lerkar fra grav 4 (c). Gengivet i 1/5 af naturlig størrelse. Tegning: Jens Jørgen Kærgaard.

meter og havde to vandrette hanke. Det ene af lerkarrene, der er 14 cm højt, har såkaldt mænder-ornamentik. Ved siden af lerkarrene fandtes to jernknive, fig. 7. Knivene var 10,7 og 8,5 cm lange, og begge havde rester af træskaftet bevaret.

Grav 1, som lå umiddelbart nord for den store grav, var 190 cm lang og kun ca. 12 cm dyb. Der var meget svage kistespor, og der manglede oldsager i selve graven. Men i en moderne drængrøft, som gik på langs gennem graven, fandtes enkelte skår, som uden tvivl hører til graven.

Helt mod nord lå gravene 5 og 6, som var henholdsvis 225 cm og 195 cm lange. I de kun 10-15 cm dybe nedgravninger var tydelige kistespor. Grav 6 var uden oldsager, mens der i det sydøstlige kistehjørne i grav 5 fandtes et 15 cm højt lerkar med zigzag-ornamentik, fig. 6b.

Grav 3 lå lidt syd for den store grav i en 260 cm lang, 135 cm bred og 40 cm dyb nedgravning. Der var mange sten og tydelige spor efter en 70 cm bred kiste. I gravens østende fremkom skår af et lerkar.

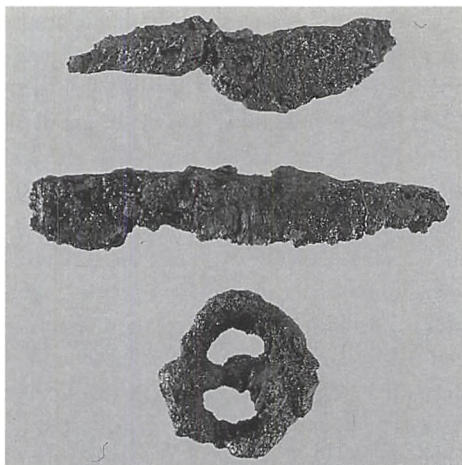

Fig. 7. Jerngenstande fra grave fra ældre romersk jernalder. Øverst ses de to jernknive fra grav 2. De er 10,7 og 8,5 cm lange og har rester af træskaftet (til venstre). Nederst vises det 4 cm store jernspænde, som lå midt i grav 31. Foto: Kjeld Hansen.

Under gravens vestlige del var der en lille grube, som var ældre end graven, men uden daterende fund.

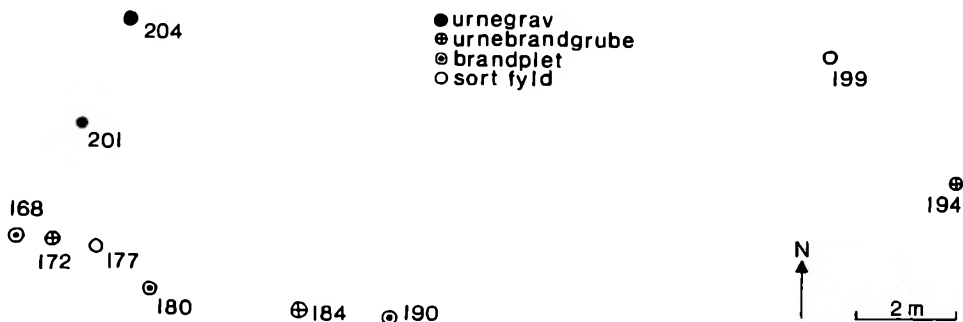

Fig. 8. Plan af de ti brandgrave fra førromersk jernalder i nordøstlige del af undersøgelsesområdet fra 1986-87. Inden for den ca. 18 x 6 m store gravplads fremkom fire forskellige gravtyper. Gengivet i ca. 1/150 af naturlig størrelse. Tegning. Jens Jørgen Kærgaard.

Omkring 40 cm sydvest for grav 3 fandtes grav 4, som bestod af en lille nedgravning på 35-50 cm i diameter. Den var kun 10 cm dyb og indeholdt 3 lerkar, som var i meget dårlig stand, da de har stået lige under det moderne pløjelag. Det ene af lerkarrene vises på fig. 6c. De to andre er af omtrent samme form og størrelse.

Et større område omkring disse grave blev undersøgt for at finde flere anlæg. Her ved fremkom grav 31, som lå lidt syd for de øvrige grave. Nedgravningen var 180 cm lang og kun bevaret i 5-10 cm's dybde. Der var kistespor, og midt i graven lå et rundt jernspænde, fig. 7. Spændet var ca. 4 cm stort og har antagelig siddet på den dodes dragt.

De i alt syv grave udgør en lille gravplads med stort set samtidige grave. Alle lerkar kan dateres til ældre romersk jernalder, dvs. fra ca. år 0 til 200 e. Kr. De seks af gravene er jordfæstegrave, hvor den døde blev nedlagt ubrændt i en stor trækiste, som lå ca. vest-øst. Ingen af gravene havde spor efter skelettet. Fra andre fund ved man, at den døde normalt lå på højre side med hovedet mod vest og optrukne ben. Den døde fik et begrænset udstyr med sig.

Den største grav, der lå midt på den lille gravplads, var rigest med fire lerkar og to jernknive. De øvrige havde kun et lerkar eller et lille jernspænde. I en af gravene var ingen oldsager bevaret. Der kan have været gravudstyr af let forgængelige materialer, f.eks. tekstiler og træsager, som ikke har kunnet bevares i den sandede gravfyld. Det forholdsvis sparsomme udstyr er typisk for de fleste af den tids grave på Herningegnen (1).

Grav 4 adskiller sig fra de øvrige grave. Sådanne små gruber med lerkar kendes fra

andre samtidige gravpladser. I Herning Museums område er de fundet sammen med jordfæstegrave i Gullestrup nord for Herning og i Øster Troelstrup ved Avlum (2).

Gruben med lerkar kan opfattes enten som mad- og drikoffer, der er hensat ved den nærliggende store grav, eller som en symbolsk grav, hvor der af en eller anden grund ikke skulle være plads til den døde selv i graven.

Brandgrave

På den nordøstlige del af udgravningsområdet fra 1986-87 undersøgtes en lille gravplads med ti brandgrave af forskellige typer, fig. 8. Gravene lå inden for et område på 18 x 6 m på den sydlige del af en flad sandbanke.

To af gravene var urnegrave, 201 og 204, og lå lidt nord for de øvrige. De bestod af en lille nedgravning med en urne med brændte ben. Den ene af urnerne er vist på fig. 9.

I tre tilfælde var der tale om såkaldte ur-

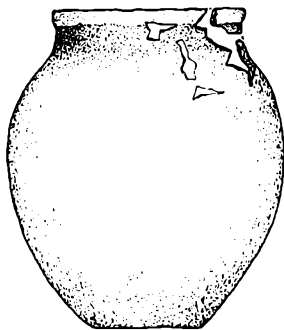

Fig. 9. Lerkar fra urnegrav 201 fra førromersk jernalder. Lerkarret er 21 cm højt og indeholdt brændte menneskeknogler. Gengivet i 1/5 af naturlig størrelse. Tegning: Jens Jørgen Kærsgaard.

Fig. 10. Udsigt over udgravningsfeltet i den nordvestlige del af undersøgelsesområdet ved Norgesvej i oktober 1994. Der ses huse, hegn og gruber fra sen førromersk jernalder. Foto: Hans Rostholm.

nebrandgruber, 172, 184 og 194, hvor både urnen og nedgravningen indeholdt sort fyld og brændte ben fra ligbålet.

Der var tre brandpletter, 168, 180 og 190, som indeholdt sort fyld, brændte ben og i et tilfælde tillige enkelte skår.

Endelig var der to små nedgravninger, som kun indeholdt sort fyld, 177 og 199. Det er uden tvivl rester af brandgrave.

De bedst bevarede af urnerne daterer gravpladsen til førromersk jernalder, dvs. fra 500 f. Kr. til år 0. En del af gravene fremtrådte ved sort fyld og nogle få brændte ben. Et par af brandpletterne var kun bevaret i 6 og 8 cm's dybde. Det ville være vanskeligt at opfatte dem som gravanlæg, hvis de ikke fandtes sammen med sikre brandgrave.

Område 2

Udgravningerne ved Norgesvej startede i

november 1992, hvor vejen skulle forlænges nordpå. Ejnar Lundsgaard, som har en virksomhed på stedet, observerede en oldtidsgrube i vejtracéet og kontaktede straks museet. I perioden frem til januar 1993 blev det 230 m lange og indtil 12 m brede nord-syd gående vejtracé undersøgt. Der fremkom et stort antal hegn og huse, som klart viste, at bopladsområdet fortsatte både vest og øst for Norgesvej.

I 1994 skulle Widane Møbler A/S opføre store fabrikshaller øst for vejen, og museet foretog udgravninger både i april-juni og oktober.

Samlet blev der undersøgt et rektangulært felt på ca. 145 x 75 m med størst udstrækning nord-syd. Hertil kommer et 80 m langt stykke af Norgesvej mod syd og et 70 m langt vejtracé mod vest. De undersøgte områder ved Norgesvej ses på fig. 1 og omfatter i alt godt 12.000 m².

Ved undersøgelserne blev der fundet bosættelsesspor fra flere af jernalderens perioder. Således var der huse, hegn og andre anlæg fra det meste af førromersk jernalder (5.-1. århundrede f. Kr.) samt fra yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder (4.-5. århundrede e. Kr.).

Anlægsspor fra forskellige perioder ligger oven i hinanden. Det skyldes, at man i jernalderen havde et bosættelsesmønster, hvor landsbyen - formodentlig i hver generation - blev nedbrudt og genopført et nyt sted, men stadig inden for samme lokale område. På fig. 10 vises en afgraved flade i den nordvestlige del af feltet ved Norgesvej.

Tidlig førromersk jernalder

Den ældste bebyggelse kan dateres til førromersk jernalders periode I-II, dvs. 5.-2. århundrede f. Kr. Det drejer sig om en

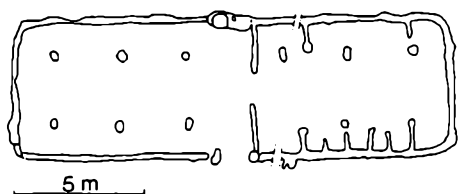

Fig. 11. Hus 1017, et treskibet langhus fra tidlig førromersk jernalder. Huset er 18 m langt, 5 m bredt og orienteret vest-øst. Der var beboelse i vestenden og stald i østenden. I staldens sydside ses seks båseskille- rum, mens der kun var bevaret to i nordsiden. Der var indgang midt på begge langsider. Oven i nordvæggens indgang blev der i 4.-5. århundrede e. Kr. nedgravet en slaggegrube. Gengivet i ca. 1/300 af naturlig størrelse.

bebyggelse på i alt ni huse i den sydøstlige del af undersøgelsesområdet.

Husene lå i to grupper, en på tre huse i nordøst og en på seks huse i sydøst. Mellem de to grupper var der ca. 50 m's afstand, og mellem de enkelte huse var afstandene fra 1,5 til 16 m. Et af husene er vist på fig. 11. Der fandtes lertagningsgruber med knusesten, kværne og lerkarskår fra samme tid som husene.

Sen førromersk jernalder

Bosættningsspor fra den sene del af førromersk jernalder, periode IIIa (2.-1. århundrede f. Kr.), fandtes kun i den nordvestligste del af udgravningsfeltet. Inden for et ca. 36 x 28 m stort område lå to huse, flere gruber samt en mængde hegnsgroftesystemer og stolpehegn. En del af området ses på fig. 10.

Et par af grøfterne forløb tæt op ad husene, og flere steder kunne man se, at hegne har været omlagt og repareret flere gange. Men klare gårds- eller landsbyindhegninger var det umiddelbart ikke muligt at erkende inden for det undersøgte område.

Flere gruber og hegn gik helt op mod både vest- og nordkanten af udgravningsfeltet. I det 70 m lange vejtracé, der gik mod vest, fremkom hegnsførløb, nogle gruber samt en brønd, alle med lerkarskår fra sen førromersk jernalder. Bebyggelsen har således en fortsættelse ud i denne retning. Får vi i fremtiden mulighed for at undersøge dette område, vil en mere klar plan for bebyggelsen fra denne periode nok træde frem.

Yngre romersk/ældre germansk jernalder

Inden for det undersøgte område blev der

Fig. 12. Den sydlige del af undersøgelsesområdet ved Norgesvej. Der vises tre faser af et gårdsanlæg fra 4.-5. århundrede e. Kr. Fase I er markeret med brun, fase II med blå og fase III med gul farve, mens alle slaggegrubebevne er markeret med rødt. I samme område som gårdsanlægget ses huse, hegn, gruber og stolpehuller fra andre perioder. Under det sydøstlige hjørne af hegnen fra fase I ligger langhuset fra førromersk jernalder, som er vist på fig. 11. Gengivet i ca. 1/500 af naturlig størrelse.

afdækket mindst 11 langhuse fra yngre romersk/ældre germansk jernalder, dvs. 4.-5. århundrede e. Kr. Fra samme tid er bevaret flere hegnsforløb.

Syv af husene indgik i et gårdsanlæg, der lå i den sydlige del af området. Gårdsanlægget er fuldstændigt afdækket og ses på fig. 12. Her kan man følge gårdsanlægget

gennem mindst tre faser - fra gården første gang opføres, tilbygges og ændres, til den i slutfasen blot består af en enkelt bygning. Når vi kender rækkefølgen af disse faser, skyldes det, at der flere steder var stolpehuller eller grøfter oven i hverandre, således at man kunne se, hvilke huse og hegn der var yngre eller ældre end de øvrige. De

tre gårdsfaser er markeret med forskellige farver på fig. 12.

Gårdsfase I

I første fase består gården af to treskibede langhuse på henholdsvis 35 m's og 15 m's længde, to ca. 12 m og 7 m lange huse, der har efterfulgt hinanden, samt en staklade og en brønd. Det 15 m lange hus er vist på fig. 13.

Gården er indhegnet med et stolpehegn syd for det længste hus og et hegn sat i en smal grøft nord for huset. Sandsynligvis er grøftehegnet sammen med det længste hus opført først, mens stolpehegnet, der omkranser det kortere langhus, er senere.

Vinkelret ud fra hegnsgrøften er der med jævne mellemrum et par dybe stolpehuller. I disse har der stået såkaldte halvtagsudbygninger ud fra hegnet. Under halvtaget har man givetvis opbevaret foder til dyrene og måske også opstaldet dyr, som der ikke har været plads til i langhuset.

Gårdsanlægget har to indgange mod vest, henholdsvis syd og nord for det længste hus. Det indhegnede areal er på ca. 36 x 44 m og har størst udstrækning nord-syd.

Bemærkelsesværdige er de smalle grøfter, der forløber helt tæt op ad begge langhusene. De er særligt tydelige ved det korteste langhus, fig. 13. Sandsynligvis har der i grøfterne stået hegn, som har beskyttet husene mod fritgående kvæg inden for gårdsindhegningen.

Til gårdsfase I hører en stor del af de slaggegrubeovne, som senere omtales i forbindelse med jernudvinding.

Gårdsfase II

Med fase II opgives det 35 m lange hus samt både stolpe- og grøftehegnet til-

hørende fase I. Nu opføres der i stedet et 25 m langt langhus, hvis østlige halvdel ligger hen over vestenden af det længste hus fra fase I.

Der opføres et nyt stolpehegn, som ligeledes er forskudt mod vest i forhold til fase I. Ud fra det vestligste hegnsforløb er der halvtagsudbygninger. Det 15 m lange langhus fra fase I ligger inden for det nye hegn og eksisterer således fortsat i gårdsfase II.

Helt op ad stolpehegnet ligger i det sydvestlige hjørne af gårdsanlægget tillige et 13 m langt hus. Hegnet slår på dette sted et lille knæk mod nord og følger husets sydvæg og vestgavl.

Gårdsindhegningen ændrer i fase II størrelse til ca. 43 x 27 m med største udstrækning vest-øst.

Gårdsfase III

I slutfasen er et 21,5 m langt langhus den

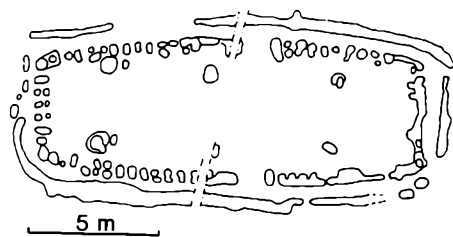

Fig. 13. Hus 712, et 15 m langt og 5,5 m bredt langhus fra gårdsanlæggets fase I og II. Husets vægge bestod af dobbeltstolpehuller i et svagt buet forløb med kraftigere stolper i hver af de fire gavlhjørner. Rundt om huset ses en 50 cm bred og 15 cm dyb grøft, hvori der sandsynligvis har stået et hegn, som har beskyttet huset mod fritgående dyr. Gengivet i ca. 1/300 af naturlig størrelse.

Fig. 14. Flade med jernudvindingsovne fra 4.-5. århundrede e. Kr. Ovnene fandtes lige uden for hegnet, der hører til gårdsanlæggets fase I. Slaggegrubeovnene har mørk fyld, og i en del af dem ses rødbrændt ler fra ovnen. På den afgravede flade er der desuden stolpehuller fra huse og hegn, og bagest til venstre ses en stor, rund, brønd. I området ved de to udgravere, Esben Donnerborg og Bo Bengtsen, er der svage ardspor fra pløjning i jernalderen. Foto: Martin Winther Olesen.

eneste bygning. Nogle af husets vægstolper er placeret oven i det østligste stolpehegn samt enkelte af slaggegrubeovnene fra fase I.

Der er ingen hegn i tilknytning til huset, men en nærliggende brønd samt 13 jernudvindingsovne vest for huset må høre med til denne fase.

Jernudvinding

I forbindelse med gårdsanlægget fra yngre romersk/ældre germansk jernalder fremkom der i alt 47 slaggegrubeovne fra jern-

udvinding. De var samlet i to områder og ses på fig. 12 (markeret med rødt).

Uden for det østlige stolpehegn fra gårdsfase I fandtes 34 slaggegrubeovne, der alle respekterede hegnet og har været i brug i fase I. En del af jernudvindingsovnene ses på fig. 14, og en halvt gennemskåret grubeovn vises på fig. 15. Over gruben har stået en lodret skakt af ler, hvori udsmeltingen af myremalmen foregik. En rekonstruktion er vist på fig. 24.

I det sydvestlige hjørne af gårdsanlægget var der yderligere 13 ovne. Flere af disse

var nedgravet oven i hegnet fra gårdsfase I og er altså anlagt senere. De hører sandsynligvis til fase III.

Endvidere blev der udgravet et par jernudvindingsovne i den nordlige del af det store udgravningsfelt ved Norgesvej.

Placeringen af sådanne jernudvindingspladser har været bestemt af let tilgang til både myremalm og træ. Myremalmen kunne findes i de lavere liggende eng- og moseområder øst for bopladsen. Det må formodes, at der har stået skov i bopladsens nærhed, idet der blev brugt store mængder trækul til udvindingen af jernet. Produktionen af jern stillede således flere krav. Derfor findes der ikke slaggegrubeovne på alle bopladser fra jernalderen. Vi kan gå ud fra, at man har produceret jern ud over eget forbrug.

Slaggegrubeovne af samme type som fundene fra Norgesvej kendes fra talrige pladser, især i Midt- og Sønderjylland. De er i brug fra lidt efter år 0 til henimod år 700 (3).

Grave

I det store udgravningsfelt ved Norgesvej fremkom to enligt liggende brandgrave. Begge kunne blot ses som mørke, runde fyldskifter, godt 30 cm i diameter og 9-10 cm dybe. I fylden var der brændte knogler, lidt trækul og lerkarskår, der blot kan datere gravene til jernalderen. De to brandgrave lå omkring 2 m fra hinanden. Den ene af gravene ses på fig. 16.

Fundmaterialet

Der blev hjemtaget et righoldigt oldsagsmateriale, selv om langt fra alle stolpehul-ler, grøfter, gruber m.v. blev udgravet.

Fra førromersk jernalder dominerer ler-

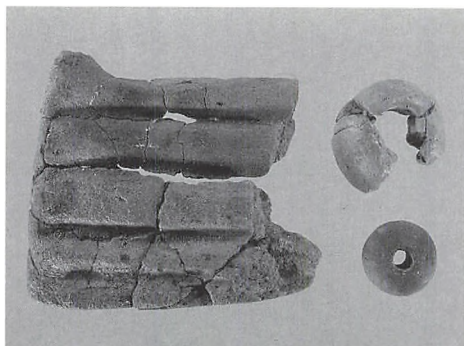

Fig. 15. Slaggegrubeov fra jernudvinding. I det lodrette profil, der går midt gennem anlægget, er gruben dækket af det moderne pløjelag. Gruben er gravet ned igennem et ældre dyrkningslag med stort sandindhold. Øverst i gruben er en del rødbrændt ler fra ovnen. Den sorte fyld nederst indeholder jernslagge og trækulsrester. En ovnrekonstruktion er vist på fig. 24 (til højre). Målestokken er 50 cm lang. Foto: Martin Winther Olesen.

Fig. 16. Resterne af brandgrav 1479, halvt udgravet. Det er den ene af de to brandgrave, som fremkom i nordlige del af undersøgelsesområdet ved Norgesvej. I graven ses brændte knoglestumper og lerkarskår. Nedgravningen er kun bevaret i ca. 10 cm's dybde. Foto: Jens Jørgen Kærgaard.

Fig. 17. Tre fund fra udgravningerne i Vildbjerg. Til venstre en 13,5 cm høj lerblok eller ildbuk fra førromersk jernalder, fundet i en grube ved den nordlige del af Sverigesvej. Til højre en 4 cm stor tenvægt af ler (nederst) og rester af en vævævægt, begge fra 4.-5. århundrede e. Kr. og fundet i hustomter ved Norgesvej. Gengivet i ca. 1/4 af naturlig størrelse. Foto: Kjeld Hansen.

karskår, men der er også mange knusesten og dele af skubbekværne.

Mængden af fund fra yngre romersk/ældre germansk jernalder er betydeligt mindre. Nu har kværnstenene form af en cirkulær drejekværn med hul i midten. Der er desuden fundet en 4 cm stor tenvægt af ler, og fragmenter af vævævægte. Tenvægten og en af vævævægtene vises på fig. 17.

Område 3

Gennem de senere år har Herning Varmforzinkning i Vildbjerg haft behov for at udvide produktionen. Der skulle både mere lagerplads og flere produktionshaller til. Disse udvidelser har givet Herning Museum anledning til at undersøge et område med omfattende jernalderbebyggelser.

Museets undersøgelser har fundet sted i flere omgange både vest og nord for den oprindelige fabrik. I 1993 fik vi kontakt med lokaliteten. De senere undersøgelser i 1995 og 1996 viste klart, at der her var en interessant og velbevaret bebyggelse, som indeholdt et stort arkæologisk potentiale.

Indtil maj 1996 er der undersøgt godt 13.000 m², omtrent ligeligt fordelt på et vestligt og et nordligt område. Udgravningsfelter og prøvegrøfter er vist på fig. 1.

Det vestlige område omfatter et større sammenhængende felt og et system af brede søgegrøfter. Der fremkom spredte bebyggelsesspor i form af et par mindre huse, stolpehuller og affaldsgruber. En af affaldsgruberne skal senere omtales.

I 1996 blev der helt mod vest lavet et net af søgegrøfter på en byggegrund ved Islandsvej, lidt nede ad bakkedragets vestvendte skråning. Her var ingen bopladsfund. Det er indtil nu det eneste sted, hvor vi har en sikker afgrænsning af stedets jernalderbebyggelse.

Det nordlige område er det mest interessante. På fig. 18 vises det virvar af anlægsspor, som efterhånden er afdækket inden for det ca. 130 x 80 m store felt. Det drejer sig om ca. 2400 stolpehuller, 280 gruber og større fyldskifter, 88 forskellige hegn og render, 39 huse, 20 kogestensgruber, syv brønde, to jernudvindingsovne og en enkelt brandgrav. I slutningen af 1996 fortsætter udgravningen videre nordpå.

Hovedopgaven under udgravningerne var at holde styr på de mange faser og sammenhænge i bebyggelserne.

Der er tale om to hovedfaser i bebyggelsen. De viste sig til alt held relativt klart, både i spredningen ud over feltet, i husenes

Fig. 18. Plan af det nordlige udgravningsfelt i område 3. Alle hustomter i det ca. 130 x 80 m store felt er markeret. I den østlige halvdel ses husene fra førromersk jernalder markeret med sort. I midten og i den vestlige halvdel ses hustomterne fra ældre romersk jernalder markeret med rødt. De grå huse kan ikke sikkert dateres. Helt mod øst er de to jernudvindingsovne markeret med grønt. Gengivet i ca. 1/1000 af naturlig størrelse.

og hegnenes udformning samt i bebyggelsesstruktur.

I feltets østlige halvdel ses en bebyggelse, der primært er fra midten af førromersk jernalder, ca. 300-150 f. Kr. Den er vist ved sort signatur på fig. 18.

Feltets vestlige halvdel rummer en bebyggelse fra ældre romersk jernalder, ca. 0-200 e. Kr. Den er vist ved rød signatur på fig. 18.

Bopladsen fra førromersk jernalder

Til den ældste hovedfase hører 11 langhuse. De er alle orienteret vest-øst og konstrueret over et temmeligt fast skema. De er mellem 9 og 15 m lange, idet den alt

overvejende del af husene dog er omkring 12-14 m lange. Bredden er 5,5 m, med ganske små variationer. Taget har været båret af otte kraftige stolper, der fordeler sig med to sæt henholdsvis øst og vest for indgangene.

Husene har to indgange, en på hver langside, som regel i midten og lige over for hinanden. De viser sig i flere tilfælde ved lidt kraftigere stolper i væggen. Indgangene markerer også en funktionsopdeling af huset. Den østlige ende er brugt til opstaldning. Det ses tydeligt i flere af husene, hvor der er bevaret båseskallerum. De viser sig som ca. 1 m lange render, der går vinkelret på væglinjen. Båseskallerum-

Fig. 19. Østenden, dvs. staldenden, i hus 1339, som den fremstår efter, at gravemaskinen har fjernet muldlaget. Væggene og gavlene ses som de kraftige, mørke fyldrender. Båseskullerummene går vinkelret ud fra væggene. Målestokken er 1 m lang. Foto: Martin Winther Olesen.

mene går ofte ind til de tagbærende stolper og synes sammenbyggede med disse. Husets treskibede konstruktion er således indarbejdet i funktionen. Et andet karakteristisk træk er, at stalden er konstrueret væsentligt kraftigere end beboelsesdelen i husets vestende.

Fig. 19 viser en stald, som den fremstod under udgravningen. Husets væg står som en kraftig, mørk grøft, der må have støttet stolperne. Derimod ses væggene i husenes vestende oftest som en enkelt stolperække. Denne forskel må have sin rod i kvægets nok lidt mere hårdhændede brug af konstruktionen.

Husene i Vildbjerg følger et konstruktionsmønster, der er velkendt fra mange tilsvarende pladser. Variationerne er små, men bliver næsten mere interessante end normalformen. Fig. 20 er en udtegning af

et af husene. Det er tilsyneladende anlagt med kun tre sæt tagbærende stolper, to i staldenden som normalt, men kun et sæt i beboelsesenden. Det er dog nok blevet for snævert, og der er hængt en tilbygning på vestenden med et ekstra sæt tagbærende stolper. Det oprindelige gavlforløb ses stadig, medens tilbygningen fremstår som et lille knæk i nordvæggen og en skævhed i placeringen af de tagbærende stolper.

Der er ikke fundet hegn, der sikkert kan sammenkædes med den førromerske bebyggelse. Det er således ikke muligt at fastslå, hvor mange af gårdene der har stået på samme tid.

De to gårde nordligst i feltet er ikke helt fremgravet. De synes ud fra vægrenderne, som findes i både vestlige og østlige halvdel, at være lidt ældre end de øvrige.

Den førromerske bebyggelse er i realite-

ten kun afgrænset mod vest. Det må således stå åbent, om der er tale om en egentlig landsby med flere samtidige gårde, eller om det måske er to-tre samtidige gårde, der flytter lidt rundt i området.

Bopladsen fra ældre romersk jernalder

Bebyggelsen fra ældre romertid viser et noget andet billede. Husene fra denne fase er markeret med rødt på fig. 18.

Nogle af forskellene mellem den førromerske og den ældre romerske bebyggelse er iøjnefaldende. Der er i alt 28 huse, der tilhører ældre romersk jernalder, men dette tal repræsenterer en hel række ombygninger og en langt bredere variation af hustyperne end tidligere. Længden af husene spænder fra ca. 6,5 m til 25 m. Dette er yderpunkterne, og det normale langhus er omkring 18 m langt, medens de små huse, som dog er i mindretal, ligger omkring 6-9 m.

Grundideen i huset er stadig den samme, med den treskibede konstruktion som bærende element. Antallet af tagbærende stolper varierer dog, hvilket er en logisk følge af den øgede længde.

Der findes fortsat båseskillerum, men de forekommer ikke så konsekvent som tidligere. I to tilfælde er de endda fundet i husets vestlige del.

En interessant detalje i forhold til de førromerske huse er, at væggene kun findes meget sporadisk. Som udgangspunkt må både de førromerske og de ældre romerske huse have haft samme bevaringsforhold. Derfor må forskellen være udtryk for en anderledes, mindre kraftig konstruktion af væggen.

Tre af husene var brændt og er vist ved skravering på fig. 18. Staldenderne var for-

seglet af et op til 15 cm tykt brandlag. I disse huse var der heller ikke bevaret rester af væggene.

I de tilfælde, hvor væggen er bevaret, er den svagt udadbuet. Hvor det har været muligt at konstatere indgange, ligger de stadig midt i langsiderne og synes ligesom tidligere at markere husets overordnede funktionelle opdeling.

De tagbærende stolper er også forandret. I mange tilfælde var stolpehullerne meget store ved overfladen, op til 1,5 x 1,5 m, og lignede umiddelbart gruber mere end stolpehuller. De var dog ikke tilsvarende dybe, kun op mod 50-60 cm for de dybeste. De var ellers omkring 30 cm dybe ganske som de tagbærende stolper i de ældre huse.

Fremkomsten af små huse sammen med hovedhusene kan indikere, at flere funktioner er blevet flyttet ud fra hovedbygningerne, og anlæggene antager form af gårde i en mere moderne forstand.

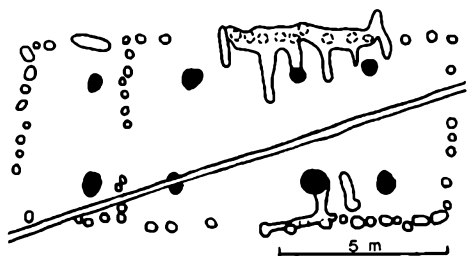

Fig. 20. Hus 1382. Væggen ses både som stolpevæg og som en vægrende med stolpespor. Den tværgående stolperække er tolket som en ældre gavl, der nedlægges, da huset udvides mod vest med et ekstra fag tagbærende stolper. Huset er forstyrret af en moderne drængrøft. Gengivet i 1/225 af naturlig størrelse.

En nyskabelse i forhold til den ældre bebyggelse er de omfattende hegnsforløb, der både tjener som afgrænsning af bebyggelsen og som begrænsning af de enkelte gårde.

I modsætning til før er der nu mulighed for at bedømme, hvilke gårde der har eksisteret på samme tid, og hvordan bebyggelsen som helhed har udviklet sig.

Det er et meget kompliceret billede, da der naturligvis sker en udvikling både med hele bebyggelsen og med de enkelte gårdsanlæg. Denne udvikling er ikke nødvendigvis synkron. En del af forløbet skal nu illustreres ved at følge faserne i et af anlæggene.

Den sydvestlige gård

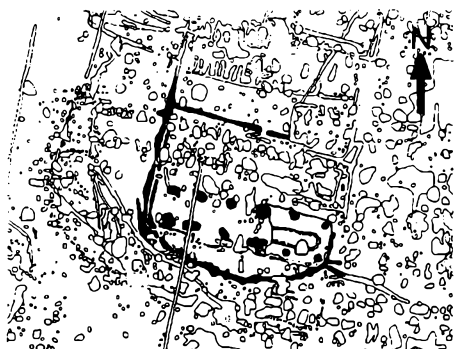
På fig. 21 vises tre faser i udviklingen af den sydvestlige gård i bebyggelsen fra ældre romersk jernalder.

Som det første led anlægges gården sammen med mindst tre andre gårde. Gårdene ligger på hver sin velafgrænsede parcel. Størrelsen af parcellerne er ca. 20 x 30 m eller ca. 600 m². Første fase af den sydvestlige gård ses øverst på fig. 21.

Enten i forbindelse med anlæggelsen eller umiddelbart efter halveres parcellen, og der anlægges en ny gård i dens nordlige halvdel.

Den sydvestlige gård nedbrændte. I brandtomten fandtes der i brandlaget en stensat midtergang mellem båsene. Den var dels sat af marksten, hvoraf mange tidligere havde været anvendt som knusesten eller var fragmenter af kværne. Dels var den sat af genanvendte slagger fra jernudvindingsanlæg.

Katastrofen har dog ikke ramt indbyggerne på denne gård hårdere, end at man ufortrødent har bygget en ny gård nord for

20 m

Fig. 21. Tre faser i den sydvestlige gårds udvikling. Øverst ses den ældste fase med brandtomt. I midten vises ombygningen efter branden. Nederst ses den yngste fase med en 25 m lang hovedbygning og to mindre huse på en ca. 900 m² stor gårdsplads.

den gamle, men den er betydeligt længere (fig. 21, mellemste fase). Hegnet udvides mod vest, den nordlige nabogård nedlægges, og området inddrages til en samlet parcel.

Som et sidste trin nedlægges denne gård. En 25 m lang hovedbygning opføres nu oven i den gamle. Desuden bygges der to småhuse på parcellen, der er blevet yderligere udvidet mod syd og vest til at omfatte i alt ca. 900 m² (fig. 21, nederst).

Landsbyens udvikling

Den sydvestlige gårds udvikling forløber parallelt med dele af landsbyen. Naboparcellen mod vest deles, og der anlægges en ekstra gård. Antageligt bygges der på samme tid en helt ny gård mod nordvest. Der er således seks samtidige gårde på meget små parceller. Kun den østligste parcel beholder sin oprindelige størrelse.

Tre af gårdene i landsbyen fra ældre romersk jernalder fremstår som brandtomter. Det er langt fra umuligt, at ulykken en dag for alvor har ramt bebyggelsen, og at tre gårde nedbrændte ved samme lejlighed.

Den sydvestlige gårds ombygning efter branden (fase 2) kan ikke følges blandt de øvrige gårde, men slutfasen på de tre østlige nabogårde er, at de også slås sammen til en stor gårdsenhed. Der kan kun være tale om en kontinuerlig udvikling, da de ydre hegn udbygges ud fra deres oprindelige forløb, og da grænsen mellem de tre østlige og de to vestlige gårde opretholdes, også som grænse mellem de to efterfølgende, store gårde.

Ganske som det var tilfældet med flere konstruktionsmæssige detaljer, placerer gårdenes udvikling sig midt mellem gårdene fra førromersk jernalder og de sene

gårdsanlæg ved Norgesvej (4.-5. århundrede). Bebyggelsen er således en sjælden illustration af udviklingen, som den forløb i løbet af ganske få generationer. En udvikling der sikkert ikke var udramatisk for de mennesker, som var involveret.

En umiddelbar tolkning af forløbet er, at en regulær landsby med mindst seks samtidige gårde nedlægges og opsluges af to storgårde. Det kan dog ikke siges med sikkerhed, da de nye, mere rummelige gårdsanlæg udmærket kan fordele sig over et noget større område. Det må afklares ved senere undersøgelser på stedet. Branden kan have været en kærkommen lejlighed til at omstrukturere en noget trang boplads.

Jernudvindingsovne

I det nordlige udgravningsområde fremkom helt mod øst to jernudvindingsanlæg, som på fig. 18 er markeret med grøn signatur. De tilhører en tidlig form for jernudvindingsanlæg, hvor man har en lav ovn af ler. Foran ovnen er der en arbejdsgrube, hvorfra indfyringen kunne styres, og hvor man senere kunne udtage det udmeltede jern.

Den ene af jernudvindingsovnene vises på fig. 22. Ovnens fremstår som et ca. 2,3 m langt og 1 m bredt fyldskifte. I den ene ende ses ovnen som en 80 x 90 cm stor halvcirkel. Inderst er der kraftigt rødbrændt ler, som gradvist bliver mere gulligt, jo nærmere man kommer yderkanten. I begge ovne var selve ovnrummet omkring 40 x 60 cm stort. Arbejdsgruben foran ovnen var fyldt med slagger og fragmenter af den nedbrudte ovn.

Den ene af jernudvindingsovnene blev udgravet og var kun bevaret i 15 cm's dybde. Den anden blev hjemtaget i et stort

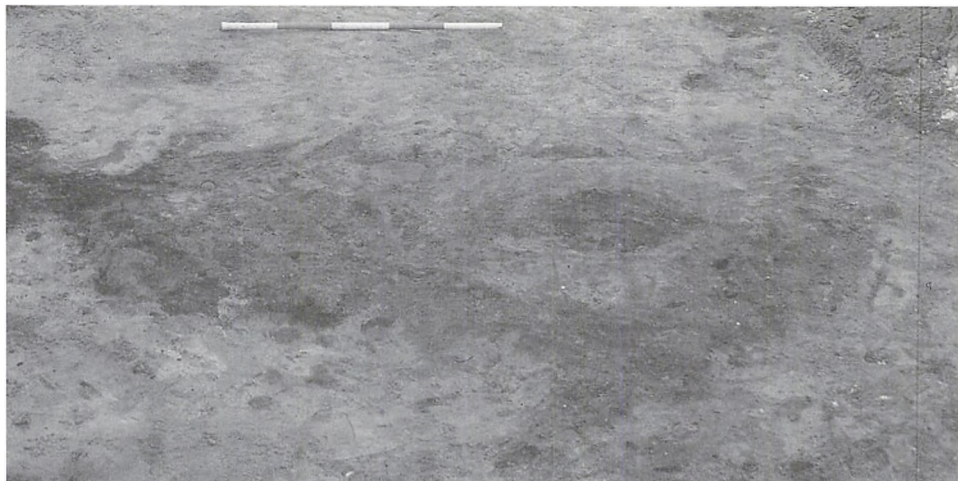

Fig. 22. Jernudvindingsanlæg 2272. Selve ovnen ses som rødbrændte partier. Den mørke fyld til venstre herfor er arbejdsgruben. En rekonstruktion af denne ovntype vises på fig. 24 (til venstre). Ovnen blev optaget i et stort præparat til senere udstilling. Målestokken er 1 m lang. Foto: Jens Jørgen Kærgaard.

præparat med senere undersøgelser og udstilling for øje.

En rekonstruktion af en nedgravet ovn med arbejdsgrube er vist på fig. 24. Denne type jernudvindingsovne er på landsplan kun fundet i et ganske begrænset antal. Der foreligger enkelte C-14 dateringer, der placerer ovnene mellem ca. 170 f. Kr. og 200 e. Kr. (4). De to ovne fra udgravningen ved Sverigesvej kan således ikke uden videre henføres til den ene eller den anden af bebyggelserne på stedet. Slagger og slaggestykker er dog fundet ud over hele bopladsområdet i et omfang, der indikerer en omfattende jernproduktion på stedet.

Fundmaterialet

De mange anlægsspor på bopladsen har naturligvis givet et meget omfattende fundmateriale, som endnu langt fra er be-

arbejdet. Her skal kun omtales et af de mest interessante fund fra udgravningerne ved Sverigesvej.

I det vestlige område fandtes en del større gruber, som overordnet er tolket som lertagningsgruber. Flere af dem er, når man nu alligevel havde et hul i jorden, blevet fyldt op med affald. I årenes løb er meget rådnet op, men ved udgravningen fremkommer ofte store mængder skår, sten og slagger.

En af disse gruber var imidlertid blevet genanvendt af den lokale smed. Gruben var cirkulær, ca. 2 x 2 m i tværmål og 80 cm dyb. Lidt over bunden af gruben var der anlagt et 80 x 90 cm stort ildsted af sammenpakket undergrundsler. Leret var tydeligt hårdtbrændt på oversiden og ubrændt på undersiden. I grubens sydøstside var der et udrømmet trækulslag.

Fig. 23. Fire smeltedigler liggende på plads i grube 2855. På diglernes ydersider var der et meget skrøbeligt lag af groft magret ler. Indersiderne var glatte og meget hårdtbrændte. Diglerne fandtes sammen med skår fra midten af førromersk jernalder. Målestokken er 10 cm lang. Foto: Martin Winther Olesen.

Dette var i sig selv specielt, men i laget over ildstedet fremkom fire hele - eller næsten hele - smeltedigler samt fem fragmenter af smeltedigler, hvilket hævede gruben betragteligt over normen. På fig. 23 ses de fire bedst bevarede af smeltediglerne, før de optages i præparat og sendes til konservering. I gruben fremkom desuden en del skår, som tilhører midten af førromersk jernalder, ca. 300-150 f. Kr.

Gruben med smeltedigler udgør et vigtigt fund. Der er indtil nu kun publiceret tre andre fund af smeltedigler fra ældre jernalder i Danmark (5).

Blandt de øvrige fund kan nævnes rester af en lerblok eller ildbuk, fig. 17. Den fandtes i en grube fra førromersk jernalder, er 13,5 cm høj og har på siden fire dybe, vandrette furer.

Afsluttende bemærkninger

Undersøgelsesområderne ved Norgesvej og Sverigesvej i Vildbjerg ligger på den sydlige del af et stort, fladt bakkedrag, som afgrænses mod vest af Rødding Å og mod øst af Tranholm Bæk. De to vandløb går syd for Vildbjerg sammen i Vorgod Å.

De tre undersøgelsesområder ved Norgesvej og Sverigesvej udgør antageligt dele af et stort, sammenhængende bopladsområde. Det er vanskeligt at få rede på bosættelsens afgrænsning ned ad bakkedraget mod syd, ind mod den centrale del af Vildbjerg, idet arealerne stort set er bebygget. Omkring Vildbjerg Kirke, der ligger på en flad bakke, er der tidligere fremkommet enkelte jernalderfund, som dog næppe hører sammen med de bosættelser, der er omtalt ovenfor.

De hidtidige undersøgelser har kun resulteret i en afgrænsning af bopladsområdet mod sydvest. Den østligste bebyggelse ved Norgesvej (område 2) går så langt ned ad bakkens side, at der ikke kan forventes fund ret meget længere mod øst. På grund af vej og jernbane er det vanskeligt at fortsætte undersøgelserne i den retning.

Det store udgravningsfelt ved nordenden af Sverigesvej (område 3) nærmer sig bakkedragets højest liggende del. Her fortsætter bopladssporene tydeligvis mod både vest og nord. Der er grund til at regne med, at der i dette område ligger et stort bopladsmateriale til kommende udgravninger.

De undersøgte jernalderbebyggelser er

beliggende på bakkedragets sydlige del og strækker sig over ca. 500 m vest-øst og ca. 400 m nord-syd.

Fundmaterialet omfatter et tidsrum på henved 1000 år, fra begyndelsen af førromersk jernalder, ca. 500 f. Kr., til overgangen yngre romersk/ældre germansk jernalder i 4.-5. århundrede e. Kr.

Der er således bosættelsesspor fra flere af jernalderens perioder, hvilket også kendes fra andre bakkedrag i Herning Museums område (6).

Bopladsfund fra førromersk jernalder er udgravet ved Norgesvej (område 2) og i mindre omfang ved mellemste del af Sverigesvej (område 1). Bebyggelse fra den midterste del af denne periode er undersøgt

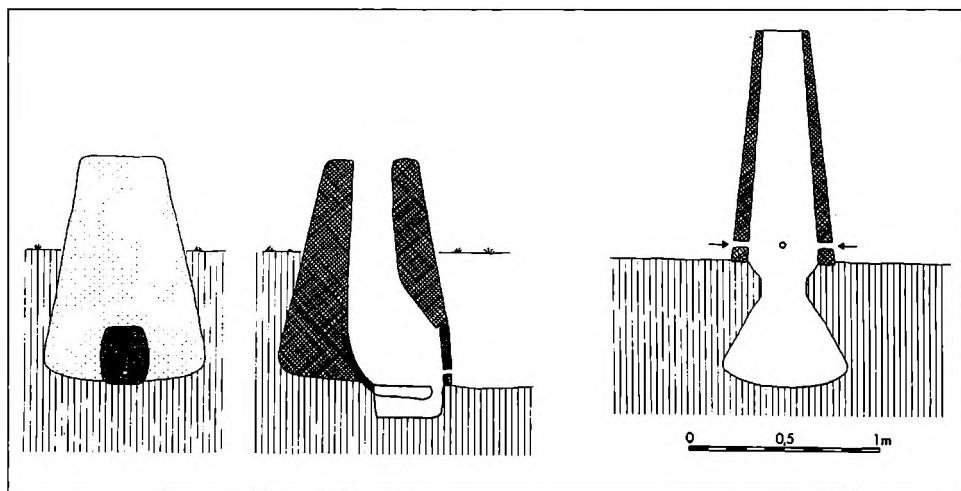

Fig. 24. Rekonstruktioner af to typer ovne til jernudvinding. Til venstre er den ældste type, som er vist fra to sider. Den er fra århundrederne omkring år 0 og består af en lav lerbygget ovn, der ud mod arbejdsgruben er lukket af en lerplade med indfyringshul. Den lille grube under ovnen er til de udsmedede restprodukter – slaggen. Ovne af denne type kunne bruges flere gange. Til højre ses den yngre »højovn«, som er i brug ca. 100-700 e. Kr. Den kan kun bruges én gang, men er til gengæld mere produktiv, hvilket illustreres af den store slaggegrube under selve ovnen. Gengivet efter O. Voss 1991.

ved nordenden af Sverigesvej (område 3), hvor der også er en omfattende bebyggelse fra ældre romersk jernalder. De hidtil yngste fund er fremkommet ved Norgesvej (område 2) og tilhører yngre romersk/ældre germansk jernalder.

Grave kendes kun i et begrænset antal, som overhovedet ikke svarer til bebyggelsens omfang.

Ved den mellemste del af Sverigesvej (område 1) er der undersøgt ti brandgrave fra førromersk jernalder og syv grave fra ældre romersk jernalder. I de to andre undersøgelsesområder er der kun fundet i alt tre brandgrave. Flere af gravene fremtrådte med meget lille dybde under det moderne pløjelag, og det kan ikke udelukkes, at der i tidens løb er ødelagt en del grave.

Der er omfattende spor efter jernproduktion på bopladsområdet. De fleste af fundene er udgravet helt mod øst ved Norgesvej, antagelig nær ved de lavt liggende områder, hvor myremalmen kunne hentes. En anden type jernudvindingsovn er undersøgt i det nordligste udgravningsfelt ved Sverigesvej. På fig. 24 er vist rekonstruktioner af de to forskellige typer af jernudvindingsovne.

Bakkedraget består overvejende af sand. Men i udgravningsfeltet ved mellemste del af Sverigesvej (område 1) var der nogle steder ler lige under det moderne muldrag. Det er forklaringen på, at der i dette område var en stor koncentration af lertagnings- og affaldsgruber.

Det er bemærkelsesværdigt, at der kun i to tilfælde er dukket fund op fra andre perioder af oldtiden ved de mange undersøgelser. I det store udgravningsfelt ved nordlige del af Sverigesvej fremkom der i

1993 en lille grube med skår og flintaffald fra enkeltgravskulturen (ca. 2800-2400 f. Kr.). I 1996 blev der i samme område undersøgt en grube med tre mikrolitter og andre fund fra ældre stenalder (ca. 7000-6000 f. Kr.).

Der er indtil maj 1996 i alt afdækket ca. 37.000 m² i forbindelse med Herning Museums jernalderudgravninger i Vildbjerg. Der er som helhed tale om meget velbevarede anlægsspor, og undersøgelserne forventes fortsat i de kommende år, efterhånden som industrigrundene i området skal tages i brug. I slutningen af 1996 og i foråret 1997 skal der således udgraves yderligere ca. 14.000 m² ved nordenden af Sverigesvej på den højest liggende del af bakkedraget.

Noter

- 1 Hans Rostholm: Oldtiden på Herning-egnen. 1982, s. 115-121.
- 2 Hans Rostholm: En grav fra ældre romersk jernalder ved Øster Troelstrup i Avlum sogn, Vestjylland. Antikvariske Studier 1. 1977, s. 131-142.
- 3 Olfert Voss: Jernproduktionen i Danmark i perioden 0-550 e. Kr. I: Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. 1991, s. 171-184.
- 4 Olfert Voss: Anf. arb., s. 172ff.
- 5 S. H. Andersen og H. Madsen: Et førromersk bronzestøbefund fra Vitved i Østjylland. Hikuin 10. 1984, s. 97ff.
- 6 Hans Rostholm: Høling. Arkæologiske undersøgelser 1992-1995. FRAM 1995, s. 71-90.

Sagerne har på Herning Museum følgende nr.:
Område 1: HEM 2817. Område 2: HEM 3220.
Område 3: HEM 3255.

Teksten ovenfor er skrevet af Hans Rostholm (område 1 m.v.), Bo Steen (område 2) og Martin Winther Olesen (område 3).

HELLE HENNINGSEN

Mellem Koustrup og Vesttarp

- om middelalderfund fra en mark i Velling sogn

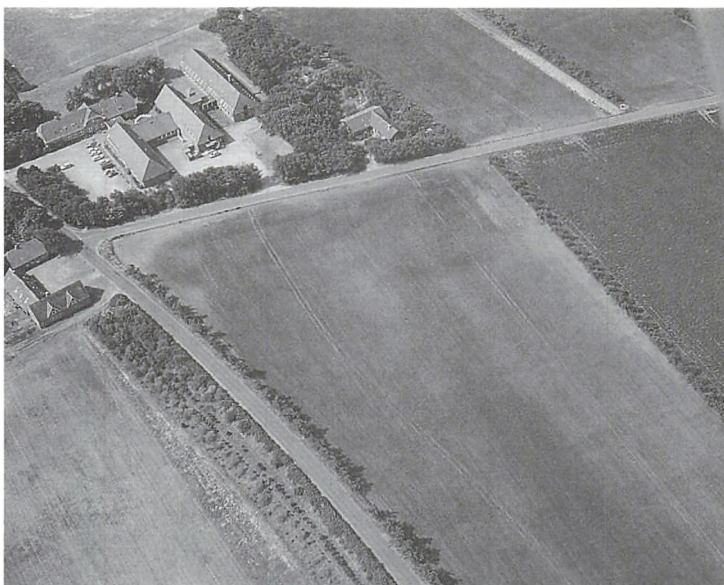
Den mark, der her skal berettes om, er beliggende umiddelbart nord for Vestjyllands Højskole i Velling sogn. Den ejes af Hans Anton Aarup, der beredvilligt har stillet området til rådighed for Ringkjøbing Museums aktiviteter. Det er en nærmest rektangulær mark, 300 meter lang og 100-120 meter bred. Mod øst afgrænses den af Skraldhedevej, mod syd af Vesttarpvej (fig. 1). Terrænet skråner svagt mod syd.

I de sidste tre år har Bent B. Anthonisen foretaget en systematisk og meget grundig

afsøgning med metaldetektor af det område, marken dækker. Det har blandt meget andet resulteret i mange metalsager fra jernalderens seneste århundreder, dvs. fra ca. 400 e. Kr. til omkring 700 e. Kr. Inden for de senere år har Ringkjøbing Museum foretaget flere udgravninger på marken, hvorved er afdækket to gravpladser fra jernalderen.

Udover det fine jernaldermateriale er der dukket usædvanligt mange metalgenstande fra middelalderen frem. Nærmere bestemt kan 30 fund henføres til denne pe-

*Fig. 1 Marken med de mange fund set mod syd. Marken strækker sig nordpå fra Vestjyllands Højskole, øverst til venstre. På marken er der udgravet to gravpladser fra jernalderen og der er jernalderbebyggelse i området. Derimod er der ikke fundet tegn på middelalderlig bosættelse her.
Foto: Palle Eriksen.*

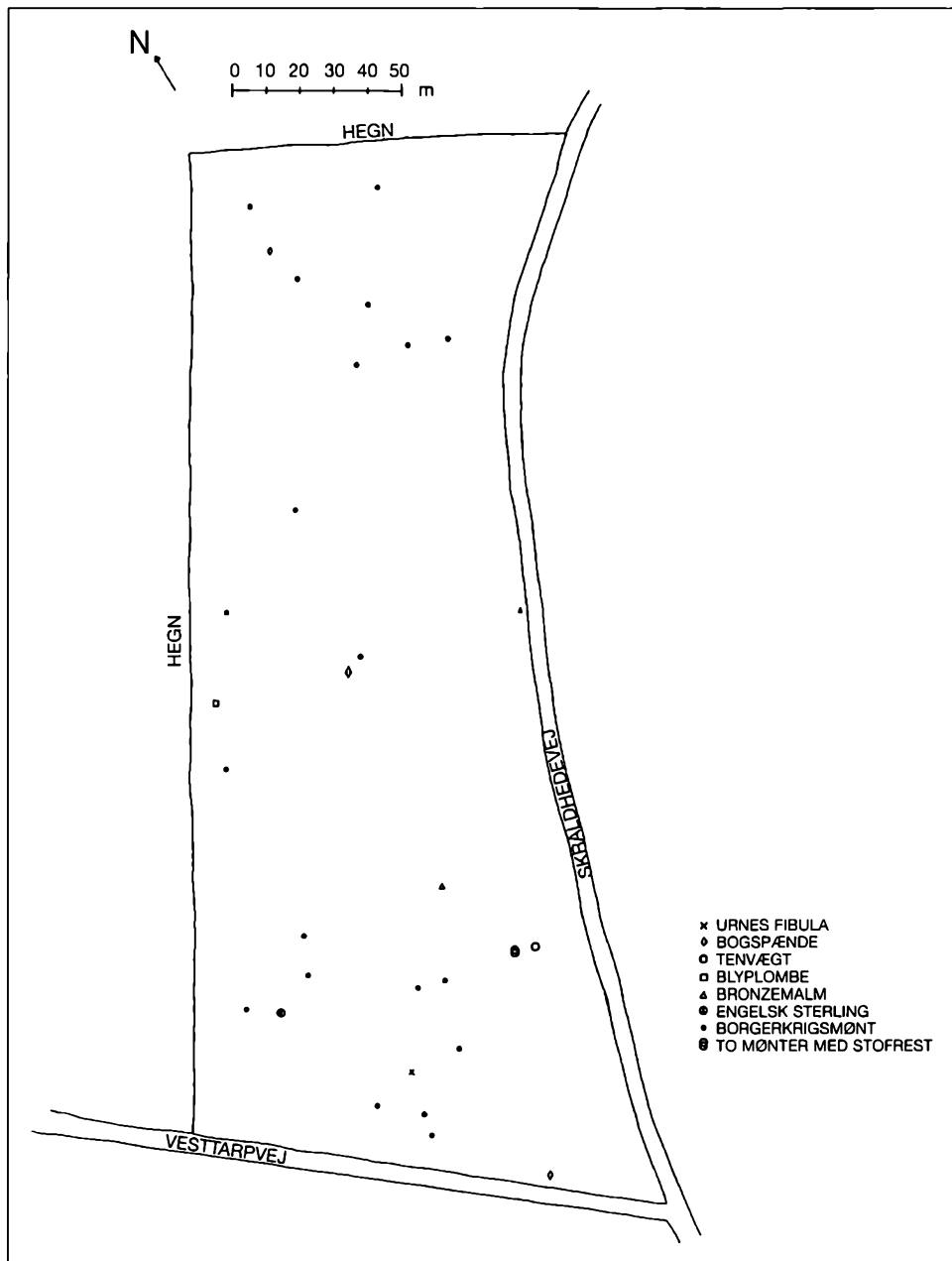

Fig. 2. Plan over marken med angivelse af middelalderfundene. Tegnet af Marie Røjkjær Pedersen efter Bent B. Anthonisens opmålinger.

Fig. 3. Bagsiden af Urnes-fiblen. De to forhøjninger til brochenålen ses tydeligt. Stykket måler 2,3x2,0 cm. Foto: Jørgen Borg.

riode (fig. 2) og heraf udgør mønterne med hele 23 eksemplarer langt den største gruppe. Markens størrelse taget i betragtning er det et overraskende stort antal. Lad os i det følgende se på de forskellige middelalderfund, som detektoren har vist os vej til.

Det ældste stykke middelaldermetal er

Fig. 4 a, b og c. De tre små bogspænder. På det mindste (c) anes en lille snip af det læderstykke, der endnu sidder bagpå spændet. Foto: Jørgen Borg.

et brudstykke af en såkaldt Urnes-fibula (fig. 3). Den er af bronze og i gennembrudt, støbt arbejde. Denne smykketype er velkendt i hele Norden og har sit navn efter den sidste af de store vikingestilarter, Urnes-stilen.

Det er de flotte træskæringer i Urnes stavkirke i Vestnorge, der har givet navn til stilarten, der er karakteriseret ved at fremstille slanke, stiliserede dyr omslynget af rankelignende bånd eller slanger. Urnesfibler af denne type blev fremstillet i ret stort antal og stykket her kan ikke siges at være sjældent. De kendes fra hele Norden, hvor de var udbredt i årtierne op mod år 1100.

De tre små støbte bronzestykker (fig. 4) anses for at være bogspænder. De har alle tre et øje i den ene ende og et hul med rester af en forrustet nitte i den anden.

Det første, a, er nærmest spidsovalt, 3 cm langt og 0,8 cm bredt på midten. På forsiden ses en stående jomfru Maria med Jesusbarnet på armen, omgivet af en perlebort.

Det andet, b, er 2,9 cm langt og også 0,8 cm bredt. Det viser to personer med ansigterne vendt mod hinanden. Tilsyneladende holder de hinanden i hånden og det kan være en fremstilling af »Besøgelsen«, dvs. mødet mellem de to frugtsommelige kvinder Jomfru Maria og Elisabeth, Johannes Døberens mor.

Det tredje spænde, c, er lidt kortere end de to foregående, nemlig 2,2 cm langt og 1,2 cm bredt. Det har en tilspidset form og er udsmykket med et billede af en muslingeskal ved øjets rod. Der må være tale om en såkaldt Jacobs-musling, symbolet for de pilgrimme, der havde været på valfart til Jakob den Ældres grav i Santiago de Com-

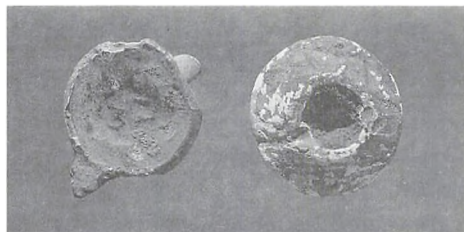

Fig. 5 a og b. To genstande af bly. a: Klædeplombe. b: Tenvægt set fra oven.

Foto: Jørgen Borg.

postella i Spanien. På dansk kaldtes sådanne muslinger for Ibs-skaller. På bagsiden af dette spænde sidder stadig et lille stykke læder fra bogbindet. Motiverne på de tre spænder viser, at de stammer fra katolsk tid. Formen og stilen peger mod gotikken, snarest til sidste halvdel af 1400-tallet. På den tid yndede man at fremstille scener fra Marias liv og hun ses ofte afbildet omgivet af en bort af roser eller perler.

I høj- og senmiddelalderen blev det mere udbredt, at ikke-gejstlige personer havde bønne- og andagtsbøger. De ældste af disse var håndskrevne, men med bogtrykkeriets fremkomst blev det lettere at massefremstille de små bøger, der kunne være udsmykket med fine spænder og med forgyldt prægning i læderindbindingen. Bogspænder som disse findes af og til i middelalderlige kirkegulve, men må anses for sjældne som markfund.

Der er på marken fundet flere genstande af bly. Af dem kan kun to med rimelig sikkerhed henføres til den middelalderlige fundgruppe. Det drejer sig om en tenvægt og en klædeplombe (fig. 5). Tenvægten har nærmest form af en keglestub med affaset bund. Den er 2 cm i diameter og 0,8 cm høj. Hullet gennem den er 1 cm i diameter. Den

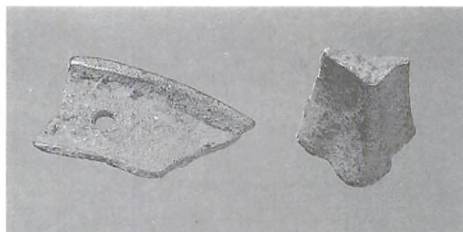

Fig. 6 a og b. De to stykker af bronzemalm. a: Randparti med hul. b: Poteformet tå.

Foto: Jørgen Borg.

er ornamenteret med krydsende streger. Tenvægte, der kunne være lavet af ler, sten eller bly, har været almindelige i den middelalderlige husholdning. Man brugte dem, når man skulle spinde tråd med hånden.

Tenvægten var anbragt for enden af en træpind, tenen, og fungerede som vægt og svinghjul, når ulden blev spundet til tråd.

Den anden middelalderlige blygenstand er en såkaldt klædeplombe. Handel med klæde var meget udbredt gennem hele middelalderen. Især det nederlandske område, Nordtyskland og England var storproducenter af klæde til eksport. Fra slutningen af 1200-tallet var det almindeligt at forsyne det færdige klæde med en kvalitetsmærkning i form af klædeplomber.

Den mest udbredte type plombe bestod af to runde blyskiver forbundet med en blystreng. Plomben blev bøjet om kanten af klædet og de to skiver klemte sammen om stoffet med en tang, der var forsynet med et prægestempel. Derved blev produktionsbyens våbenmærke præget ind i det bløde bly. Desværre er klædeplomben her så medtaget af opholdet i jorden, at stemplet ikke kan tydes. Som type hører den hjemme i perioden 1400-1600.

Til middelalderfundene fra marken hø-

rer to stykker bronzemalm (fig 6). Der er tale om en tå og et stykke rand, hvori der er boret et hul. Begge stammer sandsynligvis fra støbte malmgryder.

Gryden var middelalderens foretrukne kogekar. Den har været at finde i de fleste husholdninger i form af de såkaldte kuglepoter af ler. I 1200-årene begyndte imidlertid en ny grydetype at vinde indpas i de førende kredse i Nordeuropa: den trebenede malmgryde. Den var kostbar, men mere holdbar end de skrøbelige lergryder.

Opriindeligt importerede man malmgryder i stort tal fra Nordtyskland og Nederlandene, men efterhånden opstod der en hjemlig produktion. Den lille bronzetå er formet som en tredelt pote, der sikkert er tænkt som en løvepote. Stykket er 3 cm langt. De poteformede tæer var især udbredt i 1200- og 1300-tallet, men forekommer også senere i middelalderen.

Arkæologiske udgravninger viser i øvrigt, at grydestøberen udover at støbe gryder også lavede kander, pander og kedler af malm. Nogle påtog sig mere specielle opgaver som f.eks. at støbe kirkeklokker.

Det andet malmstykke er 2,5 cm højt og 5,5 cm langt. Der er som nævnt tale om et brudstykke af en rand. Under randen er der boret et lille hul. Der kan være tale om et såkaldt klinkehul, altså en reparation af en revne i gryden. Malmgryder var dyre og det kunne nok betale sig at sætte dem i stand. Der findes flere eksempler på, at gryders tæer og ører har været brækket af og er loddet på igen.

Som allerede omtalt består langt den største del af de detektorfundne middelaldergenstande af mønter. Hele 23 mønter er det blevet til gennem de sidste tre år.

Den største gruppe, nærmere bestemt 20, udgøres af de såkaldte »borgerkrigsmønter«, der er opkaldt efter den meget urolige periode i landets historie, i hvilken de blev til. Der er tale om slette kobbermønter med et forsvindende lille sølvindhold.

Allerede fra midten af 1200-tallet forringede de skiftende konger systematisk sølvindholdet i de danske mønter og under Christopher I (1319-32) var mønterne blevet så ringe, at de næsten kun bestod af kobber. Riget var på det tidspunkt i opløsning og uroen varede frem til sidste halvdel af 1300-tallet, hvor det som bekendt lykkedes Valdemar Atterdag bid for bid at genoprette landet.

Det lykkedes ham imidlertid ikke at få sat skik på det danske møntvæsen. I takt med, at de danske mønter blev dårligere og dårligere, steg betydningen af udenlandsk valuta i Danmark. Da den danske udmøntning på et tidspunkt gik helt i stå, blev udenlandsk mønt eneste gyldige betalingsmiddel i landet.

Fig. 7. På to af borgerkrigsmønterne var der ret tydeligt præg. Mønten til venstre med nogle og perlebort menes at være slået under Erik Menved. Mønten til højre med stjerner og prikker kan være fremstillet under Christopher I. Mønterne måler mellem 1,5 og 1,7 cm i diameter. Foto: Jørgen Borg

Fig. 8a og b. Forside og bagside af den engelske long-cross sterling. Den beklippede sølvmønt måler 1,7 cm i diameter. Foto: Jørgen Borg.

Fig. 9. På den ene af de to sammenkittede mønter ses stadig en lille rest lærredsvævet stof. Mønterne måler 1,7 cm i diameter. Foto: Jørgen Borg

De små, tynde kobbermønter, vi har fra marken i Velling, er for størstedelens vedkommende så medtagne, at det ikke er muligt at tyde møntpræget. På enkelte kan der dog skelnes netop så meget af ornamentikken, at de med rimelig sikkerhed kan henføres til enten Erik Menved (1280-1319) eller Christopher I (fig. 7). I arkæologisk sammenhæng støder man jævnligt på borgerkrigsmønter.

Trods deres ringe værdi, må disse mønter alligevel have haft en betydning for menigmand. Måske kan man betegne dem som almuens skillemønt. I enkelte af de fundne mønter var der boret et lille hul, således at mønten enten kunne syes på dragten eller bæres i en snor om halsen.

Som nævnt vandt udenlandske mønter stadig større udbredelse i Danmark i løbet af 1300-tallet. Fundet af en engelsk sølv-

sterling fra denne tid passer derfor fint ind i billedet (fig 8 a-b).

Den er på forsiden prydet med et kongehovede set en face. Kongen, der har fine krøller ved ørerne, bærer en krone på hovedet og holder vistnok et scepter i højre hånd. På bagsiden ses et kors, hvis fire ender går helt ud til kanten. Både på for- og bagsiden er der inskription langs møntens kant.

Desværre er mønten på et tidspunkt blevet beklippet, idet den yderste millimeter er klippet af hele vejen rundt. Det er gået ud over inskriptionen, men alligevel kan man på forsiden skelne ordet REX og romertallet III - og med lidt god vilje navnet HENRY.

Sølvmønter af denne såkaldte »long-cross«-type begyndte man at slå i England hen imod slutningen af Henry III's

regeringstid, dvs. i anden halvdel af 1200-tallet. Mønttypen holdt sig med få ændringer i mere end hundrede år, men denne er altså nok slået under Henry III (1216-1272).

De to sidste middelaldermønter hænger sammen og på den ene sidder stadig et lille stykke lærredsvævet stof (fig. 9). Det må være resterne af den lærredspung eller tut, som pengene har ligget i.

Også på disse mønter er præget svagt, men på den ene kan man i midten skelne et skjold og henover det et stort kors, der går ud til møntens rand. Det viser, at der er tale om en såkaldt korshvid, en mønttype, der blev slået både under Christopher af Bayern (1440-1448) og under Christiern I (1448-1481).

Ingen af de nævnte genstande er blevet konserveret endnu og de præsenteres her, som de så ud, lige da de var taget op af jorden. Det er sandsynligt, at det efter endt konservering vil være muligt at bestemme flere af mønterne nærmere.

Som nævnt i indledningen er der tale om en usædvanlig koncentration af middelalderlige metalgenstande på det forholdsvis begrænsede areal, som marken udgør. Med sin metaldetektor har Bent B. Anthonisen undersøgt nabomarkerne og andre marker i og udenfor Velling sogn. Ingen andre steder er han stødt på noget tilsvarende. Selv ikke i det middelalderlige Koustrup, der ligger ca. en kilometer øst for Vestjyllands Højskole. Her har Ringkjøbing Museum gennem flere sæsoner udgravet en velbevaret middelalderbebyggelse fra 1200-1300-tallet.

De omtalte metalgenstande falder i forskellige kategorier. Bortset fra bly- og

malmstykkerne må alle anses for at være tabt af vanvare og er altså, hvad man kunne kalde strøfund. Hvad angår urnesfiblen er der ingen tidsmæssig overensstemmelse med de øvrige genstande og det falder derfor lidt udenfor billedet.

Bly- og malmstykkerne hører til højmiddelalderens husholdning og kan være havnet på marken på mange forskellige måder. De 20 borgerkrigsmønter udgør sammen med den ene sterling et typisk udbud af 1300-tals mønter. De ligger alt for spredt til, at der kan være tale om en lille skat eller indholdet fra én pung. De to sammenkittede mønter med lærredsresten og de tre bogspænder repræsenterer 1400-tallet.

Det er især de mange højmiddelalderlige mønter, der tiltrækker sig opmærksomhed. Man ved fra andre lokaliteter i Danmark, at områder, hvor der findes usædvanlig mange mønter liggende spredt indenfor et begrænset areal, som regel angiver pladser, hvor penge skiftede ejer. Sådanne områder kan reelt henvise til småhandelspladser. Fortæller de mange mønter fra 1300-tallet, at der her kan have ligget en sådan plads?

For at kunne sætte sig ind i, hvilke aktiviteter, der kan have foregået på marken i højmiddelalderen, vil det være en god idé at finde ud af, hvordan forholdene i Velling var på den tid.

Sognets ældste hus, kirken, var da et par hundrede år gammel. Det er sandsynligt, at den blev opført dér, hvor sognets hovedbebyggelse lå i 1100-tallet. Stednavnene viser imidlertid, at der - også i tidlig middelalder - blev oprettet nye bosættelser i sognet.

Det var et led i en generel nordeuropæisk opgangsperiode, hvor en voksende befolkning krævede, at der blev taget nyt land under plov. De lokale stednavne som Koustrup, Astrup og Vesttarp er fra denne periode. Senere i årtierne op mod 1300 afløstes de gode tider af regulære krisear, der især ramte den største befolkningsgruppe, bønderne.

Udover urolige politiske forhold og borgerkrige oplevede landet flere år med misvækst. Det medførte mange steder hungersnød og især de små udflyttersamfund, der ofte lå på marginaljorde, havde svært ved at klare sig. Det resulterede i, at mange af gårdene blev forladt og begrebet »ødegårde« bredte sig.

Al denne ulykke kulminerede i 1349-50 med pestens hærgen. Der er ikke noget at sige til, at befolkningen var flere generationer om at komme på fode igen. Også i Velling har det set slemt ud. Fra udgravningerne i udflytterbyen Koustrup ved vi f.eks., at flere af gårdene blev forladt i denne periode. I skøder og gavebreve vedrørende ejendomme i Velling berettes stadig i 1400-tallet om ødegårde i sognet.

På de ældste kort over Vellings nordlige del kan man se, at den omhandlende mark ligger lige netop der, hvor fire veje mødes (fig. 10).

Disse vejforløb menes at have eksisteret i 1600-årene og det er højst sandsynligt, at de har rødder tilbage i middelalderen. Gik man nordpå fra Velling kirke kom man efter et par kilometer til dette vejkryds. Herfra kunne man vælge vejen mod vest, der gik forbi gårdene i Vesttarp og hovedgården Tranmose ind til Heboltoft og Ringkøbing. Valgte man den midterste vej, kom

man nord ud af sognet til No og hvis man gik mod øst, kom man forbi Koustrup og Klappmølle i Klaptoft, før man passerede sognegrænsen ved Røgind Bæk.

På disse veje har man gået og kørt i middelalderen og måske har vejkrydset været et godt sted at holde hvil. Der, hvor mange mennesker færdes gennem generationer, vil der være en god mulighed for at finde ting og sager, de har tabt eller kasseret undervejs. Det kan forklare tilstedeværelsen af flere af de fundne genstande, men hvad med koncentrationen af højmiddelalderlige mønter?

Mit bud er, at der i dette vejkryds, mindre end en mil øst for Ringkøbing, opstod en lille, uautoriseret handelsplads - måske i forbindelse med en rasteplads. Ganske vist var det forbudt at drive handel i en radius på et par mil fra købstaden, men fra det øvrige Danmark findes der flere eksempler på, at disse regler var svære at håndhæve. Tusk- og småhandel har nok kunnet finde sted her i ly af de ret kaotiske forhold, landet befandt sig i ved midten af 1300-tallet.

Det pludselige ophør af borgerkrigsmønter i fundbilledet kunne tyde på, at pladsen kun har fungeret i en kortere periode. Fundene fra senmiddelalderen - især de tre bogspænder - kunne tyde på, at der også senere i middelalderen var en færdselsåre her.

På et tidspunkt er marken blevet opdyrket - måske i forbindelse med en omlægning af agerstrukturen. I Markbogen fra 1683 benævnes marken »Husagre« og den takseres som middelgod rugjord.

De mange detektorfund fra marken i Velling er for størstedelens vedkommen-

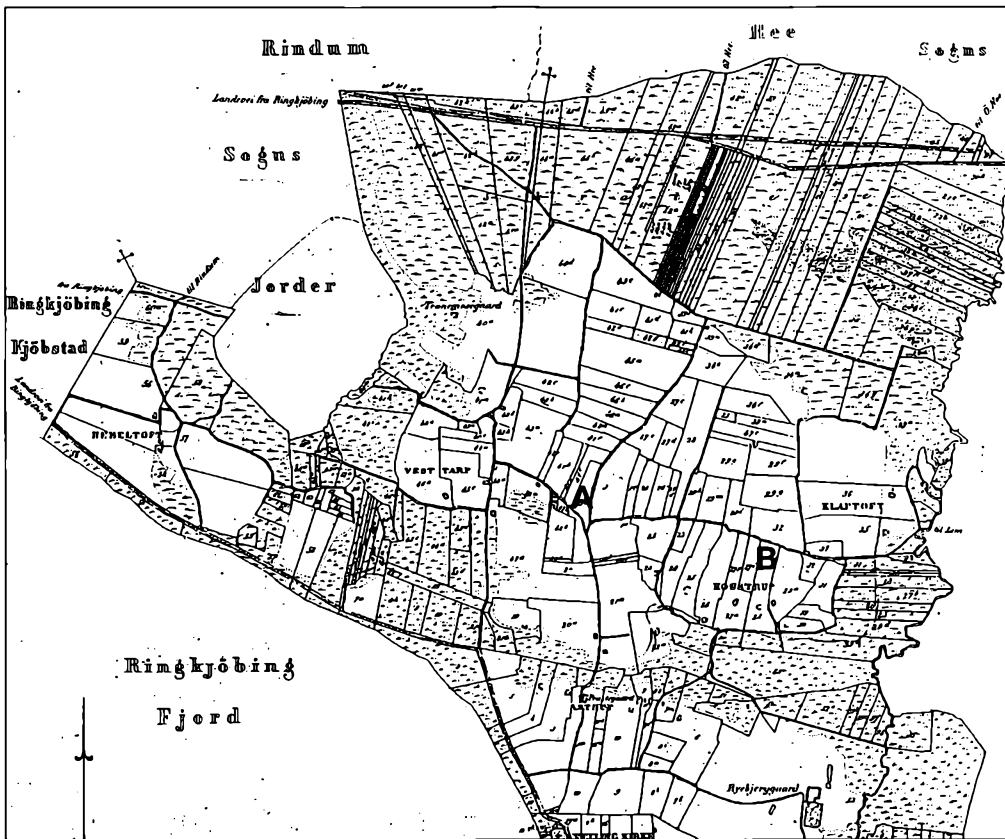

Fig. 10. Kort fra første halvdel af 1800-tallet over den nordlige del af Velling sogn. Marken med de mange detektorfund ses midt i billedet og er markeret med et A. Også for 150 år siden mødtes fire veje her. Den middelalderlige udflytterby, Koustrup, er markeret med et B. Den bebyggelse, der er udgravet her, respekterer det vejforløb, der er angivet på kortet. Vejen må altså være fra middelalderen.

de danefæ. Det er planen, at området afsøges med detektoren en sidste gang, når der er blevet pløjet i efteråret 1996. Derefter overdrages alle fundene til Nationalmuseet. Her har man i de seneste år oplevet et sandt boom i indlevering af danefæ, fordi brugen af metaldetektor bliver stadig mere

udbredt. Som arkæolog kan man godt blive lidt betænkelig ved denne udvikling, men når afsøgningen foregår på et så forsvarligt grundlag, som tilfældet har været i Velling, er der ingen grund til bekymring. Fundene herfra er et vigtigt bidrag til vores viden om Velling i middelalderen.

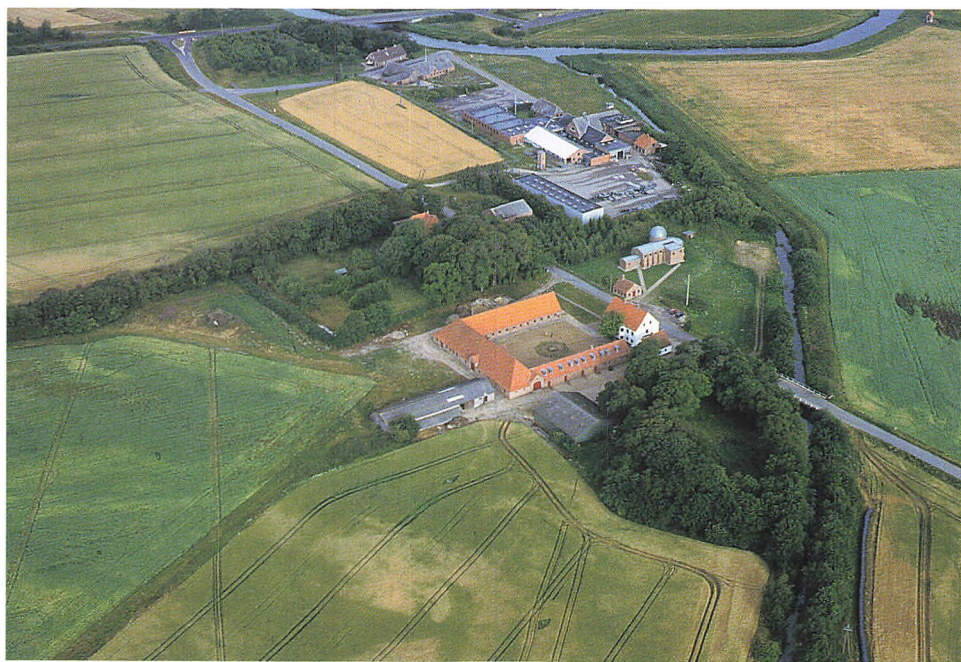
Ulfborgprojektet

Introduktion

Af Jens Aarup Jensen

Det vestjyske landskab kan på mange måder kaldes et dynamisk landskab, hvor vi ikke umiddelbart kan drage slutninger om, hvordan det har set ud, været bevokset og beboet i de forskellige perioder og afsnit af historisk og forhistorisk tid. Kystlinjerne

er blevet eroderet, rettet ud og trukket tilbage. Fjordene er blevet lukket inde og er sandet til. I perioder har sandflugten dækket tidligere dyrkede områder og gamle dages tilstande er i nutiden blevet sløret af omfattende opdyrkning, tilplantninger, afvandinger, og anlæg af landeveje og jernbaner, hvor nye bebyggelser voksede frem i slutningen af 1800-tallet. Der er skrevet masser af lokalhistorie og udgivet mange

Folkeuniversitetscenter Skærum Mølle: Ulfborg-projektets hjemsted. Foto: Palle Eriksen.

sognebøger i Vestjylland, men for professionelle historikere og museumsfolk har det dog længe været klart, at der manglede et overblik over, hvordan f.eks. bebyggelses- og landbrugsstrukturen op gennem tiderne har svaret til eller adskilt sig fra andre egne af landet. Der har nemlig i Danmark været flere regionale forskelligheder, end man normalt går og forestiller sig.

Ideen til et tværfagligt bebyggelsehistorisk forskningsprojekt om Vestjylland opstod på Folkeuniversitetscenter Skærum Mølle.

Ulfborg herred, der strækker sig fra forstranden ved Vesterhavet til langt ind i hedesognene, blev valgt som det tværsnit af landskabet, hvor undersøgelserne skulle koncentreres. For Ringkjøbing Museum var det oplagt at gå med i Ulfborg-projektet. En stor del af det gamle herred hører til museets arbejdsområde. Som arkæologisk arbejdende museum og til formidlingen har vi brug for alle de oplysninger om kulturlandskabet, man kan skaffe. Her var chancen for at være med, når der blev gravet ny og kontant viden frem fra arkiver, gennem kortlægninger og direkte op af jordbunden.

Fra en lidt søgende start, hvor problemstillingerne og de konkrete delprojekter skulle formuleres, har projektet udviklet sig til et velfungerende forskningsnetværk, der er inde i en målrettet fase. Gennem ekskursioner, seminarer og foredrag har vi lært hinandens fag bedre at kende, deres metoder, styrke og svagheder i kildematerialet. Man forstår f.eks. pludselig historikerens problemer, når han i et spørgeskema fra 1760erne, som biskoppen i Ribe havde udsendt til stiftets præster, støder på

følgende: Biskoppen ønsker oplyst, hvor mange personer over 12 år, der findes i sognene, og pastor Damianus Knudsen i Nr. Felding svarer med stor sandfærdighed: »Personernes antal over 12 år er undertiden mindre - undertiden større!«

I tidligere årgange af FRAM er det flere gange nævnt, at en undersøgelse indgår i Ulfborg-projektet. Flere af projektets deltagere har efterhånden været rundt på egen og holde foredrag, bl.a. i museumsforeningerne. Det må derfor være på tide at give en mere fyldestgørende præsentation af projektets omfang, og hvilke konkrete emner, der arbejdes med. Det har museet bedt kulturgeografen, lektor Jørgen R. Rømer, Aalborg, om at gøre. Jørgen Rømer er en af Ulfborg-projektets ankermand. På museet er han næsten blevet fast medarbejder og leverandør af oplysninger, som vi ikke normalt har forudsætninger for at skaffe. I sin artikel vil han præsentere de forskellige forskningsprojekter og komme med et par spændende eksempler på sine egne resultater.

Om sandflugt på godt og ondt

Af Jørgen Rydén Rømer

Kimen til Ulfborgprojektet blev lagt i 1989 på Folkeuniversitetscenteret Skærum Mølle af Gudrun Aspel i forbindelse med et foredrag af dr. phil. Svend Gissel, idet de kom til at diskutere pestsagnet om Palle Juel til Øgelstrup. Pestsagnet fortæller om hvordan »Den sorte død« kom til Vestjylland, og netop i jysk folketradition har pestsagnene stået centralt som en forklaring på de mange spor af ødebebyggelser og ager-

spor, som man fandt i de vidstrakte, tyndt-befolkede Midt- og Vestjyske områder.

Med Svend Gissels baggrund i »Det nordiske Ødegårdsprojekt« var det naturligt for ham nu at rette interessen mod disse områder, som ikke var blevet inddraget i Det nordiske Ødegårdsprojekt på grund af den spinkle middelalderlige kildedækning. Desuden var det centralt for ham, at et vestjysk projekt blev tværfagligt, specielt med inddragelse af (middelalder-) arkæologien, da det skriftlige kildemateriale om bebyggelse fra før 1500 som nævnt er yderst sparsomt.

Det første større møde i projektregi blev afholdt på Skærum Mølle i maj 1992 med støtte fra Ringkjøbing Amtskommune, og i foråret 1993 indsendte Historisk Institut og Geologisk Institut i fællesskab en ansøgning til Aarhus Universitets Forskningsfond om et bredt, tværfagligt projekt til undersøgelse af Ulfborg Herreds egenart med særlig henblik på landskab og bebyggelse fra vikingetid til ca. 1850 - og fik et positivt svar. Ud over de to universitetsinstitutter er Holstebro og Ringkjøbing museer tilknyttet projektet, og disse har udvidet deres arkæologiske aktiviteter gennem tilskud fra statslige fonde.

Hermed kunne det egentlige projektarbejde påbegyndes, som vi herefter kort vil præsentere udvalgte dele af.

Dr. phil Bent Odgaard (DGU) har fortsat sine undersøgelser af den vestjyske vegetationsudvikling, og i Bos sø mellem Ulfborg og Tim lykkedes det ham at finde en egnet, uforstyrret sø, der giver et billede af vegetationsudviklingen i et flyvesandsområde fra istidens slutning til i dag. Vegetationsudviklingen ligner indtil ca. 5000

f.Kr. den, vi finder på andre undersøgte lokaliteter i Vestjylland (Solsø, Skånsø og Kragssø), men herefter afspejler den en yderst næringsfattig, udvasket jordbund, der er endnu fattigere end Karup Hedeslette. Ved Bos sø har det åbne hedeplantesamfund derfor bredt sig på skovens becostning allerede inden landbrugets introduktion i området.

I forbindelse med vegetationsudviklingen har Gordon Albøge belyst stednavneendelsernes vidnesbyrd om træer og buske i Ringkjøbing Amt. Endelserne kan formodes at afspejle vegetationsituationen i den periode, hvor stednavnedannelsen finder sted, dvs. fra ca. 0 e.Kr. til ca. 1800. Kort over navneendelser på skov, træ- og buskvækster viser forbløffende mange forekomster, men Albøge vurderer at mange af disse stednavne sandsynligvis er forholdsvis unge. I et næsten træløst landskab har selv små trægrupper været markante punkter.

Pollenanalysen fra Bos sø viser, at korn dyrkningen i området har været yderst begrænset til langt op i tid. Men med den udstrakte brug af græs- og lyngtørv til opblanding i gødningen, afbrænding til askegødning og opvarmning, dige- og husbygning m.m. er større hedeområder årligt blevet blotlagt ned til blegsandet. Denne særlige arealudnyttelse har derfor, sammen med den næringsfattige jordbund og den træløse overflade, været et oplagt udgangspunkt for sand- og muldflugt, hvor større mængder materiale er blevet borteroderet, for andre steder inden for området igen at blive aflejret, nogle steder i markante indsandeområder.

En nærmere undersøgelse af sandflug-

ten og den tilhørende jordbundsudvikling er iværksat af lektor Kristian Dalsgaard og en række studerende på Geologisk Institut, specielt omkring Stråsområdet, hvor der findes podsoljorde (hedejorde), der er blevet dækket af flyvesand i flere perioder efter ca. 700 f.Kr. En datering og analyse af disse sandflugtsperioder er vigtig, sammenholdt med klimaet og den menneskelige aktivitet i området.

I herredets lavtliggende kystsogne har professor Jens Tyge Møller og en række geologistuderende indledt undersøgelser af udviklingen i kyst- og fjordområdet ved Nissum og Stadil Fjord, i et område hvor sandflugten har haft særlig stor betydning for landskabsudviklingen og kystliniens udformning. Speciel interesse er der viet sejladsmulighederne indenfjords, bl.a. gennem undersøgelser af et eventuelt sejløb ved Kast Bro i Staby sogn.

Cand. scient. Søren Torp har skrevet speciale på Geologisk Institut om jordbundsudviklingen og kulturlandskabet omkring vikingetidsbebyggelsen ved Nr. Felding kirke, med henblik på at belyse baggrunden for bebyggelsens placering og i et forsøg på at vurdere boniteten af landbrugsarealerne tilbage til vikingetiden.

Den arkæologiske del af projektet varetages af museumsinspektørerne Lis Helles Olesen og Palle Eriksen og middelalderarkæolog Helle Henningsen. Der er systematisk søgt efter spor af vikingetid i hele herredet, og dette har givet gode resultater ved Staby, Åhus, Fjand. Museernes løbende og meget omfattende udgravninger i Nr. Felding (vikingetidsgårde) og Fjand (middelaldergårde og marksystem fra middelalder og vikingetid) har haft stort ud-

bytte af projekttilknytningen. Tilsvarende gælder for udgravningerne ved Vesttarp/Koustrup (middelaldergård) i Velling sogn, Hind herred. Både i Fjand og Koustrup er der som noget helt specielt afdækket middelaldergårde (fra ca. 1200), der i et betydeligt omfang har været opført af hedeørv. Under en middelalderhustomt i Fjand er afdækket et mindre stykke af en yderst velbevaret, sandflugtsdækket pløjemark fra ca. 1000 e.Kr. Fjandhus, der omtales som et befæstet anlæg i de skriftlige kilder fra ca. 1500, er blevet lokaliseret, men anlægget er endnu ikke undersøgt nærmere. Området ved Skærum Mølle/Bro er blevet afsøgt, bl.a. med sigte på at finde en eventuel handelsplads ved Storåens udløb, foreløbig dog uden resultat. Det gamle Vosborg voldsted er undersøgt med magnetometer af stud.scient. Franck K.Hansen, Geologisk Institut. Målingerne her kan måske være vejledende, hvis man på et tidspunkt ønsker at foretage en udgravning i borgbanken.

Set fra arkæologisk hold er områdets sandflugt lidt af en gave, da pløjelaget gradvist løftes op, så ældre strukturer bevares i et materiale, der er yderst udgravningsvenligt.

Det middelalderlige skriftlige materiale for Ulfborgområdet er sparsomt, men det er endnu ikke blevet systematisk bearbejdet. Svend Gissel har dog behandlet elementer af bebyggelsesudviklingen i området, specielt med henblik på områdets selvejerbønder og har desuden interesseret sig for kapeltomten ved Skærum Bro. I 1500-tallet bliver det skiftlige materiale mere rigeligt og vi kan nu danne os et indtryk af det landbrugssystem, der fandtes i området. Lektor Jens Villiam Jensen har under-

2. juli 1996. Professor Jens Thyge Møller (blå kedeldragt) med tekniker og studenter er i gang med boreprøver ved Kast, den gamle vandforbindelse mellem Nissum Fjord og Husby Sø. Det er et af projektets mål at få en dokumenteret viden om de gamle løb mellem de vestjyske fjorde. Hvornår blev der aflejret marskklæg? Hvor længe var løbene sejlbare? Hvornår blev de tilstoppet af sandflugten? Disse spørgsmål vil det være væsentligt af få svar på, hvis man vil forstå de vestjyske fjordområders natur og historie. Foto: Jørgen Borg.

søgt godserne Nr. og Sdr. Vosborg i 1500-tallet og har specielt set på fæstegodsets fordeling. Fæstegårdene til Vosborggodset var tilsyneladende spredt over et større område. I 1600-tallet flyder kilderne mere rigeligt og de omfatter nu alle herredets hovedgårde (Pallisbjerg, Nr. Vosborg, Sdr. Vosborg, Stenumgård, Krogsdal og Møltrup). Undersøgelserne bekræfter en speciel vestjysk godsstruktur med meget strøgods og en betydelig svagere arrondering af fæstegårdene omkring hovedgården. Baggrunden for denne struktur er utvivl-

somt, at de vestjyske godser i 1500-1700-tallet overvejende var baseret på stude- og hesteopdræt, mens markhøvet var yderst begrænset. Den væsentligste forbindelse mellem bonde og herremand i Vestjylland var derfor fæstegårdenes naturalieydelse i landgilde og herlighedsydelse. Undersøgelserne viser, at disse ydelser afspejler en lokal produktion af bl.a. fisk, byg, rug og smør. Udviklingen i gårdantal og ejerforhold er detaljeret analyseret i et speciale fra Historisk Institut af cand. mag. Jens Erik Warfvinge. Han kan påvise en

stigning i herredets gårdantal i løbet af 1500- og 1600-tallet, en stigning der formodentlig har været størst i de tyndt befolkede indlandssogne. Om ejendomsfordelingen gælder, at Vestjylland var et udpræget adelsområde, vel især pga. den omtalte erhvervstruktur med hovedvægt på stude- og hestedrift.

Kirkelige forhold i Vestjylland, specielt de økonomiske strukturer, er undersøgt af cand. mag. Svend Rask. Kirkernes indkomster gennem tiende viser store forskelle kirkerne imellem, men det er ikke muligt at sammenligne udviklingen over tid. En undersøgelse af sognepræsternes indtægter viser, at der først efter ca. 1750 kan spores en vis fremgang i sognene, mens perioden indtil ca. 1700 synes præget af voldsomme ødelæggelser gennem krig, sandflugt og oversvømmelser. Hvor der er mulighed for sammenligning, viser de vestjyske sognekald sig kun at give ca. halvdelen af de indtægter, som et godt østdansk sogn kunne kaste af sig, noget der derfor tidligere gav anledning til en vis gennemstrømning af præster på vej mod de mere givtige sognekald i Østdanmark. Antallet af tiendeydere falder i løbet 1600-tallet betydeligt, men det er sandsynligvis ikke ledsaget af et tilsvarende fald i befolkningstallet.

Først i slutningen af 1600-tallet får vi gennem Chr. 5's matrikel mulighed for at undersøge en række bebyggelses- og landskabelementer ud fra et næsten komplet og landsdækkende materiale. Lektor Jørgen R. Rømer har med udgangspunkt i matriklens forskellige protokolrækker kortlagt en række centrale elementer i herredets kulturlandskab, og desuden analyseret udvalgte enkeltlokaliteter som oplæg

til eller fortsættelse af de arkæologiske og historiske undersøgelser. Gennem dette materiale tegner der sig et meget varieret billede af herredets forskellige dele: fra tætbebyggede kystsogne med intensivt drevne småbrug til hedesogdenes spredtliggende gårdbebyggelse med store, ekstensivt drevne brug.

Udgangspunktet for projektet var et sagn, og mag. art. Lene Ingemann Jørgensen har indsamlet og analyseret en række af de folkelige fortællinger, for at stille deres oplysninger op mod andet kildemateriale. Meget kan ikke verificeres, men for Lystlund i Ulfborg sogn, hvorfra der findes særlig mange pestsagn, har undersøgelser vist, at der i 1600-tallet fandtes en meget mere omfattende bebyggelse (ti mindre gårde) end i slutningen af 1700-tallet (kun to-tre gårde). Om bebyggelsen så er blevet øde pga. pest er dog mindre sandsynligt.

Det er for tidligt at uddrage brede konklusioner på basis af det foreløbige projektarbejde - hertil er arbejdet på en række områder endnu for uafklaret/uafsluttet. Men det er målet, at arbejdet i løbet af 1997/98 skal munde ud i en »herredsbog«, hvor de endelige resultater fremlægges. Formidling til en bredere kreds og en nær kontakt mellem projektets forskellige deltagere har været centralt i hele projektets levetid. Der er derfor hvert år siden 1992 afholdt et to-tre dages seminar på Skærum Mølle og et end-dages opsamlingsmøde på Århus Universitet. Foredragene på disse seminarer er udgivet i hæfteform (Ulfborgprojektets Skrifter nr. 1-4, hver på ca. 200 sider), der kan købes ved henvendelse til Geologisk Institut, Ny Munkegade, bygn. 520, 8000

Borgen Fjandhus optræder i kilder fra 1400-tallet og har spøgt i historien og folkeviser som et gådefuldt sted. Borgbanken har aldrig været afmærket på kort. Som et resultat af Ulfborg-projektet var det et af Ringkjøbing Museums håb at finde frem til dens præcise beliggenhed. Det gik nemmere end ventet. Gdr. Børge Børgesen, Nr. Fjand, kunne i 1994 gå lige ud i engene og vise arkæologerne det sted, hvor borgen skulle have ligget i følge den lokale overlevering. Det er en helt flad marskeng på østsiden af Fjandhalvøen ud mod Nisum Fjord. I terrænet ses ingen som helst tegn på en gammel borgbanke. Gamle oversvømmelser og klægaflejringer har jævnet stedet ud. Ved at grave et par prøvehuller blev der imidlertid fundet et kulturlag med teglstumper og trækul. Det tydede godt, og en acceleratordatering af trækullet, som projektets geologer fik gennemført på Århus Universitet gav en datering til 1212 e. Kr. + - 79 år, et flottere resultat, end vi havde turdet håbe på. Det er museets plan

via nogle systematisk udlagte grøfter at påvise voldstedets mere præcise udstrækning. For at få overblik og med håb om at se aftegninger i vegetationen, var Palle Eriksen på vingerne i august 1996 og fotograferede stedet. Fjandhus har ligget ved hjørnet af det dyrkede areal i forgrunden tv., men her er der ingen klare aftegninger. Derimod tegner der sig tydeligt en lys dobbeltlinje, der udgår fra det faste land ved læhegnet i billedets højre kant. Det må være vejdamningen, der i middelalderen førte ud til borgen. Ved et efterfølgende besøg på marken viste damningen sig at være 6 m bred og 250 m lang. Undervejs krydser den et sandflugtsdækket gammelt bækleje, der ses som en mere snoet lys linje med en skarp bøjning. Ved studium af gamle markkort har Jørgen Rømer fundet navnene »Voldgrav« og »Vaseeng« knyttet til stedet. En vase er en gammel betegnelse for vejdamninger over fugtigt terræn. Mere sikre beviser for, at det rigtige sted er blevet fundet, kan man vist ikke forlange at få.

Aarhus, pris 75 kr. Det forventes, at den lille skriftserie ialt bliver på 6-8 bind, så alle mere detaljerede projektarbejder kan blive publiceret inden for projektets rammer.

Ødebyen Lystlund i Ulfborg sogn 1683

På et ret tidligt tidspunkt i Ulfborgprojektet tiltrak Lystlund sig interesse, da vi her finder en række dramatiske pestsagn, der fortæller om et voldsomt fald i antallet af gårde og mennesker - sagnene taler om 15 snese døde i Lystlund gade, om lig der transporteres til kirke med deres lange hår slæbende efter vognene, om forekomsten af sten fra et nedlagt kapel og om mange spor af bebyggelse, syltsten, veje og agerjord under flyvesandet. I Pontoppidans Danske Atlas siges byen at være blevet øde ved den i 1348 grasserende sorte pest.

Andet skriftligt kildemateriale viser også et voldsomt fald i gårdantallet, fra otte-ti mindre brug omkring år 1600 til to gårde (Lystlundgård og Katborg) og et par huse omkring år 1800.

I 1683 blev agerjorden i Lystlund opmålt, takseret og beskrevet i forbindelse med forarbejderne til Chr. 5's matrikel. Ved hjælp af dette materiale + udskiftningskortet fra 1817 kan områdets kulturlandskab og bymark anno 1683 rekonstrueres og det er endog muligt med en vis sikkerhed at indplacere de øde bebyggelser.

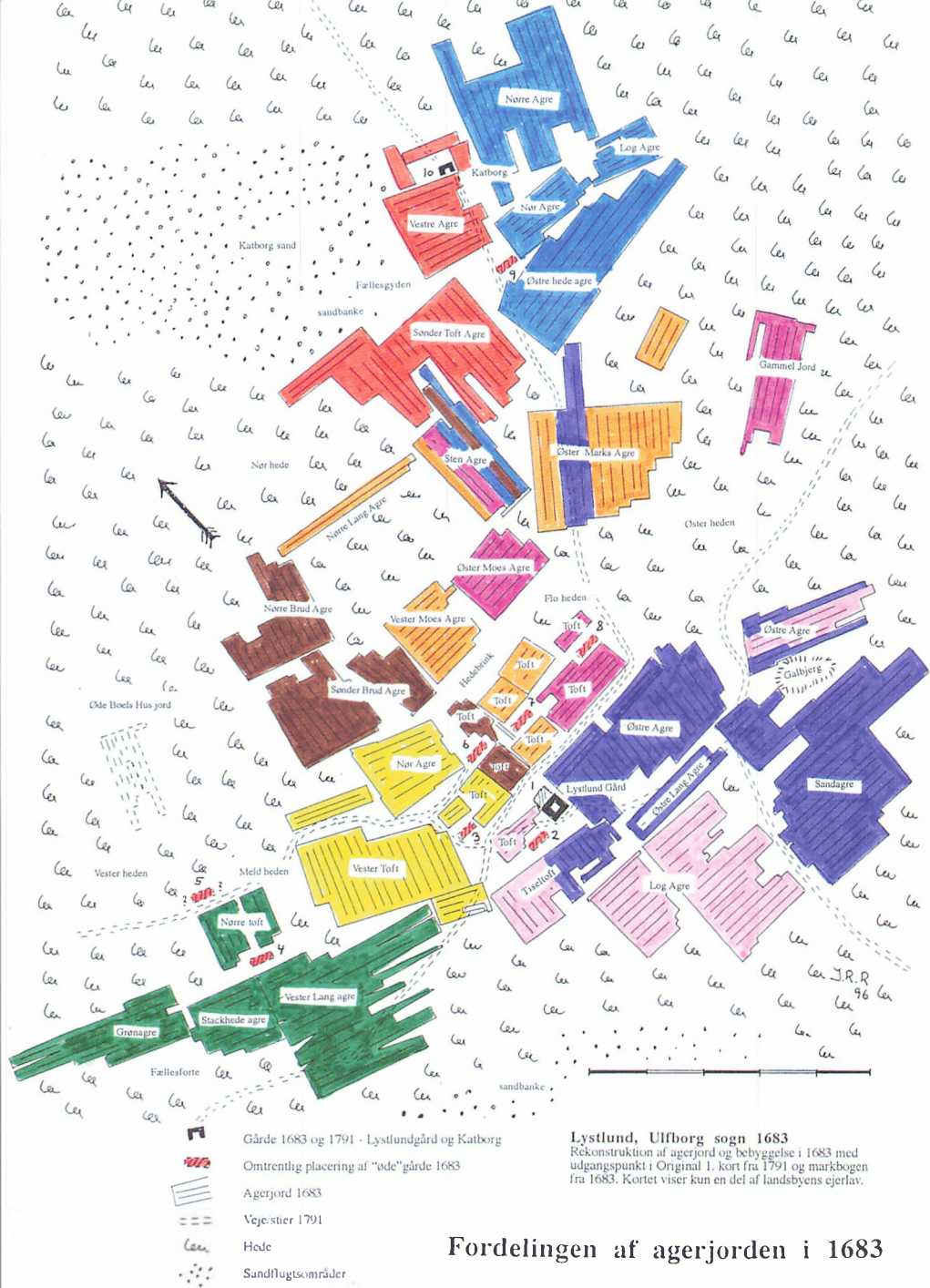
Der var i 1683 ti mindre landbrug i Lystlund, nemlig otte bol og to bolshuse. Syv bol og et bolshus tilhørte herregården Sdr. Vosborg, to bol Nr. Vosborg og et bolshus Brejninggård. Tre bol oplyses at være øde (nr. 5, 6 og 8).

Af kortet over jordfordelingen kan vi se, at selv om Lystlund i 1599 bliver beskrevet som »en liden by opbyggt i heden«, så havde alle gårdene i byen deres agerjord liggende for sig selv. Vi finder derfor ikke den voldsomme opsplittning af agerjorden, som ellers var det normale før udskiftningen, selv om jorden var pløjet op i de lange, middelalderlige agerstrimler. Landsbyen har mere karakter af at være en gruppe enkeltgårde.

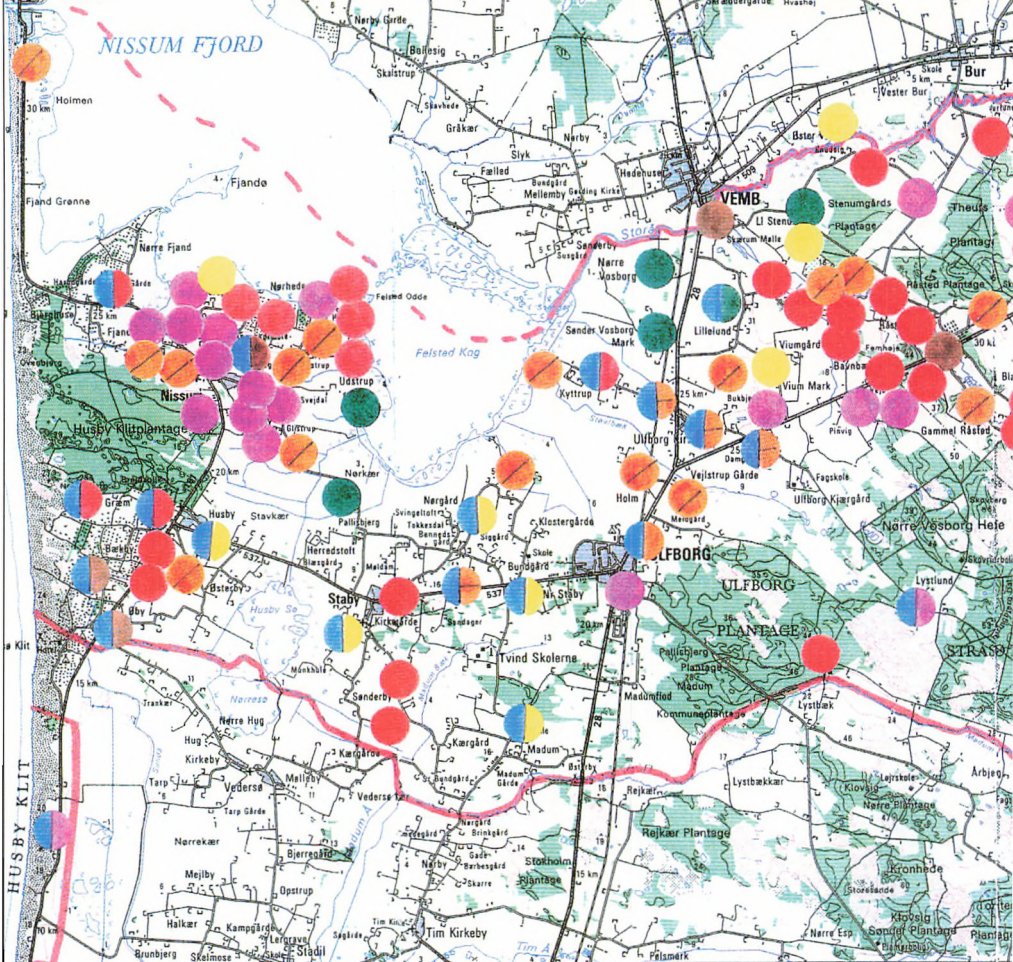
Dyrkningssystemet i landsbyen var et græsmarksbrug uden inddeling af bymarken i indtægter. Udnyttelsen af bymarken i sommeren 1683 oplyses og vi kan heraf se, at ca. 50 procent af agrene var besået med byg, rug, havre eller boghvede. En temmelig overraskende og intensiv arealudnyttelse, den dårlige jord, sandflugten og de mange ødegårde taget i betragtning.

Som baggrund for det kraftige fald i gårdantallet kan vi ikke afvise epidemier i 1600- og 1700-tallet. Mere sandsynligt er det dog, at de små brug i Lystlund med den elendige, flyvesandshærgede jord og dårlige græsnings- og høsletsmuligheder er blevet opgivet af fæsterne, som har søgt mere givtige gårde andre steder. Stavnsbåndet i 1733 indførtes jo især for at undgå flugt fra de dårlige gårde, men dette indgreb i arbejdskraftens fri bevægelighed kom for sent til at redde den lille Lystlundbebyggelse fra decimering.

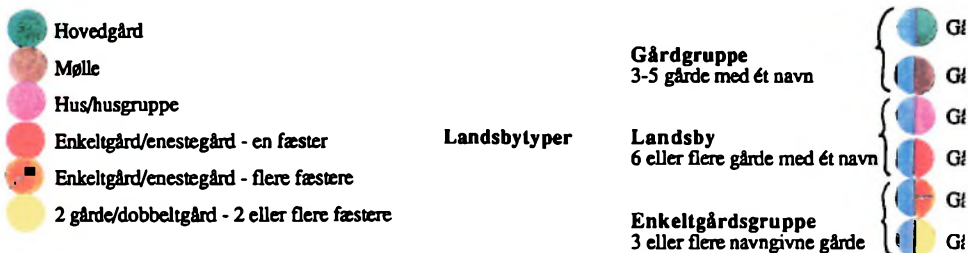
Lystlundområdet er endnu ikke undersøgt detaljeret arkæologisk, så vi ved ikke om den beskrevne 1500-1600-tals bebyggelse måske skjuler en ældre middelalderbebyggelse. Pestsagnene, der overvejende blev nedskrevet i slutningen af forrige århundrede, har dog haft god grobund, for sporene af en forsvunden og tætbebygget

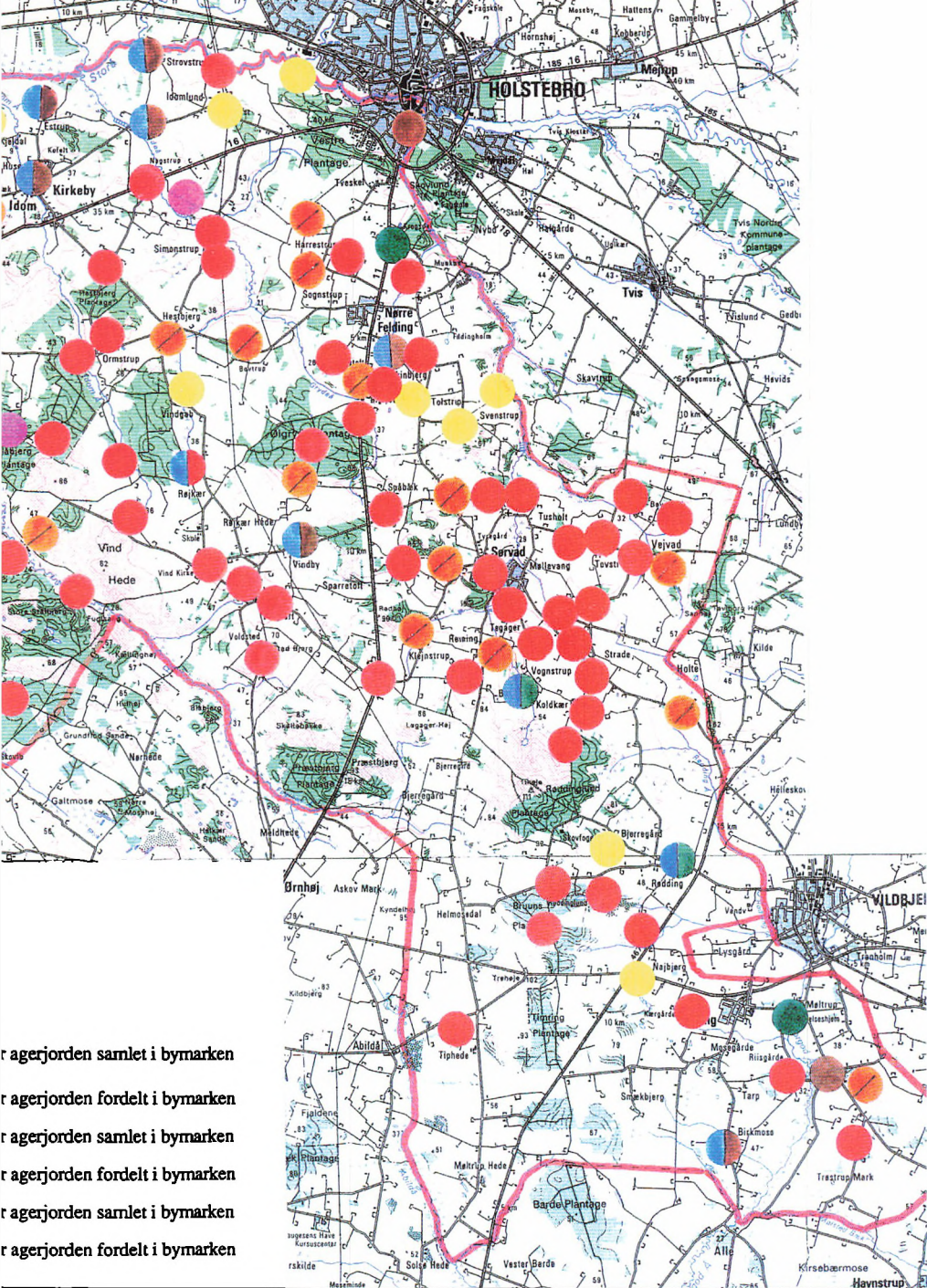
Fordelingen af agerjorden i 1683

Landsby og enkeltgård i Ulfborg herred 168

r agerjorden samlet i bymarken
 r agerjorden fordelt i bymarken
 r agerjorden samlet i bymarken
 r agerjorden fordelt i bymarken
 r agerjorden samlet i bymarken
 r agerjorden fordelt i bymarken

landsby på ti gårde ude i Nørre Vosborg hede var nok en god historie værd.

Kort over landsby og enkeltgård i Ulfborg herred 1683

Landbyggelsen i Vestjylland bliver ofte karakteriseret som bestående næsten udelukkende af enkeltgårde, i modsætning til den østdanske landsbybebyggelse. Dette forenkede billede er i virkeligheden betydelig mere kompliceret, idet Ulfborg herred viser eksempler på næsten alle tænkelige bebyggelsestyper, med undtagelse af den store, kompakte landsby på 10-20 middelstore fæstegårde.

Kortet viser alle bebyggelser, der er opregnet i Chr. 5 matrikel (1681-1690), ind delt i bebyggelsestyper efter deres betegnelse, antallet af gårde og fordelingen af agerjorden. Det er et øjebliksbillede - antallet af fæstere på en gård i Vestjylland kunne svinge fra en til tre, gårde kunne i begrænset omfang deles, oprettes og nedlægges og agerjorden fordeles på ny.

Ulfborg herreds 375 gårde og 78 huse i 1683 fordeler sig på 185 forskellige navngivne bebyggelser, heraf 7 hovedgårde, 21 huse/husgrupper med jord, 4 møller, 79 enestegårde med én fæster og 32 gårde med to eller flere. Endelig fandtes der 12 dobbeltgårdskomplekser med to eller flere fæstere.

Det er vanskeligt at sætte en samlebetegnelse på områdets 30 landsbyer - egentlige, kompakte byer i østdansk forstand findes ikke, derimod består landsbyerne ofte af mindre grupper af spredtliggende, navngivne gårde. I det overvejende animalsk orienterede landbrug havde gårdene ikke be-

hov for nær lokalisering til den gode agerjord, men placerede sig ved de vigtige græsningsarealer. Fordelingen af agerjorden kunne antage mange former. I Vestjylland må vi derfor have andre betegnelser end bol- og solskiftet frem for at beskrive disse forskellige og ofte meget uregelmæssige fordelinger af agerjorden. At der er tale om landsbyer med fælles navn kan ofte undre, f.eks. for Lystlund, der som nævnt bestod af 10 gårde, der hver havde deres agerjord for sig selv og sikkert også dyrkede denne uden væsentlig indblanding fra de øvrige landsbybeboeres side. Landsby-, eller måske rettere, gårdfællesskabet drejede sig derfor ofte mere om regulering af de fælles græsnings- og høslætsressourcer end om dyrkningssystemet for agerjorden, der var et græsmarksbrug uden inddeling af bymarken i årsindtægter - ja, ofte skriver man i markbøgerne, at agerjorden bruges i flæng.

Det undersøgte materiale giver ikke mulighed for nærmere at belyse udviklingstendenser i bebyggelsesstrukturen, men forskellige forhold peger i retning af en stadig spredning af bebyggelsen, en udvikling der markant forstærkes efter udskiftningen i begyndelsen af 1800-tallet.

De mest komplicerede bebyggelser findes i de kystnære sogne Ulfborg, Staby og Madum, mens bebyggelserne inde i landet oftest bestod af enligt beliggende gårde omgivet af store hedeområder.

28 gårde eller gårdandele anføres som øde i 1683, men i mange tilfælde blev de øde gårde eller gårdandele jord drevet videre af en anden fæster og mange ødegårde reetableres senere. Det voldsomme fald i gårdantallet i Lystlund er derfor et særtilfælde for Ulfborg herred i 1600- og 1700-tallet.

Portræt af en museumsforening

Indledning

Foreningen blev startet den 30. juni 1930 under navnet: »Museumsforeningen for Holstebro og Omegn«.

I anledning af Museumsforeningens 50-års jubilæum i 1980 skrev Torben Skov i Holstebro Museums årsskrift 1979 en historisk redegørelse om foreningen. Heri står blandt andet, at ideen om en museumsforening kom fra gårdejer Bertel Østerlund fra Idum allerede i 1917, hvor han var blevet valgt som een af omegnens tillidsmænd for det nyoprettede »Holstebro Museum«.

»Museum« var nu så meget sagt, for lokalet bestod af et loftsrum på den nye

grundskole i Danmarksgade, så der var nok mere tale om et magasin end et egentligt museum, skriver Torben Skov i ovennævnte beretning.

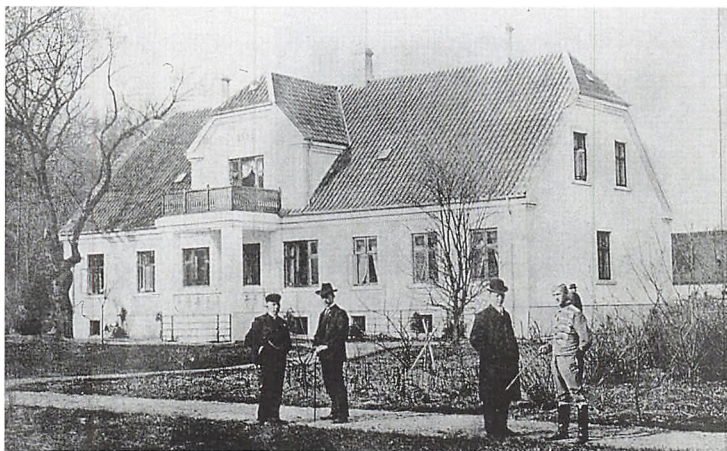
Der gik dog 13 år inden Museumsforeningen var en kendsgerning, men da var der også tegnet et par hundrede medlemmer efter annoncering i dagbladene.

Den stiftende generalforsamling blev holdt på Højskolehjemmet i Holstebro, hvor bogtrykker N. P. Thomsen fremlagde udkast til vedtægter for foreningen.

Man blev enig om en bestyrelse på ni medlemmer, tre valgt af byrådet og seks af Museumsforeningen.

Fra Museumsforeningen blev valgt overlærer J. I. Aldal (der valgtes til for-

Stuehuset til Lægaard Mølle nyopført i 1905. En del af bygningen blev indrettet til museum i løbet af vinteren 1930-31. Holstebro Museum åbnede grundlovsdag 1931. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Holstebro Kommune.

mand), cigarhandler Damgaard, fru konsulent Helene Overgaard, gdr. Bertel Østerlund, gdr. St. V. Christensen og centralbestyrer Viggo Jensen.

Samme år sikrede man sig Lægaard Møllers hovedbygning til et rigtigt »Holstebro Museum«.

Dette blev åbnet for offentligheden den 5. juni 1931.

Museumsforeningens formænd

Overlærer Aldal, (der jo især huskes for sit historiske værk: Holstebros historie gen-

Orla Nautrup, formand for Museumsforeningen fra 1974 til 1988, nedlægger en krans ved gravstenen over foreningens første formand, overlærer J. Aldal. Foto: Torben Skov.

nem tiderne 1274-1939), døde den 7. september 1940.

Som ny formand valgtes Helene Overgaard, og denne stilling beholdt hun til 1956, hvor hun efter sin mands død i 1954 ønskede at rejse fra byen.

Forinden udnævntes både hun og Bertel Østerlund til æresmedlemmer.

Helene Overgaard afløstes som formand af K. Enghy-Larsen, der efter syv år i formandsstolen i 1963 overlod posten til A. Toft Andersen.

I 1966 blev Ejner G. Pedersen (E.G.) valgt som formand for Museumsforeningen, og i hans tid ansattes Torben Skov den 1. januar 1972 som museumsinspektør for Holstebro Museum.

Orla Nautrup blev formand i 1974 og var det til sin død i 1988, hvorefter Rigmor Lillelund valgtes - og hun kunne som formand slå dørene op for publikum på det nye museum den 22. maj 1991.

Ved det konstituerende bestyrelsesmøde i 1993 meddelte Rigmor Lillelund, at hun ikke ønskede at fortsætte som formand og pegede derefter på mig som sin afløser. De øvrige i bestyrelsen var så letsindige at følge hendes forslag.

Nye forhold

Nu skal jeg så prøve at beskrive, hvad Museumsforeningen bestiller i vore dage, men først må jeg lige oplyse, at museumsbygningen ejes af Holstebro kommune, og der derfor er oprettet en bestyrelse for Holstebro Museum bestående af fire medlemmer af Holstebro Byråd og tre medlemmer af Holstebro Museumsforening.

Museumsforeningens bestyrelse og personale med ledsagere ved 50 års jubilæet den 30. juni 1980. Foto: Torben Skov.

Desuden består bestyrelsen af fire medlemmer med observatørstatus:

Et medlem fra Danske Dragonforeningers Sammenslutning. Et medlem fra Aulum-Haderup kommune. Et medlem fra Vinderup kommune og et medlem fra medarbejderrådet på Holstebro Museum.

Formanden for Holstebro Museumsforening er til enhver tid også formand for bestyrelsen for Holstebro Museum.

Denne ordning medfører, at Museumsforeningen ikke mere har det økonomiske ansvar for museets drift, men kan bruge sine kræfter på andre områder til glæde for medlemmerne og til styrkelse af interessen for Holstebro Museum.

Det skal dog indrømmes, at det er Torben Skov og hans dygtige medarbejdere, der laver det praktiske arbejde for os.

Museumsforeningens betydning

Vi er lidt over 750 medlemmer i Holstebro Museumsforening, heraf er der mange bosiddende langt udenfor museets virkeom-

råde, men alligevel møder der ca. 100 medlemmer til den årlige generalforsamling, hvor der bliver informeret om årets gang og aktiviteter på Holstebro Museum.

I bestyrelsen glæder vi os over det store fremmøde og den positive holdning, vi altid bliver mødt med her.

Vi er syv medlemmer i bestyrelsen for Museumsforeningen, og vi har et fortrinligt samarbejde. De øvrige er Jørgen Færch (næstformand), Per Østerbye (kasserer), Dorte Bojsen-Møller, Inga Hansen, Jørgen Karmark og Arvid Lisbjerg.

Både medlemsantal og de mange deltagere ved generalforsamlingerne vidner om stor interesse for kulturhistorisk museumsarbejde. Vi forsøger så i bestyrelsen at leve op til det, ved i nært samarbejde med museet at arrangere forskellige ting for vore medlemmer.

Her er de tilrettelagte udflugter og ture især blevet populære - men det er med dem, som med næsten alt hvad Museumsforeningen lægger navn til - det er planer, der som regel er fostret af museets direkt-

På Museumsforeningens tur til Skåne i efteråret 1995 besøgte vi blandt andet Nordens største skibssætning, »Ales Stena«, der ligger sydøst for Ystad ned mod vandet. Foto: Torben Skov.

tør, Torben Skov, som han forelægger for os på bestyrelsesmøderne, hvor de så bliver gennemdrøftet.

De, der kender Torben, ved, at det er gennemtænkte forslag, han altid kommer med - men det er klart, han skal have bestyrelsens accept - og vide, at vi står bag ved det, der foregår på Holstebro Museum.

Museumsforeningens ture

Mange ture og udflugter er det blevet til gennem årene. Der har blandt andet været aftenture med kirkegårdsvandring under ledelse af Esben Graugaard, hvor over 100 mennesker mødte op.

Der har været eftermiddagsture i bus rundt i omegnen, de såkaldte »Tirsdagsture«, hvor enten Torben Skov, Lis Helles

Olesen, Esben Graugaard eller jeg var guider.

Der har også været mange heldagsudflugter. Vi har været i Vejle, på Mors, i Thy, i København og mange andre steder.

Vi var sidste sommer på en heldagstur til Ribe. Tilstømningen var så stor, at vi måtte afsted i to busser, den ene endda en »dobbelt-dækker« med plads til 72 personer.

I Ribe så vi først det nye museum, »Ribes Vikinger«, og derefter besøgte vi Ribe Vikingecenter. På hjemvejen var vi blandt andet ved »Tislundstenen« og i »Tam-bours Have«.

Vi er også begyndt med flere dages udflugter. I september sidste år var vi på en tre-dages udflugt til Skåne, og selv om vi igen fik fat i »dobbelt-dækkeren«, så var turen overtegnet lige med det samme.

Som eksempel på en museumsfor-
eningsudflugt vil jeg kort skitsere pro-
grammet for »Skåneturen«:

Den første dag nåede vi til Lund, hvor vi
efter at have set domkirken og lidt af byen
blev indlogeret på hotel.

Dagen efter gik turen videre til Nordens
ældste ibrugværende kirke, Dalby kirke fra
ca. 1060. Herfra fortsatte vi gennem det
smukke landskab til Ystad og videre til
Kåseberga, hvor vi så Nordens største
skibssætning, »Ales Stena«.

Vi kørte derfra forbi Valleberga kirke,
der er Skånes eneste rundkirke, og til Løde-
rup kirke, som er berømt for sin døbefont.

Dernæst kom vi til Glimmingehus, der
er den bedst bevarede borg fra dansk mid-
delalder, og til Sankt Olof kirke, som er be-
rømt for sine mange sidealtre.

Så gik turen til »Kivik-Graven«, den
største røse i Sverige.

Vi ankom til et hotel i Kristianstad kl.
19, hvor vi spiste og overnattede.

Næste morgen gik turen til Væ kirke,
Herrevadkloster og forbi Spångens gæstgi-
vergård. Det var næsten en betingelse for at
komme med på turen, at man kunne synge
med på »Kalle på Spången«!

Vi sluttede af i Skåne på det smukke Bo-
sjøkløster, hvor man i parken kunne se
Nordens ældste egetræ.

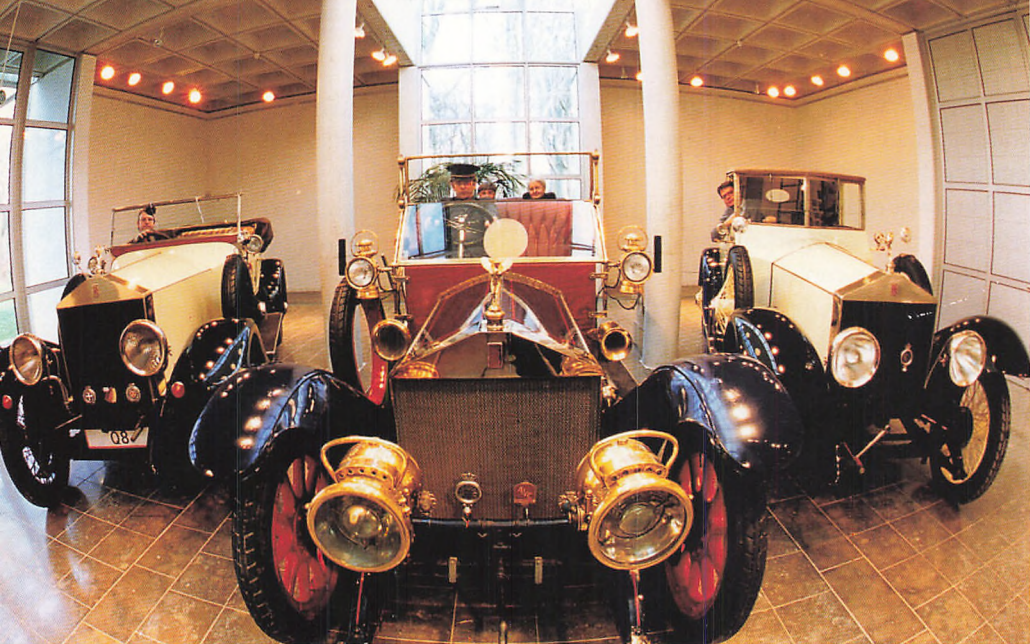
Jeg ved godt, at en sådan opremsning af
seværdigheder lyder tungt, men i virkelig-
heden var det en berigende oplevelse, hvor
Lis Helles Olesen, Esben Graugaard og
Torben Skov skiftedes til at orientere os
om det alt sammen.

Det er vist ikke så moderne mere at hol-

*Med et stort medlemstal i Museumsforeningen har vi på forhånd sikret os købere til de
mange lokalhistoriske bøger, der udkommer på Holstebro Museums forlag. På billedet ses
fra venstre arkivar Bent T. Holm, museumsinspektør Esben Graugaard og Museumsfore-
ningens formand Viktor Hedegaard, ved udgivelsen af 5. bind af Det gamle Holstebro
fortalt i billeder den 1. oktober 1994. Foto: Claus Søndberg.*

Rolls-Royce udstillingen på Holstebro Museum blev et stort tilløbsstykke. En af onsdag aftenene var naturligt nok en gennemgang af udstillingen og derefter et foredrag om Rolls-Royce-historie. Foto: Ole Mortensen.

de ferie i en hængekøje eller liggestol, folk vil hellere opleve og lære noget; jeg tror, det er derfor, at Museumsforeningens ture er blevet så populære.

Holstebro Museums årsskrift

Siden 1969 har Museumsforeningen udgivet Holstebro Museums Årsskrift.

Det er en alsidig årbog med mange spændende beretninger fra museets arbejdsområde.

Jeg sidder her med 1996-udgaven, som udmærker sig ved at indeholde »Register til Holstebro Museums Årsskrift 1969 - 1995«, udarbejdet af Kr. Bjerregård.

Det er et meget udførligt og fint register i stil med Hardsyssel-årbøgernes, der jo også er fra Kr. Bjerregårds hånd.

Jeg kan i registret se, at 65 forskellige forfattere er kommet til orde i Holstebro Museums Årsskrift gennem disse 27 år.

Nogle af dem har skrevet mange artikler. Det gælder naturligvis især museets egne folk. Her fører Torben Skov med 33 - tæt fulgt af Esben Graugaard og Rigmor Lillelund med henholdsvis 25 og 20.

Jeg ved, at vore medlemmer er meget glade for årsskriftet; jeg har endda hørt flere sige, at det sammen med »FRAM« er meget mere værd end de 200 kroner, det koster dem at være medlem af Holstebro Museumsforening.

Foredrag

I samarbejde med Holstebro Kunstmuseum er der åbent hus på begge museer hver

onsdag aften i vinterhalvåret. Her kan alle komme gratis ind, uanset om man er medlem af en museumsforening eller ej.

Vi arrangerer på skift med kunstmuseet et eller andet disse aftener, og for Holstebro Museums vedkommende er det som regel foredrag, men det kan også være lysbilleder, film, rundvisning osv.

Vi bruger meget at samle en række foredrag om det samme emne.

For eksempel havde vi i efteråret 1994 en foredragsrække om Vikingetid og Middelalder - og i januar, februar og marts 1995 om besættelsestiden i anledning af 50-året for Danmarks befrielse.

Da Holstebro Amtssygehus sidste år fejrede 100 års jubilæum, var det jo naturligt, at der blev fortalt om sygehus og sygdom. Det blev til to onsdagsaftener i oktober og et i november. Først var det forfatteren af sygehusets jubilæumsbog, E. G. Pedersen, der fortalte om dette arbejde. Den næste foredragsaften var med lektor dr. phil. Gerda Bonderup fra Aarhus Universitet om »sygdomsopfattelse og bekæmpelse før år 1900«.

Sidst var det museumsinspektør Søren Toftgaard Poulsen fra Herning Museum, der fortalte om »kloge folk« i Nordvestjylland.

Disse foredragsaftener har tit været så godt besøgt, at museets lille foredragssal ikke har kunnet rumme tilhørerne.

Især har der været mere end propfyldt, når lederen af vort lokalhistoriske arkiv, Bent Holm, viste film eller lysbilleder fra det gamle Holstebro.

Sæsonprogrammer

For at få Museumsforeningens medlem-

mer til at møde op til de forskellige arrangementer, er det jo meget vigtigt, at de bliver ordentligt orienteret om, hvad der foregår.

Dette problem løses ved, at Holstebro Museums forvalter, Finn Lillelund, på sin computer fremstiller de fineste programmer for hver sæson, som så sendes gratis til medlemmerne.

Sæsonprogrammerne er med farvebilleder og omtale af hvert enkelt arrangement og udarbejdes i samarbejde med kunstmuseet, så også deres arrangementer bliver præsenteret på bedste måde.

Udstillinger

Museets daglige drift er jo ikke noget vi i Museumsforeningens bestyrelse blander os i. Det samme gælder de permanente udstillinger. Vi bliver selvfølgelig orienteret, når der sker noget nyt på disse områder.

Derimod bliver vi taget med på råd, når det gælder særudstillinger.

Jeg kan ikke komme ind på alle de »særetning«, der har været udstillet, men det strækker sig fra gamle Rolls-Royce biler til malerier og julemærker.

I sommer har der været en stor udstilling fra Birns Jernstøberi i anledning af virksomhedens 100 års jubilæum.

Mindelegat

Efter Orla Naurups død i 1988 blev der oprettet et mindelegat, som bærer hans navn.

Legatet uddeles på Holstebro Museumsforenings generalforsamling til en person, som har gjort sig bemærket ved kul-

turhistorisk arbejde til gavn for egnen, byen og Holstebro Museum.

Jeg tror det vil interessere læserne at få at vide, hvem der indtil nu har fået tildelt legatet:

1989 gårdejer Gunnar Hallum, Herrup, for sit fine arkæologisk arbejde for Holstebro Museum.

1990 fhv. vicedstadsbibliotekar Kristian Bjerregård, Holstebro, for bl.a. registre til Hardsyssel Årbog og andre historiske oversigter.

1991 EDB-konsulent Børge Kirkedal Jensen for at lave EDB-programmer til Lokalhistorisk Arkiv.

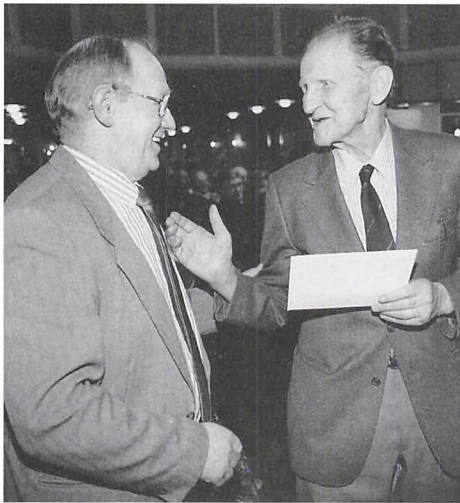
1992 civiløkonom Harald Holm, Ryde, for sit arkæologiske arbejde med metaldetektor.

1993 fhv. overlærer Ejner G. Pedersen, Holstebro, for sit store lokalhistoriske forfatterskab.

1994 amatørarkæolog William Mikkelsen, Trabjerg, for mange års hjælp ved museets udgravninger og for hans store oldsagssamling, der i 1990 blev overdraget til Holstebro Museum.

1995 fhv. gårdejer Gunner Mikkelsen, Holstebro, også for mange års arbejde ved museets udgravninger og for hans store oldsagssamling, som også han har givet til Holstebro Museum.

1996 konsulent Georg Kristensen, Herning, for sin medvirken ved Holstebro Museums forskning af Færchs Tobaksfabrik og for hans samling af over 5000 autografer, som han i 1986 forærede Museet.

Holstebro Museumsforening uddeler hvert år ved generalforsamlingen »Orla Nastrups mindelegat«. I 1994 blev det tildelt William Mikkelsen fra Trabjerg, som en påskønnelse for sit virke igennem mange år for Holstebro Museum. Foto: Dagbladet Holstebro-Struer.

Konklusion

Jeg har nu forsøgt at tegne et billede af Holstebro Museumsforening, hvor jeg især har lagt vægt på dens nuværende funktion og ikke så meget på dens historie.

Der kunne sikkert nævnes meget andet, men lad os slå fast, at Holstebro Museum ikke længere er et utilgængeligt loftsrum, men et moderne kulturhistorisk museum, som har en velfungerende administration og medarbejderstab, der med stor faglig dygtighed styrer den daglige drift.

Museumsforeningen, mener jeg, er til for at støtte dette arbejde og bygge bro til befolkningen udenfor.

Glimt fra museernes arbejdsmark

Lemvig Museum

Kommuneatlas - vil museet være med?

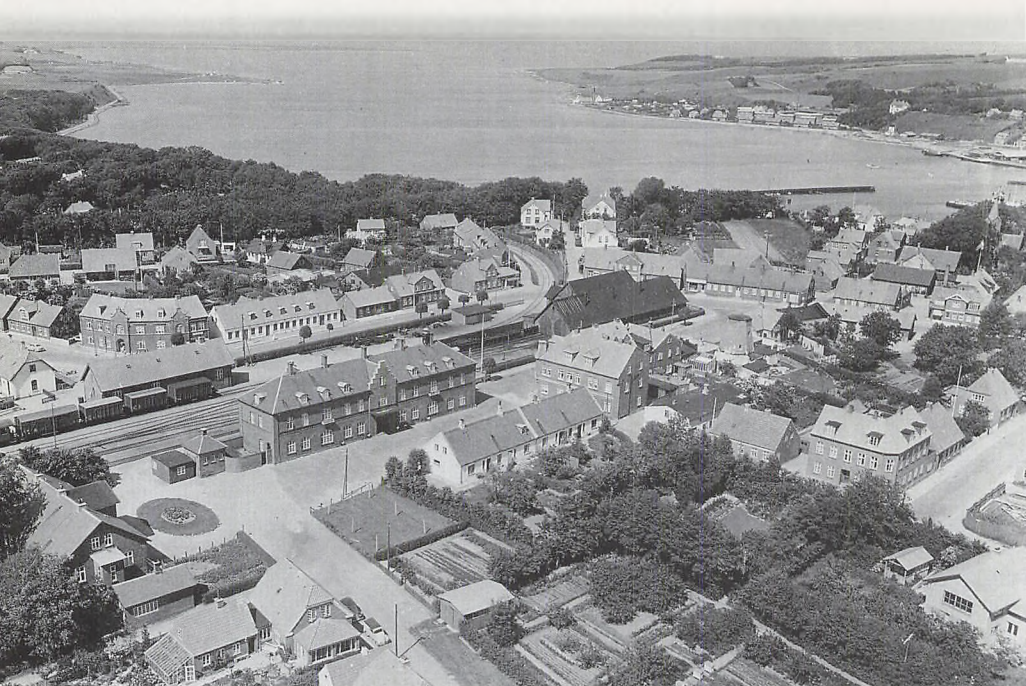
I juni 1995 fik Lemvig Museum et brev fra borgmesteren. Kommunen skulle i gang med at lave et Kommuneatlas i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen, og nu ville man høre, om museet ville stille sin ekspertise til rådighed ved at deltage i den såkaldte følgegruppe. Der ville blive tale om at holde tre-fire møder, hvoraf det ene ville forme sig som en heldags ekskursion rundt i hele kommunen. Arbejdet var ulønnet, men erfaringen fra andre kommuner havde vist, at medlemmer af følgegrupperne fandt arbejdet spændende.

Naturligvis ville museet medvirke. Det lød faktisk spændende, og desuden måtte det betragtes som en naturlig del af et statsanerkendt museums virke. Og tre-fire møder lød jo overkommeligt, selv om man nok på forhånd kunne tænke sig, at det næppe ville blive ved det. Det gjorde det heller ikke. Mellem følgegruppens første møde den 6. september 1995 og præsentationen af det færdige Kommuneatlas den 24. oktober 1996 lå syv timelange møder, talrige mindre møder med den tilknyttede gruppe af arkitekter til feltarbejdet, langvarige telefonsamtaler med projektets le-

der, arkitekt H. Thule Hansen, udarbejdelse af manuskript til det byhistoriske afsnit, nærlæsning af de øvrige tekstafsnit, udarbejdelse af forslag til illustrationer, drøftelse af såvel overordnede linjer som detaljer. Alt i alt løb arbejdet med Kommuneatlas nok op i et par måneders effektiv arbejdstid i museets i forvejen fuldt besatte kalender. Men vist var det spændende!

I modsætning til så mange andre projekter i vore dage foreligger der som resultat af samarbejdet mellem følgegruppen og arkitekterne et konkret og nyttigt materiale. På kommunens tekniske forvaltning findes nu et kartotek over alle ejendomme fra før 1940 med en kort beskrivelse og et fotografi. Der foreligger en såkaldt forundersøgelse, der giver en grundig gennemgang af bebyggelse og landskab i hele kommunen, af byhistoriske hovedtræk i Lemvig by, af landbebyggelsen både i det åbne land og i de bymæssige bebyggelser i oplandet, af byggeskik i byen og på landet og af bevaringsværdige sammenhænge. Der er lavet en lille »Vejledning for byggesagsbehandling i forbindelse med bevaringsværdige bygninger«. Og endelig er der selve Kommuneatlasset, der sammenfatter teksten fra forundersøgelsen og på kort viser de bevaringsværdige huse sogn for sogn.

Et kig ud over Stationskvarteret i Lemvig engang i 1950'erne. Her er mange slags huse, lige fra den pompøse stationsbygning og stationsbyens karakteristiske gadehuse til fleretages hjørneejendomme med storbyambitioner og villaer i alt fra schweizerstil til Bedre Byggeskik. I baggrunden ved fjorden ligger teglværksejerens slotslignende villa oppe i bakken og kigger ned på Lemvig Boligforenings første byggeri, Fjordvænget. Et sammensurium af tidsaldre, stilarter og dimensioner - men tænk hvilken rigdom, hvis alle disse huse kærligt blev sat istand med respekt for husets tid og sted, for ordentlige materialer og godt håndværk. Foto på Lemvig Museum.

Kartoteket bruges af teknisk forvaltning, men er også et uundværligt redskab for det bevaringsråd, der blev nedsat i forbindelse med arbejdet med Kommuneatlas. Forundersøgelsen er trykt i en simpel fotokopieret form, men rummer en god lokalhistorisk oversigt for hele kommunen; derfor blev den bl.a. sendt ud til alle skolebiblioteker. Vejledningen kan bruges internt ved byggesagsbehandling, men måske en dag blive til en lille publikation til husjere med interesse for sagen. Og Kommuneatlasset skulle gerne bi-

drage både til en bedre sagsbehandling i kommunen og til en større forståelse for bygningsbevaringssagen blandt borgerne.

Som nævnt blev der nedsat et bevaringsråd, der fra Lemvig kommune og Skov- og Naturstyrelsen fik et rådighedsbeløb på 450.000 kr. frem til sommeren 1997. Med tilskud og lån fra denne sum er det tanken, at bevaringsrådet skal opmuntre husejerne til at vælge de rigtige løsninger, når huset skal sættes istand. I bevaringsrådet sidder repræsentanter for teknisk forvalt-

ning, for kommunalbestyrelsen, for sogneforeningerne og for turist- og handelsstandsforening. Museet varetager her det første år formandskabet. Sammen må vi samle viden om gode byggeteknikker, om håndværkere og fabrikker, der kan være lokale samarbejdspartnere, om hvordan man løser problemer som reparation af sprossevinduer, restaurering af fordøre, oplægning af tage med halvvalm. Hvem kan hvad, hvor får vi de rigtige materialer, hvordan kan vi nå så langt som muligt med de forholdsvis beskedne midler? Hvordan får vi formidlet budskabet om, at det er vigtigt med kvalitet og skønhed i de daglige omgivelser? I bevaringsrådet lægger vi hovederne sammen, søger hjælp og oplysning i andre kommuner og i landsdækkende foreninger. For museet betyder det en ny indfaldsvinkel - fra at komme ud og holde foredrag og byvandring om, hvordan det *var* og *er*, skal vi nu også fortælle om, hvordan det *kunne* være.

For museumsfolk er det glædeligt, at man i arbejdet med Kommuneatlas ikke bare har anlagt en arkitektonisk og æstetisk synsvinkel, men også set bygninger og bevaringsværdige sammenhænge ud fra en lokal kulturhistorisk vinkel. Det er ikke udelukkende et spørgsmål om, hvorvidt en bygning er pæn eller grim, god arkitektur eller bare et helt almindeligt hus. Det betyder også noget, om bygningen er typisk for egnen, karakteristisk for sin tid, en del af en helhed som f.eks. en gade eller et landskab. Da bevaringsrådet i september 1996 sendte breve ud til de ca. 800 husejere, hvis ejendomme var klassificeret i de fire øverste kategorier i Kommuneatlas, ringede en husejer til museet og sagde, at de-

res hus jo bare var en ganske almindelig villa fra 1938. Hvordan kunne den være særlig bevaringsværdig? Svaret er enkelt - alle huse er bevaringsværdige, hvis de er et ærligt udtryk for deres tid og sted, hvis håndværkerne har gjort deres arbejde ordentligt, og hvis de skiftende ejere har respekteret husets sjæl, når der skulle repareres eller tilføjes nyt. Sådanne huse er både en del af den lokale historie og en fryd for øjet.

Så vist var det arbejdet værd for museet at være med til at lave Kommuneatlas i Lemvig.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum

I arbejdets tegn

Året på Hjerl Hedes Frilandsmuseum stod i arbejdets tegn. I foråret modtog vi økonomisk støtte fra Spies Fonden til oprettelsen af en bødkeruddannelse. Det havde længe været et ønske fra museets side at finde en egnet måde, at bevare vores levende, håndværksmæssige kulturarv. Med bødkeruddannelsen håber vi, at kunne påbegynde et større arbejde for bevarelsen af de danske, uddøende landhåndværk.

Bødkerhåndværket overfører sin håndværksviden via en formaliseret lærlingeuddannelse, hvis form og indhold opstod i middelalderen. I lighed med andre lærlingeuddannelser må lærlingen igennem mange discipliner og kunne beherske disse, inden han kan få godkendelse som svend.

Mange andre former for arbejdsopgaver før i tiden, var ikke underlagt nogen form for en formaliseret uddannelse. Alligevel tog det udoverne lang tid at lære dem, og det krævede en del, før man beherskede arbejdsopgaverne. I ældre tid lærte man ikke specialiserede arbejdsopgaver fra en instruktionsbog, men igennem en praktisk oplæring i hjemmet, ved tjenestestedet eller af ældre i lokalmiljøet.

I sommerlevendegørelsen på Hjerl Hedes Frilandsmuseum havde vi i år besøg af fiskere fra Jegindø, som viste, hvorledes man bødede og bandt garn før i tiden. At binde garn er en specialiseret arbejdsopgave

Fiskerne Johannes Noer og Poul Jensen fra Jegindø.

ve som alle fiskere før i tiden beherskede. I dag er der kun få tilbage, som kan kunsten. Det var derfor en fornøjelse, at kunne præsentere denne specialiserede arbejdsopgave for publikum. I lighed med arbejdet for at bevare de gamle håndværk vil museet i de kommende år forsøge at finde en metode, hvorved uddøende, specialiserede arbejdsopgaver kan bevares.

Museets sulegård fra Husby og Sønder Nissum var rammen for fiskernes aktiviteter. I gårdens stue foregik ligeledes en aktivitet, som havde tilknytning til fiskeriet. Før i tiden foretrak fiskerne at have snupper på hænderne ved fiskeriet. Disse snupper var vanter uden fingre, lavet af uldgarn og kvindehår. Når der var hår i snuppen, følte den ikke klam, når den blev våd. Desuden var snupperne meget slidstærke på grund af håret. Snupperne skulle være lavet af kvindehår og ikke dyrehår, fordi kvindehåret var blødest. At strikke med kvindehår er en ældre specialiseret arbejdsopgave, som omtrent er uddød. Der måtte derfor en del eksperimenter til, før resultatet blev tilfredsstillende.

»Barndommens verden«

Temaet for årets udstilling var børns livsvilkår i ældre tid. Hvert eneste år har vi mange børn i aktivitet på museet. Dels i forbindelse med museets skoletjeneste, dels i museets levendegørelse hvor de befolker skolestuen, køkkener og tørvemosen. Det var derfor nærliggende at se nærmere på barndommen og spædbørnsalderen før i tiden.

Da museets samling af børnetøj var begrænset, henvendte vi os i foråret, via pres-

Børnene Anders Bøge, Marie Louise Buskov og Marie Linde Mayer leger med gammelt gåslegetøj.

sen, til folk, med et ønske om at låne ældre børnetøj. Interessen for at låne ud til museet var overvældende. I en uges tid blev vores kontordamer nedringet af folk, som ville låne utrolige mængder af børnetøj, legetøj og spædbørnsudstyr ud til udstillingen. Ud fra disse henvendelser sammensatte vi derefter en spændende og repræsentativ udstilling om barndom og spædbørnstid

Notitser ved det udstillede babytøj fortalte om, hvilke børn der havde brugt tøjet. I adskillige familier havde man haft tradition for at lade babytøjet gå i arv. En af de udstillede babytrøjer havde således været brugt af 12 børn i tre generationer, og den skulle bruges igen ved lejlighed. Under temaet spædbørnstid blev der fokuseret på barsel, amning, dåb og svøbning. I udstillingen kunne man se, hvorledes spædbør-

nene før i tiden blev svøbt. Først brugte man et firkantet stykke stof, svøbet, som man lagde barnet i. Derefter rullede man et langt smalt stykke stof, listen, rundt om barnet. Det færdig svøbte barn så ud som en lille pakke.

En anden del af udstillingen omhandlede barndomstiden. Her indgik emner som børnetøj, skolegang, børnearbejde og legetøj og leg. Blandt legetøjet sad yndlingsdukken og den højtelskede bamse. Her lå den fantastiske servietsamling, som det tog mange år for en lille pige at opbygge. Men børnenes hverdag var langt fra kun præget af sorgløs leg. For mange børn var barndommen fyldt med lange arbejdsdage. I udstillingen stod tørveskruen parat til at blive skruet færdig og ulden ventede på at blive kartet.

Børnene kom ikke kun til orde via barndomserindringer. I en del af udstillingen kunne man se og læse i noget så specielt som børns dagbøger. Den ældste var skrevet af Karen Marie Mortensdatter fra Næstved i 1834. I afskrift kunne man ligeledes følge Severin Veirsøes kommentarer til livet i Borbjerg sogn i 1820erne igennem hele udstillingen.

Alle voksne, både før og nu, har haft deres egen unikke barndomsverden. Derfor var de fleste af de udstillede ting også almindelige folks egne bidrag til udstillingen. Vi lånte og modtog beretninger om folks barndom og deres voksne periode med småbørn. Udstillingen rummede derfor mange individuelle beretninger, som samlet gav publikum et glimt af »barndommens verden« igennem 150 år.

»Nu kan det vist ikke blive mere levende!«

I løbet af sommeren fik museet besøg af mange barselskvinder. Hver gang var en oplevelse for sig. Barnet blev lagt i en af museet gamle barnevogne og kørt op til præstegården, hvor barselskvinden så gik til sengs i udstillingen! Hun var selvfølgelig anstændig klædt på i hvid, broderet særk, parat til at tage imod besøgende. Barnet blev lagt i vuggen eller lå hos moderen i barselsengen. Fra præstegårdens køkken strømmede det ind med koner med barselpotter med alskens godt. En barselskvinde skulle have god og rigelig kost før i tiden. Mens moderen lå med barnet, gik snakken imellem de besøgende. Man kiggede på barnet og konerne måtte

Barselskvinden Charlotte Mærkedal modtager barselsbesøg.

Man kan blive så træt af levendegørelsen, at det kan være nødvendigt med en blund i en af museets senge. Marie Linde Mayer, hedder den lille.

hver gang, højlydt, beundrende konstatere, at dette barn var ualmindeligt kønt og roligt.

I barselpotten kunne der være grød eller sødsuppe med svedsker og rosiner, hertil kunne serveres pandekager, vafler eller æbleskiver. Det kunne også være hønsekødssuppe, hvor hønen så blev lagt på tallerkenen og spist efter suppen. Alle disse herlige retter blev lavet i præstegårdens køkken, hvor også publikum kunne smage af maden.

I udstillingen var der et legehjørne for besøgende børn. Her kunne de lege med »gammelt legetøj«, mens forældrene fik

tid og ro til at se på udstillingen. Udenfor på præstegårdens gårdsplads stod kopier af gamle stylder til fri afbenyttelse. Mange af museets besøgende fik her genopfrisket gamle færdigheder fra barndommen.

I museet legede levendegørelsesdeltagernes børn i kopier af tøj fra gamle dage. Børnene skulle desuden akkurat som i gamle dage hjælpe til i køkkenet og ved de voksnes arbejde. Småbørnene blev passet af deres mødre, som måtte springe til og fra arbejdet for at løbe efter nysgerrige smårollinger. I skolestuen terpede skolebørnene katekismen og de ti bud og i tørvemosen var de lidt større drenge og piger travlt optaget med at hjælpe til ved tørvefremstillingen.

Afslutningsvis vil vi citere en af vores besøgende, »Nu kan det da vist ikke blive mere levende!«

Herning Kunstmuseum

Piero Manzoni

En kunstner og et musealt samarbejde

Den italienske kunstner Piero Manzoni havde to arbejdsophold i Herning på Aage Damgaards Angli-fabrik i Th. Niensensgade, første gang fra midten af juni 1960 og tre uger frem, anden gang fra oktober 1961 og tre-fire måneder frem.

I de to perioder på Angli-fabrikken skabte Piero Manzoni en række af sine hovedværker, som Herning Kunstmuseum i dag er ejer af og som er meget efterspurgt

udstillingsmæssigt, hvad der har medført et stadigt stigende samarbejde med en række kunstmuseer i udlandet.

Dette samarbejde startede med den første store retrospektive udstilling med Piero Manzoni i 1991, hvor Musée d'Art Moderne de la Ville de Paris, Fundación »La Caixa« Barcelona og Herning Kunstmuseum samarbejdede omkring dette projekt med Germano Celant, chefcurator på The Solomon R. Guggenheim Museum i New York, som kommissær.

Herefter har Herning Kunstmuseums Piero Manzoni-samling, som er den mest omfattende og væsentligste, været repræsenteret på en række centrale udstillinger, heriblandt i 1994 på udstillingen »The Ita-

lian Metamorphosis, 1943-1968« på The Solomon R. Guggenheim Museum, New York og i 1995 på Kunstmuseum Wolfsburg, Tyskland. I 1995 producerede Herning Kunstmuseum desuden, i samarbejde med The Museum of Contemporary Art i Los Angeles, udstillingen »Line Drawings«, der også blev vist på Palazzo delle Esposizioni i Rom.

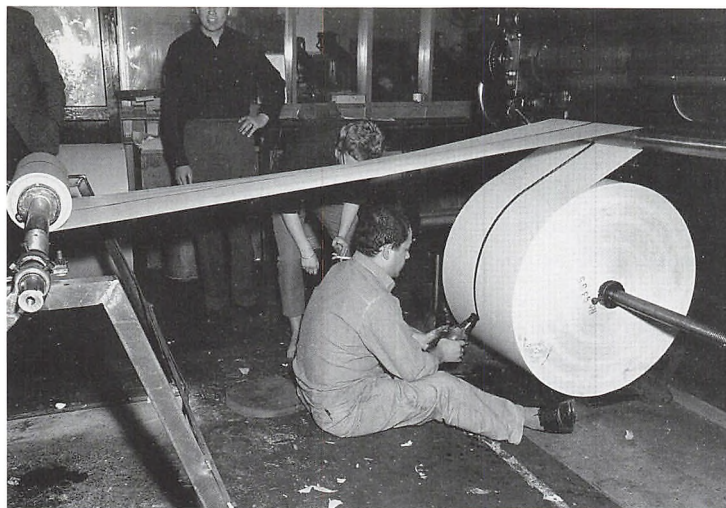
I 1997 er der planlagt en separatudstilling med Piero Manzoni på det nye Guggenheim i Bilbao, Spanien, hvor de 45 ud af 60 værker kommer fra Herning Kunstmuseums samling. Desuden deltager værkerne i 1997/98 på den store udstilling »The 20th Century : The Age of Modern Art« på Martin-Gropius-Bau, Berlin, Royal Academy og Whitecapel i London og sidst på The Solomon R. Guggenheim Museum, New York.

Alle disse udlån har naturligvis medført en række samarbejds- og genlånsaftaler, hvor blandt andet udstillingerne »Andy Warhol - Celebrities« og »Julian Schnabel - New Paintings« er et foreløbigt resultat af disse. En række andre store udstillinger er i øjeblikket under forberedelse.

Men samarbejdet er ikke begrænset til de kunstmuseer, som Herning Kunstmuseum har genlånsaftaler med. Samarbejdet er også blevet udvidet til at omfatte en række skandinaviske kunstmuseer, da de udstillinger Herning Kunstmuseum ofte får tilbudt er af en sådan økonomisk størrelse, at kunstmuseet må finde andre partnere, oftest i Skandinavien, omkring disse store udstillinger. Dette har medført et skandinavisk netværk, som har givet kunstmuseet er række fordele.

Sådan så han ud, Piero Manzoni, da han i 1961 signerede en kvinde i Herning. Foto: Ole Bagger.

*Piero Manzoni i
arbejdstøjet på
Herning Avis.
Anledningen var
fremstillingen af
verdens længste
streg.
Foto: Ole Bagger.*

Men hvem var denne kunstner - Piero Manzoni?

Inden Piero Manzoni kom til Herning i 1960, havde han udstillet mange steder i Europa, som en del af den kreds af avantgarde-kunstnere i Milano, der også omfattede Lucio Fontana, Enrico Castellani og Agnelli. De var alle tilknyttet kunstnergruppen ZERO, der som navnet siger ønskede at gå ned til et kunstens nulpunkt.

Piero Manzoni blev født i en aristokratisk familie i Soncino, nær Milano i 1933. Han studerede en kort periode ved Accademia die Brera. Efter at have malet traditionelle landskaber gennem de tidlige 50'ere, begyndte Manzoni at eksperimentere med nye materialer, som olie, voks, emalje og gips.

Manzonis tidligste billeder fra 1956-57 var inspireret af Alberto Burri, Lucio Fontana, Enrico Baj og Roberto Crippa. De var bygget op med figurative tegn, der kunne være en gentagelse af et enkelt ob-

jekt som f.eks. en knibtang eller en sikkerhedsnål, og undertiden med bogstaver indføjet i billedfladen, som man kendte det fra samtidige amerikanske kunstnere som Jasper Johns og Robert Rauschenberg. I disse tidlige malerier brugte Manzoni farver, omend behersket.

Men allerede fra efteråret 1957 forsagede han farven, og begyndte at skabe sine såkaldte »achrome« (farveløse) billeder, hvor foldninger dannede vertikale strukturer i en tyk, stofflig kaolinmasse. Det følgende år gav Manzoni yderligere afkald på selv denne enkle lineære inddeling af billedfladen for at gå over til en rumlig uendelighed, af en meditativ og harmonisøgende karakter. Landsmanden Castellanis bestræbelser gik i samme asketiske retning, og til kredsen hørte som nævnt også Fontana, der skabte et raffineret spil i den hvide flade med søm og snit. Herved dannede lys- og skyggevirksomheder den tredje dimension, mens Manzoni skabte liv i den hvide overflade ved at lade den sy sammen

af rektangler, og ved at vælge materiale som bomuld, strå, flonel og pels.

Fravalget af farven skyldes en gruppe-udstilling i foråret 1957, arrangeret af Fontana og som indeholdte næsten monokrome værker af Fontana, Burri og Yves Klein. Som svar på disse monokrome værker begyndte Piero Manzoni i januar 1956 netop at benævne sine værker som »achrome«.

Som en forståelsesramme for Manzonis værker omkring 1956/57 kan Manzonis manifest: »Mod en Opdagelse af en Zone af Billeder« fra 9. december 1956, nævnes. Manzoni hævdede heri, at »Kunstværket har sin oprindelse i en ubevidst impuls, som udspringer fra et kollektiv underlag af universelle værdier, der gælder for alle mennesker, og udfra hvilket alle mennesker handler«.

I forlængelse af denne tanke udviklede han en voksende konceptuel fremgangsmåde.

Mennesket som ready made

»Hvorfor ikke frigøre denne overflade. Hvorfor ikke søge at afdække den ubegrænsede betydning af et totalt rum, og af et rent og abstrakt rum«.

Det grænseløse, det meditative ligger lige for. Og selve dette »at være«, at eksistere i forskellige afskygninger, bliver det væsentlige, sagde Manzoni. Som sådan blev han en væsentlig eksponent for den strømning indenfor samtidens avantgardekunst, der søgte at ophæve skellet mellem kunst og virkelighed ved at inddrage hverdagens objekter, materialer og handlinger i kunstens sfære.

Grunden herfor var lagt i århundredets

begyndelse af Marcel Duchamp, der lancerede begrebet »Ready Made«: hverdagens masseproducerede brugsgenstand, signeret, sat på sokkel og udstillet indenfor kunstens rammer. Her blev idéen, synsvinkelen afgørende for, hvad der var kunst.

Ved det første ophold i Herning i 1960 arbejdede Piero Manzoni med »linier«, som han var begyndt med i 1959. Disse blev lavet ved at tegne en linie med en blækvædet pude på en rulle hvidt papir. De forskellige længder papir blev herefter rullet sammen og hver enkelt placeret i en beholder, hvorpå der var specificeret, hvornår den var lavet, samt længden.

Kulminationen på disse »linier« blev den længste linie »Linea metri 7.200 - 4 luglio 1960«, der blev lavet på Herning Avis og tilhører i dag Herning Kunstmuseum.

Da Manzoni i efteråret 1961 atter optrådte på den herningensiske kunstscene, arbejdede han videre med kunstbegrebet. I januar 1961 havde han i Italien skabt sin første »Base magica«, en træ sokkel udformet som en afskåret pyramide. På toppen var aftegnet et sæt fodaftryk, som enhver kunne træde op i og således udstille sig selv som levende kunstværk.

Manzoni sagde: »at være, er det eneste der betyder noget«.

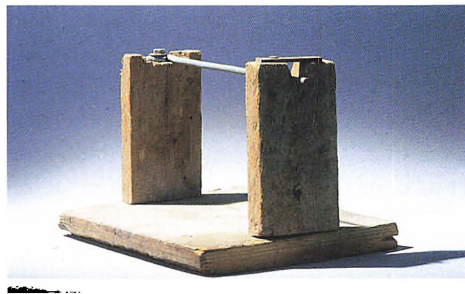
Han hævdede således, at kunsten indbefatter alt i verden, om det så er dyreriget, planteriget eller mineralriget og Manzoni lovpriste denne idé i »Socle du Monde« (verdens sokkel) 1961, en omvendt magisk sokkel, som holdt hele verden oppe og tilregnet Galileo. Dette værk blev kulminationen i Piero Manzonis oeuvre og Piero Manzonis absolutte hovedværk og kan ses udenfor kunstmuseet.

Andre sider af det »levende kunstværk« han arbejder med i 1961, var »Merda d'Artista«. Dette kunstnerløb fordelte på ialt 90 dåser à 30 gram (Made in Italy), og solgt som andre af kunstnerens værker - det være sig fingeraftryk, kunstnerånde eller signerede nøgne kvinder, som hos Yves Klein, der også havde brugt nøgne kvinder, som »levende pensler«.

Manzoni var en moderne repræsentant for den idé-baserede kunst og en ivrig fortæller for udstillinger og manifeste. Han døde i 1963 og efterlod en kunstnerisk arv, der har tjent som inspiration for talrige kunstnere og kunstner-grupper, og Piero Manzoni-samlingen er i dag et stort aktiv for Herning Kunstmuseum.

Ringkjøbing Museum

Laust Kjærgaard: »Twistholder«, foto: Jørgen Borg. Genbrugt møbelplade med mælkerklat, 2 stk uhøvlet fyrretræsbræt 3 x 1 tomme, galvaniseret jerntråd 5,5 mm Ø, fladjern, fransk skrue, spændskeive, søm. Højde 17 cm, bredde 27 x 20 cm.

Er dette et stykke moderne kunst? Ja, det kunne det i og for sig godt være efter beskrivelsen, men virkeligheden er nu mere jord- eller havnær. Det er såmænd blot en ydmyg hjemmelavet ting, som efter mange års brug nu er blevet til museums-genstand.

Det var den tidligere havfisker Laust Kjærgaard fra Thorsminde som den 3. juli kom ind på Strandgaarden på Husby Klit og spurgte om hans gamle twistholder var noget, vi kunne bryde os om at tage imod til fiskerisamlingen. Det ville vi frygtelig gerne, for nok er vi glade for både sjældenheder og kostbarheder, men det er nu nok alligevel de dagligdags brugsgenstande, som vi på lokalmuseerne sætter allermest pris på, fordi de i al beskedenhed kan illustrere så meget om leveforhold og arbejdsvilkår i ældre tider.

Og hvad er så en twistholder? spørger mange om. Ja, twist er såmænd fiskernes og klitboernes betegnelse for det bomulds-garn, der blev brugt både til fremstilling og bødning af fiskegarn, indtil de moderne nylongarner begyndte at blive enerådende for 25 år siden. Så vores genstand er altså en hjemmelavet holder til garnruller. Så enkelt er det, når bare man får det at vide.

En »strænet« snusdåse

Efter strandingen af de engelske linieskibe Defence og St. George i julen 1811 gik der hurtigt mange rygter om, at de omkomne søfolk var blevet plyndret for tøj og værdigenstande, inden begravelsen i dødemandsbjergene eller på de nærmeste kirkegårde.

Allerede den 26. december havde her-

*Nelson-snusdåsen fra Holmslands Klit.
Foto: Jørgen Borg.*

redsfoged Grønlund i Ringkøbing givet ordre til samtlige strandfogeder mellem Nymindegab og Thorsminde om, at de opdrevne døde ikke måtte røres på ulovlig måde. Den 3. januar 1812 forlanger amtmanden alle opdrevne dokumenter sendt til gennemsyn, og den 24. januar udstedes kongelig befaling om, at alle penge og andre sager, der fandtes på de ilanddrevne lig skulle deponeres i den nærmeste kongelige kasse.

Få dage senere indleder herredsfogeden en række forhør over samtlige strandfogeder på strækningen for at få konstateret, hvor mange druknede, der var opdrevet på kysten og »om der ved disse lig var foregået noget uanstændigt eller ulovligt; om der på stranden i den tid, de opdrev, var begået nogen uorden eller tyverie, og om der er bjerget noget af klæder, penge, prætiosa eller andre ting m.v.« Resultatet af forhøret og hele denne historie er udførligt beskrevet af Arne V. Frandsen i Hardsystems Årbog 1961.

I alt blev der opregnet ca. 525 indstran-

dede lig. Enkelte strandfogeder indrømmede at have fjernet klædningsstykker fra nogle af de døde, men kun for at klæde andre omkomne, der var drevet nøgne i land. Nogle havde observeret uvedkommende gæster på stranden. Men der er nu nok alligevel blevet »strænet« lidt af hvert, og myndighedernes lange arm har ikke været lang nok. Et bevis herfor blev indleveret til museet den 24. september i år af Bjørn Enevoldsen fra Lunderskov.

Det var en fin og velbevaret messing snusdåse, der på låg og bund er prydet med for- og bagside af en Nelson mindemedalje og på siderne er udsmykket med britiske flåde- og nationalsymboler f.ex. løve, skibsanker, korslagte kanoner og Union Jack.

Snusdåsen måler 55 mm i diameter og er 25 mm høj. Dåsen har været i ubrudt familieje siden strandingen, og traditionen fortæller at den skulle være fundet på liget af en britisk officer. Samme tradition fortæller også, at man fjernede de dodes tøj og syede det om, for så gode klæder skulle ikke gå til spilde. Bjørn Enevoldsens farfar stammede fra Holmslands Klit, og selv har han som barn ferieret hos familie på forskellige klitgårde, men han er ikke klar over præcis på hvilken af de gamle gårde snusdåsen i sin tid har hørt hjemme.

Bortset fra et glaskøje, der har tilhørt folkemindesamleren Evald Tang-Kristensen er det den første genstand i Strandingsmuseets samling, som med sikkerhed vides at have været bevaret på Klitten helt siden den uhyggelige strandingskatastrofe i julen 1811. Vi er meget taknemmelige for at have fået overdraget dette gamle familieklenodie i museets varetægt.

Et middelalderligt kors fra Velling

Som det vil være læsere af FRAM bekendt, har Ringkjøbing Museums arkæologiske aktiviteter i de senere år især koncentreret sig om undersøgelser af landbebyggelser fra middelalderen. Et af de steder, vi er vendt tilbage til gennem flere gravesøsoner, er den nedlagte landsby Koustrup i Velling sogn.

Gennem de seneste tre somre har arkæologerne udgravet en middelalderlig gård med beboelseshus og udlænger. Udgravningerne har i et par uger hver sommer været en del af de kurser i middelalder og arkæologi som Vestjyllands Højskole afviklede i samarbejde med museet.

Op til 25 kursister ad gangen har deltaget i udgravningerne. I sommeren 1996 gjaldt det de hustømter, der lå sydøst for det tidligere udgravede beboelseshus. Sporene efter denne bebyggelse var lokaliseret både på luftfotos og gennem prøvegravninger.

Efter afrømning af pløjemulden viste der sig et virvar af grøfter, render og stolpehuller - alt sammen tegn på livlig aktivitet på stedet gennem længere tid. Der var ikke tale om en entydig hustomt, men om flere på hinanden følgende bygninger inden for et afgrænset område. Det var en overraskelse, at mange af ydervæggene havde været af lyngtørv. Nogle steder var tørvemuren opført på en række syldsten, lagt i en fundamentsgrøft. I en øst-vestvendt længe havde tørv været brugt som gulvbelægning og her var der også spor efter skillevægge af lyngtørv. I denne længe fandtes endvidere rester af et ildsted. Det er nærliggende at forestille sig, at der er ta-

Selvom al jorden omkring korset blev sol-det, kom den manglende korsarm ikke for dagen. Korset måler 3,6 x 2,8 cm. Foto: Jørgen Borg.

le om staldlænger og udhuse, der har hørt til beboelseshuset (se FRAM 1994).

Det var et temmelig sparsomt genstandsmateriale, der kom for dagen i årets udgravning i Koustrup.

Keramikken er af samme type som den, der blev fundet i beboelseshuset og som vi også kender fra 1200-1300-tallets Ringkøbing.

Årets absolut mest interessante genstand blev fundet med metaldetektor af Bent B. Anthonisen, der jævnligt afsøgte området. Alle spidsede øren, da han meddelte, at detektoren på et bestemt sted »lød på en helt særlig måde«.

Meget forsigtigt blev den sandede fyld skrabet væk og der gik et sus af overraskelse gennem den forsamlede flok af højskolekursister, da der pludselig viste sig et irgrønt kryds i det grå sand. Alle kunne se, at der var tale om et lille kors.

Efter et par hurtige snap-shots blev stykket dækket til igen. Herefter blev det indkapslet i et beskyttende lag gips og i hast bragt til Konserveringscentret i Øl-

god. Det viste sig, at korset var i så god stand, at det efter en hurtig konservering kunne bringes tilbage til udgravningen, hvor det nåede at blive vist frem på arkæologikursets sidste dag. Det må være et af de mest fotograferede middelalderkors i landet.

Korset, der er af bronze, er af romansk type og kan henføres til årtierne omkring år 1200. De fire korsarme udgår fra en kvadratisk plade i midten. Den ene arm er desværre knækket af og det er derfor umuligt at vide, om korset har været ligearmet. Hver af de tre bevarede arme ender i en kvadratisk plade. På hver af de små plader - også på midterpladen - er der indridset et stregmønster. Overfladen er noget korroderet efter det lange ophold i jorden, men det er alligevel tydeligt at se, at der sidder rester af forgyldning i de indridsede streger. Det er sandsynligt, at der er tale om et hængekorset til at bære om halsen.

De marker, der er blevet undersøgt, ejes af Betty og Anton Andersen, der med stor interesse og tålmodighed har fulgt udgravningerne. Selvom der findes flere middelalderlige gårdtomter i området, er det ikke meningen, at der skal graves yderligere i Koustrup. De i alt fire gravekampagner har givet os et godt indblik i, hvordan man byggede og boede på landet i Vestjylland i 1200-1300-tallet.

Skjern-Egvad Museum

Dejbjerg-jern

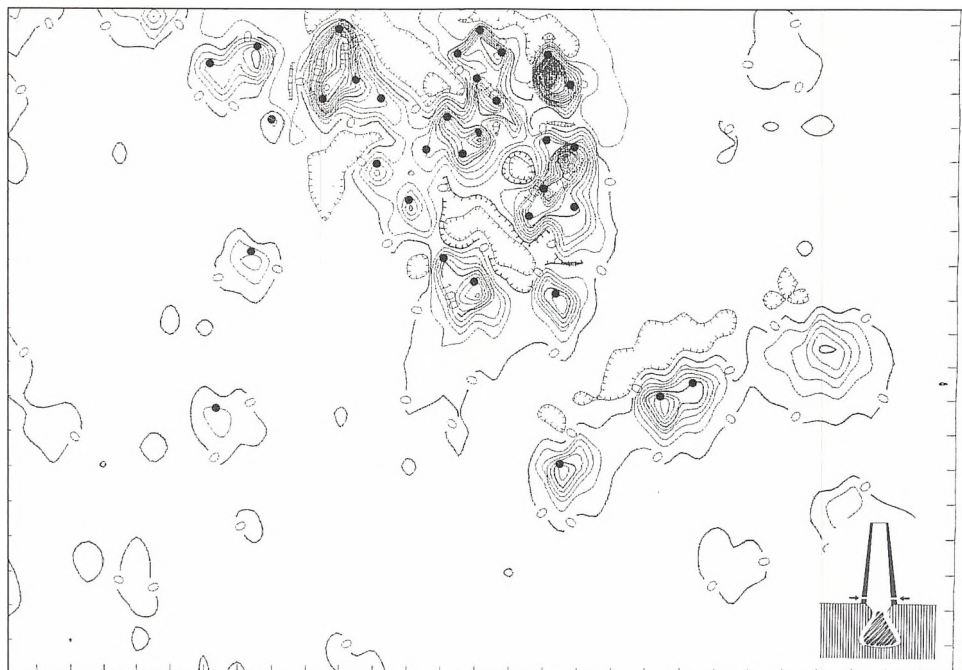
I september foretog Olfert Voss fra Nationalmuseet sammen med Tatyana Smekalova fra Sct. Petersborg Universitet en kortlægning af jernovne på en mark nord for Dejbjerg Kirkeby. Her traf landmanden sidste år på slaggeblokke, der netop er restproduktet fra fremstillingen af jern i ovne tilbage i jernalderen. Stedet ligger 300 m nord for beliggenheden af jernalderlandsbyen i Dejbjerg.

De nye ovne er ikke udgravet, men derimod kortlagt på markoverfladen, ved en opmåling af de magnetiske udslag fra slaggen. Tilsvarende undersøgelser i Vardeområdet har vist, at udslagene nøje afslører slaggeblokke under pløjelaget. Den nye undersøgelse i Dejbjerg har afsløret eksistensen af ca. 50 ovne indenfor et 40 x 28 m stort område, og der kan sagtens gemme sig flere på de omkringliggende marker.

Det er også velkendt, at diget omkring Dejbjerg Kirke (800 m mod sydøst) indeholder adskillige blokke af samme slags, dvs. at de her er brugt til at bygge dige med, på linje med alle andre sten. Hvor disse blokke kommer fra er uvist, men næppe langt fra kirken.

Man får således indtryk af en omfattende jernudvinding, hvilket svarer ganske godt til et forventet stort behov pga. den omfangsrige bosættelse i Dejbjerg. Ovne kan ud fra dateringer af tidligere jyske fund have leveret jern over en lang periode, fra Dejbjergvognenes tid og frem til vikin-

Kortlægning af slaggeklumpernes forventede placering (udfyldte cirkler) på marken nord for Dejbjerg Kirkeby. Indsat en skitse af en jernovn, med slaggegrube i bunden (efter O. Voss & T. Smekalova 1996).

getiden. Beregninger har vist at produktionen fra hver enkelt ovn, der kun kunne bruges en gang, har været på op til 40 kg jern. Hvis produktionen i Dejbjerg er foregået i f.eks. 100 ovne over en periode på 700 år, bliver den årlige jernmængde på 5-6 kg. Det har givetvis været nok til at dække det lokale behov, men ikke grundlag for at bytte jern bort mod erhvervelse af andre varer og ydelser. Hvis vi derfor i fremtiden finder nye forekomster i området, må denne opfattelse naturligvis revideres.

Høst på gammeldags facon

I september kunne man ved Gåsemandens

Gård nord for Nr. Bork se et ikke helt almindeligt syn. Der blev nemlig høstet på gammeldags manér. Museet havde med hjælp fra lokale beboere og egne ansatte stor succes med at genoplive de gamle metoder.

Havren blev høstet både med høle og selvbinder, den blev krattet op med krateten, og kvinderne bandt neg og satte dem i skok. Havren skal slås, mens stråene endnu er halvgrønne og skal så modne færdig, mens den står i skok. På den måde sikrer man sig, at kærnerne ikke falder af i utide. Når havren er tilstrækkelig moden, skal den køres ind og tærskes.

Museet ønsker at indrette Gåsemandens Gård som et vestjysk hedehusmandsbrug

Havremarken foran Gåsemandens Gård. To lokale beboere giver en hånd med. Forrest slås havren med en høle og bagest krattes den op og gøres klar til binding - som var kvindernes job.

fra 1930'erne. Det skal være et arbejdende landbrug, hvor de besøgende kan deltage. Med årets høst tog museet, for første gang, forsmag på nogle af de aktiviteter, der skal knytte sig til gården.

Successen var stor. Forbipasserende stoppede op, filmede, fik en snak og enkelte smøgede ærmerne op og gav en hånd med. Museet vil gerne gentage successen næste år og har da planer om også at få gang i både heste og tærskværk.

Skjern Å-gruppen

I forbindelse med den kommende naturgenopretning af Skjern Å har formanden

for museets styrelse, Egon Søgaard, og museets daglige leder, Kim Clausen, i efteråret 1996 deltaget i en arbejdsgruppe, nedsat af Skov- og Naturstyrelsen, med henblik på at finde frem til fremtidige formidlingsstøttepunkter ved Skjern Å. Et af de mest oplagte emner at formidle er naturligvis lystfiskeriet og i den sammenhæng Skjern Å-laksen - som i dag er den eneste oprindelige danske laksestamme, der er bevaret.

Men da arbejdet i gruppen endnu ikke er afsluttet, er det naturligvis endnu for tidligt at skrive noget om, hvorledes den fremtidige formidling af Skjern Å vil forme sig.

Poul Steffensen

Skjern-Egvad Museum har i 1996 udstillet grafiske arbejder af en af landets ypperligste bogillustratorer, Poul Steffensen.

Poul Steffensen har gennem en menne-

En situation fra laksefiskeriet ved Skjern Å i 1907. Billedet stammer fra en glaspladesamling, overtaget fra Zoologisk Museum.

skealder leveret illustrationer til en række danske litteraturklassikere. Ikke mindst Steen Steensen Blichers noveller og romaner er med Poul Steffensens træsnit blevet tilføjet en visualisering, som i sit udtryk præcis rammer den tone, som ligger i Blichers fortællinger.

Et for det brede publikum relativt ukendt område har været Poul Steffensens kirketræsnit.

Poul Steffensen har gennem de sidste 30 år besøgt ca. 150 fortrinsvis jyske landsbykirker og foreviget dem i træsnittet. Kirketræsnittene har aldrig været publiceret, men det er museets håb, at vi med udstillingen kan være med til at skabe interesse for en udgivelse med Poul Steffensens egne kommentarer.

I forbindelse med udstillingen skar Poul Steffensen et træsnit af Bundsbæk Mølle.

Træsnittet giver et fint indtryk af Poul Steffensens arbejde som grafiker. Kendetegnende er sansen for detaljerne, kombineret med et blik for linjerne i de gamle bygninger og evnen til at få bygningens ælde og historie til at træde frem for beskueren.

Træsnittet er trykt hos Gullanders Bogtrykkeri, Skjern og kan købes på Bundsbæk Mølle.

Herning Museum

Den 1.6.1996 åbnede Greve Ingolf i spidsen for Hosebinderlauget Textilforum i Herning Klædefabrik. Åbningen betød den foreløbige afslutning på en restaurering og nyindretning, der påbegyndtes i slutningen af 1993, og som omfatter ca.

4000 m² af klædefabrikkens ialt 6000 m² store areal til en pris af ialt 20 mio. kr. stillet til rådighed af fonde, privatpersoner og offentlige institutioner. Den gamle administrationsbygning, kedelhuset med fabrikskorstenen samt de to store shedtagshaller er taget i brug, mens den karakteristiske fire-etagers væveribygning samt to mindre bygninger i fabrikgården ligger i venteposition. For restaureringen tildeltes bygherren, Fonden for den selvejende institution Textilforum og arkitekterne, Poulsen og Therkildsen, Århus den 1.10.1996 Herning Byråds Arkitektur-pris.

Tanken bag Textilforum er at samle så mange forskellige interesser indenfor tekstilvirksomhed som muligt. I Vanggaardfløjen driver Teko-Center Danmark således undervisningsvirksomhed, medens en række små lejligheder på første sal er udlejet til tekstilvirksomheder, der har brug for midlertidigt ophold til designere, trainees og anden midlertidig arbejdskraft. På første sal i administrationsbygningen har et stort tekstilagentur sit showroom, og kedelhuset, som er indrettet som multimedierum skal i nær fremtid stå sin prøve som teaterum.

Det største areal optages imidlertid af Herning Museum, som med permanente og midlertidige udstillinger belyser vidt forskellige tekstile udtryksformer såvel i tid som i rum. På Andreas G. Jensens og Kåre Lindelofs gamle væv fremstilles der beiderwand, tosidede vævninger i traditionelle mønstre og farver, i dragtgalleriet vises i anledning af åbningen kvindedragter fra 1876 til 1996. Sammen med sengeformer og sengeopredninger gennem tiden vises en del af Herning Museums store sam-

ling af olmerdugsdynner og bolstre, og i kedelhuset vises en helt aktuel udstilling fra Georg Jensen Damask i Kolding, som i november afløses af udstillingen »Barbie - legen med moden«. Til fabrikkens gamle uldkamre har egetæpper a/s fremstillet nogle meget store tekstilbilleder på tuftet bund på grundlag af H. P. Hansens gamle fotografier fra egnen.

Textilforums butik og café, som også drives af Herning Museum, sørger for, at man hverken behøver at forlade stedet sul-ten eller tomhændet.

»Gjellerup Smed« flyttet til Klosterlund

I oktober 1993 blev Herning Museum kontaktet af Ruth Sørensen i Gjellerup. Spørgsmålet var, om vi på museet havde en idé om, hvorledes mulighederne var for at bevare den gamle smedie i Gjellerup. Smedemester Frede Sørensen havde drevet det kendte smedeværksted siden 1965, men efter Frede Sørensens død stod værkstedet nu ubenyttet hen. Ruth Sørensen stod overfor en stor opgave med afvikling af værksted og lager, som var usædvanlig både af størrelse og indhold. Hun var meget interesseret i at holde sammen på værkstedets ældste del fra 1920'erne. Derfor henvendelsen til museet.

Vi besigtigede værkstedet den 29.10.93 og var enig med Ruth Sørensen: Værkstedet burde bevares på en eller anden måde. Men hvordan? En overflytning til Herning Museums frilandsmuseum var helt utænkeligt. Vi anbefalede Ruth Sørensen at vente længst muligt med at skille sig af med maskinerne, som hørte til den ældste del af

smedien, i håb om at noget skulle dukke op. Værkstedsbygningerne var ganske vist solgt til fabrikken Funki, men en nedrivning var ikke nært forestående.

Sidst på året 1993 påbegyndte arbejdsgruppen for Naturcenter Klosterlund udarbejdelsen af planerne for et naturcenter ved gården Klosterlund. Planerne omfattede blandt meget andet en rekonstruktion af et tørreværk. Efterhånden som ideerne udviklede sig, stod det klart, at et smedeværksted ville være et stort aktiv for museumsplanerne på Klosterlund. Dels ville et smedeværksted være nødvendigt i forbindelse med istandsættelsen af de gamle æltemaskiner og dyndvogne, dels ville et autentisk smedeværksted fra mellemkrigsårene indgå som en attraktion i naturcentret og med mulighed for at supplere dette med et arbejdende smedeværksted.

Ruth Sørensen var straks positiv med hensyn til en flytning af værkstedets inventar til Klosterlund og en endelig aftale herom blev indgået den 27.10.94.

Af mange grunde blev flytningen af

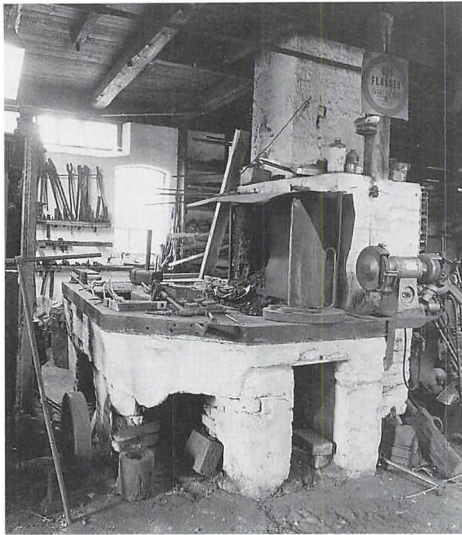
værkstedet først foretaget i april 1996. Allerede omkring nytår var smediens esse blevet opført i den tidligere svinestald på Klosterlund og endelig i august var der ressourcer til at montere størstedelen af værkstedets maskiner. Desværre er det ikke muligt at flytte det gamle værkstedsloft, før den gamle værkstedsbygning i Gjellerup skal nedrives. Indtil dette sker, må vi affinde os med en foreløbig løsning, som naturligvis skæmmer helhedsindtrykket af værkstedet, men som dog gør det muligt at arbejde i værkstedet i den kommende vinter.

Essen og inventaret er opstillet af håndværkere, men sortering, rengøring og videre behandling af de mange stykker håndværktøj, beslag m.m. foretages blandt andet af arbejdsgrupper under Ikast Kommunes beskæftigelsessekretariat.

Gjellerup Smedie oprettedes i 1906 af smed Anton Jensen. I 1925 blev smedien overtaget af Niels Jørgen Sørensen, som drev den indtil 1965, hvor sønnen Frede Sørensen overtog den. I de første år lavede Niels Jørgen Sørensen mange kassevogne.

*Gjellerup Smedie
fotograferet 1931.
Til venstre ses
smedesvend Kjær og
siddende til højre
smedemester Niels
Jørgen Sørensen.*

Den gamle smedeesse i Gjellerup som den så ud før nedtagningen i dec. 1995. Foto: Kjeld Hansen.

Det fortælles, at det tog en uge at lave jernbeslagene til en kassevogn.

»Gjellerup Smed«, som Niels Jørgen kaldtes, var opfinder. Han fik mønsterbeskyttet en trådstrammer, producerede patenterede traktorklører og radrensere i 1950erne, men mest kendt blev »Gjellerup Smed« for udviklingen af vandingspumpe-møllen. Den ses endnu stå i mange enge, hvor den pumper vand op til kreaturer. Møllen blev benyttet i Danidas forsøg på at løse problemer med vandforsyningen i landsbyer i Afrika. Frede medvirkede i udviklingen af disse moderne maskiner, og senere lavede han mange ting for Aage Damgaard, svejsede f.eks. kunstværker for Svend Wiig Hansen.

Gjellerup Smedie kommer på Klosterlund til at vise smediens udseende fra

1930erne. I 1927 blev der indlagt elektricitet og den oprindelige eltavle og elmotor er medtaget, ligesom det oprindelige træktøj med remskiver og aksler er opsat. Smedien vil således vise det tidlige stadium af en maskinsmedie på landet. Essen blev drevet ved el-blæser, men den gamle hånddrevne blæsebælg er bevaret og vil blive tilsluttet, så der både kan smedes ved elblæser og blæsebælg.

På Klosterlund bliver værkstedet fra Gjellerup suppleret med en del redskaber og håndværktøj fra den nedlagte smedie i Engesvang, hvis sidste indehaver var Gunner Sørensen. Engesvang smedie blev oprettet ca. 1909-1910 af smed Søren Peter Sørensen. Smedien har i høj grad været med i tørveindustriens udvikling i Bølling Sø-området. En gammel drejebænk fra omkring 1900, et rent klenodie, er ligeledes erhvervet fra Moselund Smedie, som blev drevet af smedemester Harry Hesel. Fra en gammel smedie i Tulstrup kommer en gammel møllesten, der formentlig har været benyttet til ringning af vognhjul. På et billede af Gjellerup Smedie fra 1931 ses foran bygningen en tilsvarende møllesten, som også blev flittigt benyttet ved ringning af hjul.

Museumsforeningen bag tørveværksprojektet har sideløbende sat et dokumentationsarbejde i værk. Freddy Boysen i Tulstrup har indsamlet oplysninger om den første smed i Engesvang, pensioneret elektriker Aksel Larsen har lavet interviews med tidligere tørvearbejdere, og der er lavet interviews med Ruth Sørensen og Frede Sørensens tre søskende Erling Holm, Hugo Sørensen og Doris Thielemann om Gjellerup Smeds historie. De mange interviews er endnu ikke alle ren-

skrevet, men der er her stof til mange beretninger om tørvegravning, dagligliv og håndværk.

Et skattefund fra Skovby

Siden 1993 har Herning Museum i flere omgange foretaget undersøgelser i det store område, der er udlagt som første fase af Herning-Ikast Erhvervspark (HI-Park) i Skovby mellem Hammerum og Ikast, ca. ti km øst for Herning.

Der er især fremkommet spor efter forskellige aktiviteter i ældre jernalder. Desuden er der en del fund fra stenalderen samt fra middelalder og nyere tid.

Ved museets rekognoscering på en stor mark i området fandt to studerende, Vibeke Juul Pedersen og Peter Mohr Christensen, den 28. september 1995 en sølvdaler fra 1642 på markoverfladen.

Ved afsøgning med metaldetektor frem-

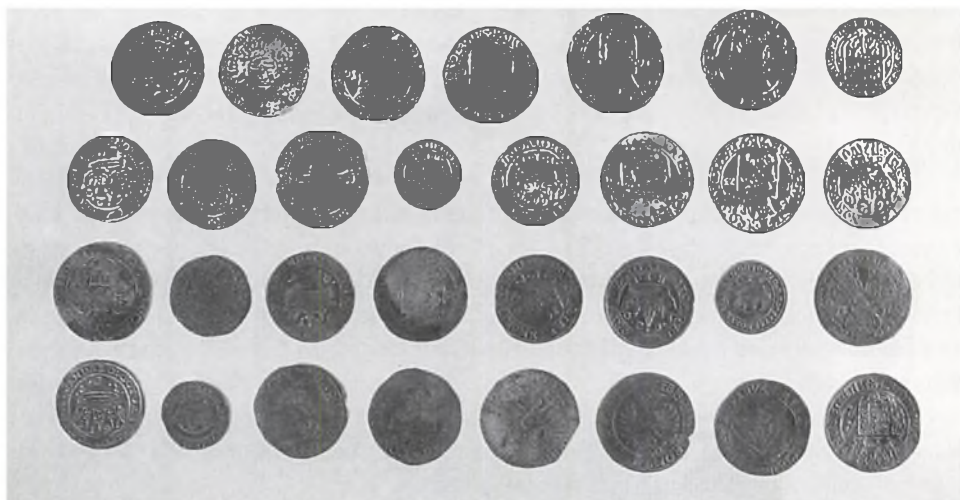
kom der samme dag yderligere en sølv mønt og en del af skaftet fra en sølvske. Det blev derfor besluttet at gennemføre en større undersøgelse på stedet.

Der blev indledningsvis gået med metaldetektor på markoverfladen for at prøve på at få afgrænset området med mønter. Derefter gennemgravedes et felt på ca. 5 x 4 m, idet pløjelaget afskovledes i tynde lag, og der afsøgte med metaldetektor for hver ca. 5 cm. Feltet blev udvidet, og i alt 170 m² undersøgte på denne måde. Der blev gravet helt til bunden af pløjelaget, men der viste sig ingen nedgravninger eller andet af interesse.

Metaldetektoren kunne fra overfladen fange fundene i det meste af pløjelaget. I undersøgelsens sidste del blev der kun afsøgt med detektor på overfladen, og efter at ca. halvdelen af pløjelaget var fjernet. Den nederste del af pløjelaget blev ikke udgravet. På denne måde blev 196 m² undersøgt.

Udgravning af skattefund i Skovby i november 1995, set fra ca. sydvest.

Skattefund fra 1600-tallet med 31 sølvmonter, fundet i 1995 ved Skovby.

Ved undersøgelsen blev der i alt fundet 31 sølvmonter. Endvidere fremkom der tre dele af skafter fra sølvskeer, som antageligt er yngre end mønterne, samt en del jerngenstande, blandt andet et jernspænde, som næppe har noget med skattefundet at gøre.

Mønterne fandtes over et område på 27 x 14 m med størst udstrækning ca. SV-NØ. Omkring halvdelen af mønterne lå inden for et område på ca. 5 x 5 m. Udgravningsfeltet omfattede i alt 366 m². Desuden blev den omgivende mark afsøgt flere gange med metaldetektor på et ca. 55 x 55 m stort område.

I 1992 blev der dyrket kartofler på strenge lagt mark. Ifølge den daværende forpagter af marken pløjede man 5-10 cm dybere end tidligere. Det kan være ved den lejlighed, at sølvskatten er opløjet. Stenene blev af en maskine samlet i smalle furer mellem kartoffelrækkerne. Efter høst blev stenstrengene opløjet, og de kunne ikke

erkendes ved museets undersøgelse. Den store spredning af sølvskatten kan sikkert forklares ved, at en del af mønterne er spredt af maskinerne både ved strengelægning og kartoffeloptagning.

De 31 mønter spænder fra 1594 til 1653, og mange af dem er fra 1620'erne. Jørgen Steen Jensen fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet har foretaget bestemmelse af mønterne.

Der er 11 danske kroner, slået af Christian den Fjerde i årene 1618-1625. Desuden er der 1 norsk daler fra 1629, ligeledes slået af Christian den Fjerde.

I alt 11 dalere stammer fra Nederlandene og er slået i årene 1614-1653 forskellige steder: Frisland, Westfrisland, Overijssel, Utrecht, Gelderland, Zeeland og Zwolle.

Endelig er der 8 tyske dalere, slået mellem 1594 og 1642 følgende steder: Braunschweig-Lüneburg, Sachsen-Coburg-Eisenach, Waldeck, Frankfurt, Nürnberg og

Polen. I sidstnævnte tilfælde er der tale om en halvdaler.

De tyske og nederlandske daleres vægt varierer fra 25 til 27 gram, mens den norske daler vejer 24 gram og halvdaleren fra Polen 13 gram. De danske kroner vejer 17-18 gram. Mønternes samlede vægt er 685 gram.

Fra 1600-tallet kendes et stort antal skattefund med sølvmønter og eventuelt andre værdigenstande. Det største fund fra Herning-egnen stammer fra Kideris i Rind sogn, hvor der i 1891 fremkom 199 sølvdalere. Desuden er der ved Poulsgård i Tjørring fundet 36, ved Silstrup i Skarrild 93 og i Simmelkær 20 sølvdalere.

De mange fund fra 1600-tallet skyldes urolige tider i Nordeuropa. I 1627 blev Jylland besat af den tyske kejsers tropper under ledelse af generalerne Tilly og Wallenstein. Under Torstensson-krigen 1643-45 blev Jylland igen besat, denne gang af den svenske general Torstensson. I 1657 besatte den svenske konge, Karl 10. Gustav, den jyske halvø, inden han i januar 1658 drog over de islagte bæltter mod København. Samme år blev de svenske tropper fordrevet fra Jylland af tyske, nederlandske, polske og brandenburgske tropper. De var Danmarks forbundsfæller, men de hærgede og plyndrede og bragte desuden pesten med til Jylland. Allerede i 1654 var pesten nået til København, hvorfra den bredte sig ud over landet.

I urolige tider - og måske også til daglig - gemte folk deres opsparede værdier ved at grave dem ned. De mange fund fra 1600-årene viser, at ejeren af en eller anden grund ikke fik gravet skatten op igen.

Sølvskatten fra Skovby er med sine 31

mønter ikke større, end at der blot kan være tale om en tabt pengepung. Fundet skal dog uden tvivl ses i sammenhæng med den store gruppe af næsten samtidige skattefund.

Man kan naturligvis ikke udelukke, at det er en lejesoldats tyvekoster, som aldrig blev hentet. Det er mere sandsynlige, at lokalbefolkningen nedgravede mønterne af angst for plyndring. Som nævnt er den yngste mønt fra 1653. Nedgravning af skatten - eller snarere de forhold, som gjorde, at den ikke blev hentet - må have sin baggrund i de utrygge forhold i Jylland i sidste halvdel af 1650'erne. Ejeren blev enten dræbt af fremmede soldater eller bukkede under for pesten, som de bragte med sig. Den rigtige forklaring får vi desværre aldrig.

De store sølvdalere kunne på grund af deres sølvværdi bruges som international mønt. I de danske fund er der især tyske og nederlandske mønter. En omfattende studehandel kan have skaffet mange udenlandske sølvdalere til Jylland. Prisen for en stude var midt i 1600-tallet fem-ti rigsdalere. Møntfundet fra Skovby svarer således til tre-seks stude.

Efter udgravningens afslutning i november 1995 var fundet udstillet et par måneder på museet.

Skattefundet fra Skovby er danefæ og derfor sendt til registrering på Nationalmuseet. Det forventes, at fundet derefter kan blive deponeret på Herning Museum.

Holstebro Museum

Legetøj på frimærker

Den 9. november 1995 udgav Post Danmark, Frimærker & Filateli fire frimærker med dansk legetøj, alle med motiver hentet fra Holstebro Museums legetøjssamling.

Legetøjssamlingen blev betydelig udvidet i 1986, idet arkitekt Hans Dissing det år skænkede sin store samling af bliklegetøj til Holstebro Museum.

Det er da også bliklegetøjet, det er motiver på tre af frimærkerne.

3,75 kr. er tre teknobiler. En lyskaster, en brandbil og en ambulance, alle fremstillet hos TEKNO, Dansk Legetøjsindustri, fra 1935.

5,00 kr. er en kongelig porcelændukke fra ca. 1845, en celluloiddukke fra omkring 1950 og en Holstebro-bamse fra 1950.

8,75 kr. er to danske bliktog fra henholdsvis Wittrock og Knud Pedersens Pionerekspresen.

12,00 kr. er en hestetrukken dampsprøjte og en kare, begge fremstillet i slutningen af forrige århundrede hos Glud & Marstrand.

Frimærkerne er designet af arkitekterne Hans Dissing og Teit Weylandt og gravureret af Arne Kühlmann.

Det røde mærke med Teknobilerne blev nummer to ved kåringen af det smukkeste frimærke fra 1995.

I forbindelse med udgivelsen arrangerede vi på museet en lille særudstilling, hvor vi kunne vise arbejdsprocesserne ved fremstilling af et frimærke fra de første skitser til det endelige resultat.

Frimærkeudgivelsen har været med til at skabe opmærksomhed om museets lege-

tøjssamling, der til stadig udbygges med godt dansk og udenlandsk legetøj.

Videofilm

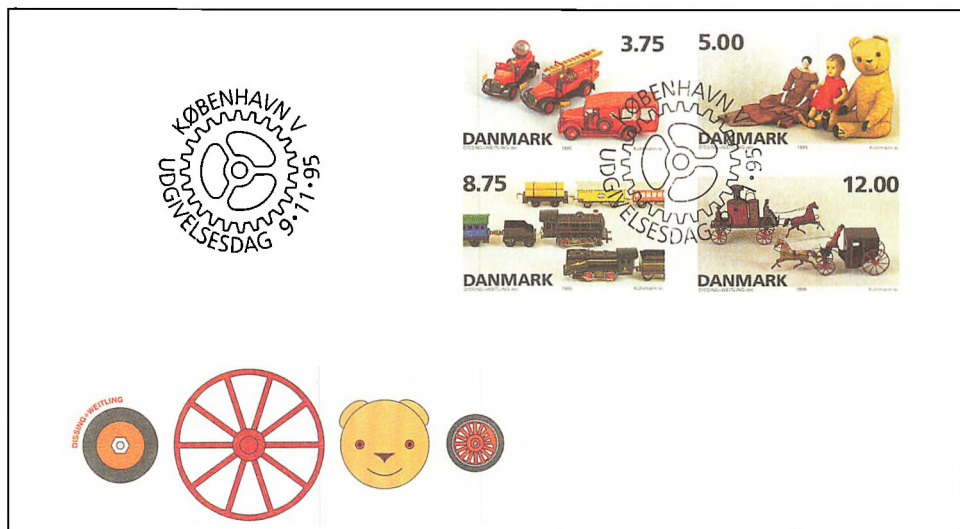
Lokalhistorisk arkiv for Holstebro Kommune og Holstebro Museum udgav i 1995 den første videofilm om det gamle Holstebro. Filmen blev optaget i 1939 af H. Gjerlev i samarbejde med Frode Folkvang og Arne V. Frandsen.

Den sort/hvide film, der varer 36 min., viser optagelser fra bl.a. hestemarkederne i Skolegade, eksportstaldene, zoologisk have, fiskeri m.m. I november 1996 udgav museet videofilm nr. to fra Det gamle Holstebro. Videofilmen fortæller om alle de aktiviteter der foregik i forbindelse med Holstebros 700 års jubilæum i 1974.

Historisk optog igennem byen, udstillingen: Holstebro - en god gammel by i Holstebro-Hallen m.m.

Arkivar Bent T. Holm præsenterer den første video om Det gamle Holstebro.

Den officielle førstedagskuvert med de fire legetøjsfrimærker stemplet på udgivelsesdagen den 9.11.95. Frimærkerne udkom også i en souvenirmappe, i et frimærkehæfte og som postkort.

Videofilmene er et supplement til rækken af bøger om Det gamle Holstebro, hvor bind 6 er planlagt til at udkomme i efteråret 1997.

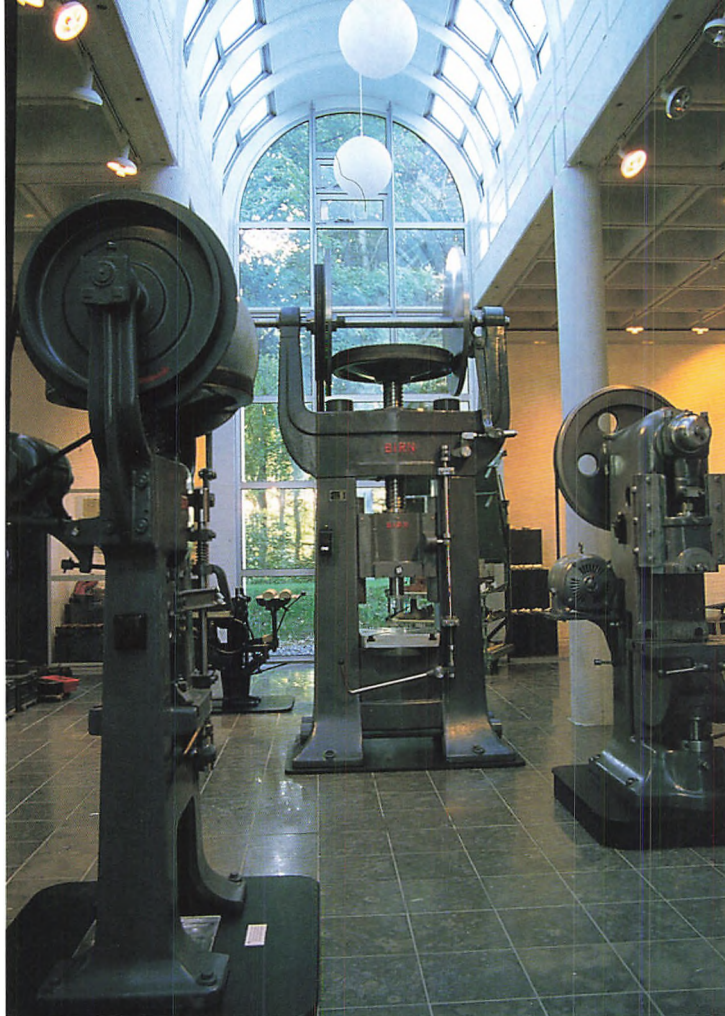
Birn - udstilling om et jernstøberi og en maskinfabrik

Mennesker uden kendskab til museernes arbejde i et moderne samfund, pådutter os ofte berøringsangst i forhold til det private erhvervsliv. Denne misvisende karakteristisk har vi på Holstebro Museum gennem årene søgt at aflive bl.a. ved vore industriundersøgelser, der altid har taget aktivt udgangspunkt i lokale virksomheders historie. Sidste skud på denne praksis har været den store særudstilling i 1996 i anledning af A/S Vald. Birns Jernstøberi og Maskinfabriks 100 års jubilæum. Birn-koncernen startedes som et traditionelt provinsstøberi

af en formersvend med tyske rødder, og er idag under fjerde generation udviklet til Danmarks største jernstøberi, der alene i Holstebro beskæftiger 6-700 mennesker.

Museets arbejde i forbindelse med jubilæet har dels bestået i at skrive og udgive en bog om virksomhedens historie tilbage til familien Birns udspiring i Mecklenburg, dels i at opbygge en særudstilling om virksomhedens historie. Ved et velfungerende og meget åbent samarbejde mellem virksomhed og museum lykkedes det dels at få gamle redskaber og maskiner frem fra hidtil ukendte gemmer, dels at løse de store praktiske problemer ved at skulle udstille genstande i andre dimensioner og vægtklasser end vi er vant til på museet. Dertil kom, at Birn selv forestod restaureringen af maskiner og værktøj, inden de kom i udstilling.

Udstillingen kombinerede den historiske synsvinkel med den aktuelle som ud-

Birn-udstillingens »pragtstykker« var disse tonstunge presser, hvis æstetiske udtryk har Robert Jacobsen'ske dimensioner. Pressen til venstre - et svendestykke fra 1948 af senere modelmester Knud Trankjær hos Birn - har været anvendt hos Cohrs Sølvvarefabrik i Fredericia til fremstilling af skeer.

tryk for, at kulturhistorie også indbefatter samtiden, hvilket et moderne museum bør afspejle. Derfor rummede udstillingen også eksempler på vor tids typiske Birn-produkter: emner til bl.a. Grundfos-pumper og Volvo-biler. Ringen sluttedes med et afsnit om historien om den lokale afdeling af Dansk Metal, der netop også i år har fejret sit 100 års jubilæum. Ved foredrag på virksomheden og gensidige rundvisninger, mener vi endvidere sammen at have været med

til at opbygge en historisk sans hos mange medarbejdere, hvilket i de kommende år forhåbentlig vil komme til udtryk i yderligere genstandsmateriale; museets pladsproblemer i den forbindelse er åbenlyse, men også dette lader sig måske ad åre løse.

En bevilling på 30.000 kr. af rådighedssummen fra Statens Museumsråd har gjort det muligt at fortsætte undersøgelser i regionens tidlige jernindustri før 1900 med fokus på iværksætterne og deres baggrund.

INDHOLD

Jesper Knudsen:

Haves: Museumsråd - frygtes: Museumsrod

Jens Aarup Jensen:

»Købmand Buch i Ringkøbing med familie«

Esben Graugaard:

Den nederlandske forbindelse

Torben Holm:

Kajakkernes Stradivarius

Ellen Damgaard:

Bakkers og Bølgers land

Palle Eriksen:

Levende døde fra Rindums jernalder

Lis Helles Olesen:

En brandgrav fra bronzealderen og noget om ligbrænding

Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum:

Nye dykninger i St. George

Elmer Fabech:

Konservering af de bjergede fund fra skibsvraget St. George ved Torsminde

Harriet Ludvigsen:

Uddannelsesprojektet ved Skjern-Egvad Museum

Kirsten Linde:

Bødkerhåndværket - bevaring af et levende håndværk

H. Rostholm, B. Steen og M. W. Olesen:

Nye jernalderfund fra Vildbjerg

Helle Henningsen:

Mellem Koustrup og Vesttarp

Jens Aarup Jensen og Jørgen R. Rømer:

Ulfborgprojektet

Viktor Hedegaard:

Portræt af en museumsforening

Glimt fra museernes arbejdsmark

